MAX

2 A

MEMO

VMBO-KGT

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

MEMO

2 VMBO-KGT deel A

Geschiedenis

Auteurs
Geert Buiting
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Barbara Peters
Judith Tadema
Camiel van Zilfhout

Eindredactie
Katja Krediet
Gerard Rozing
Judith Tadema

Met medewerking van
Nadya Molenaar

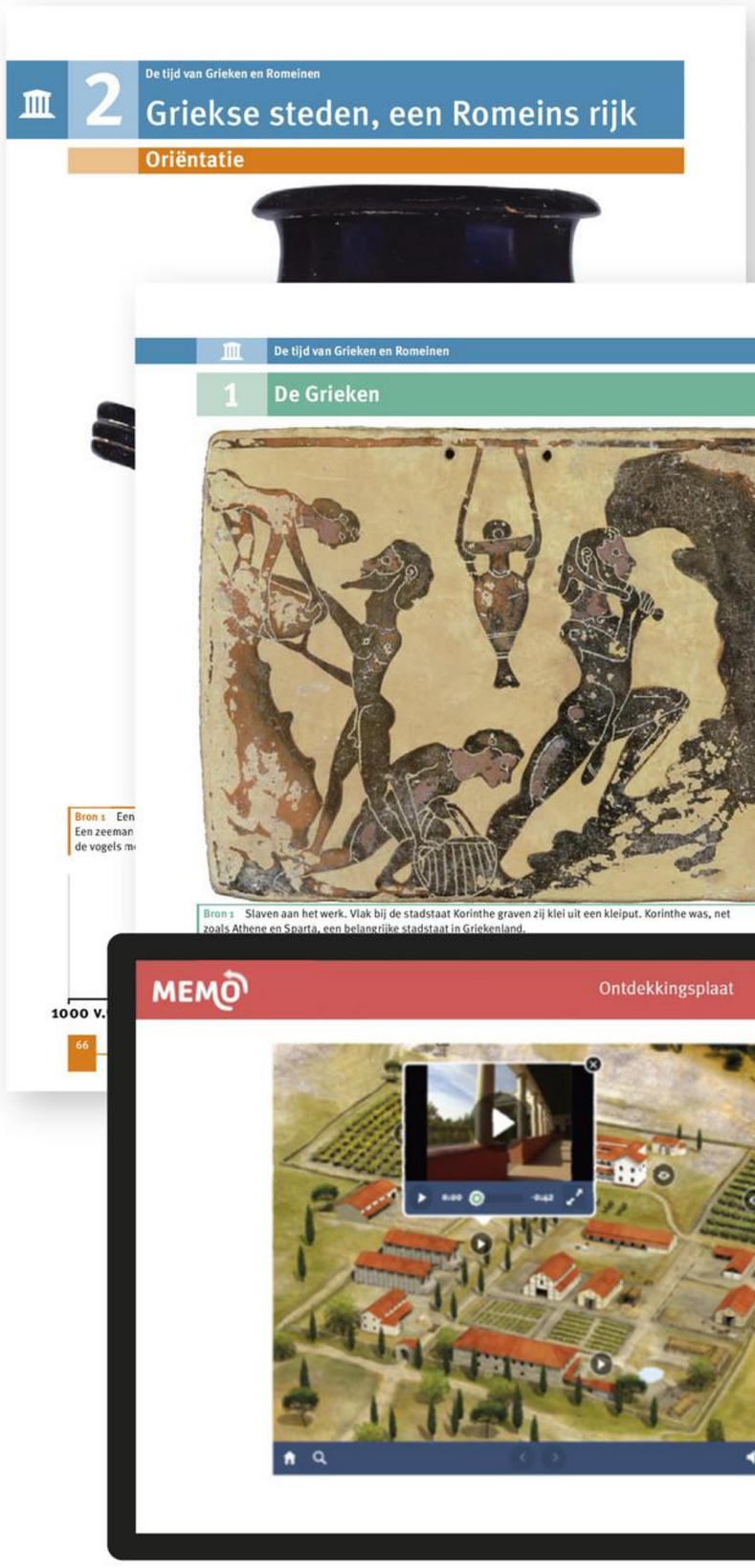
MAX Release 5.1

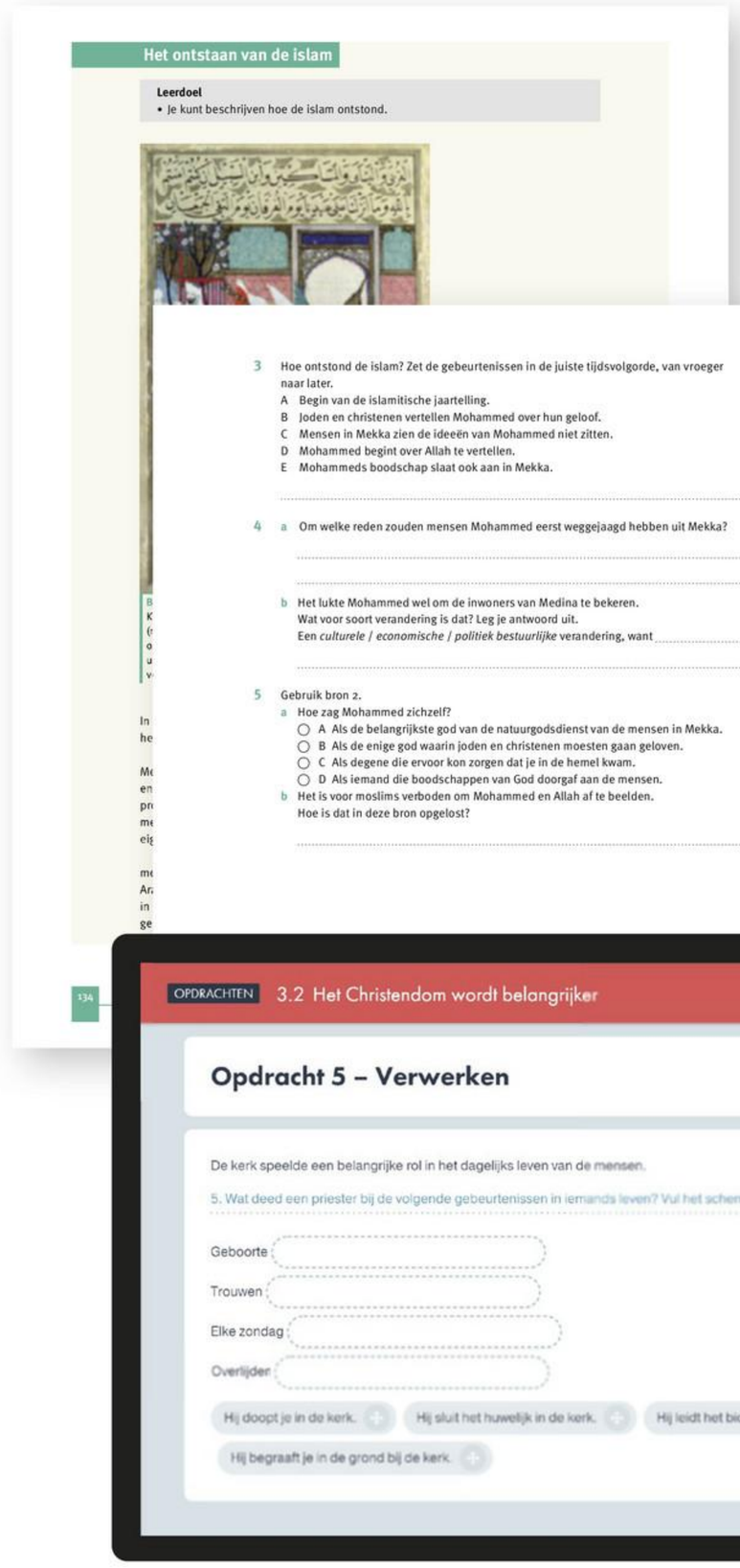
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, ’s-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

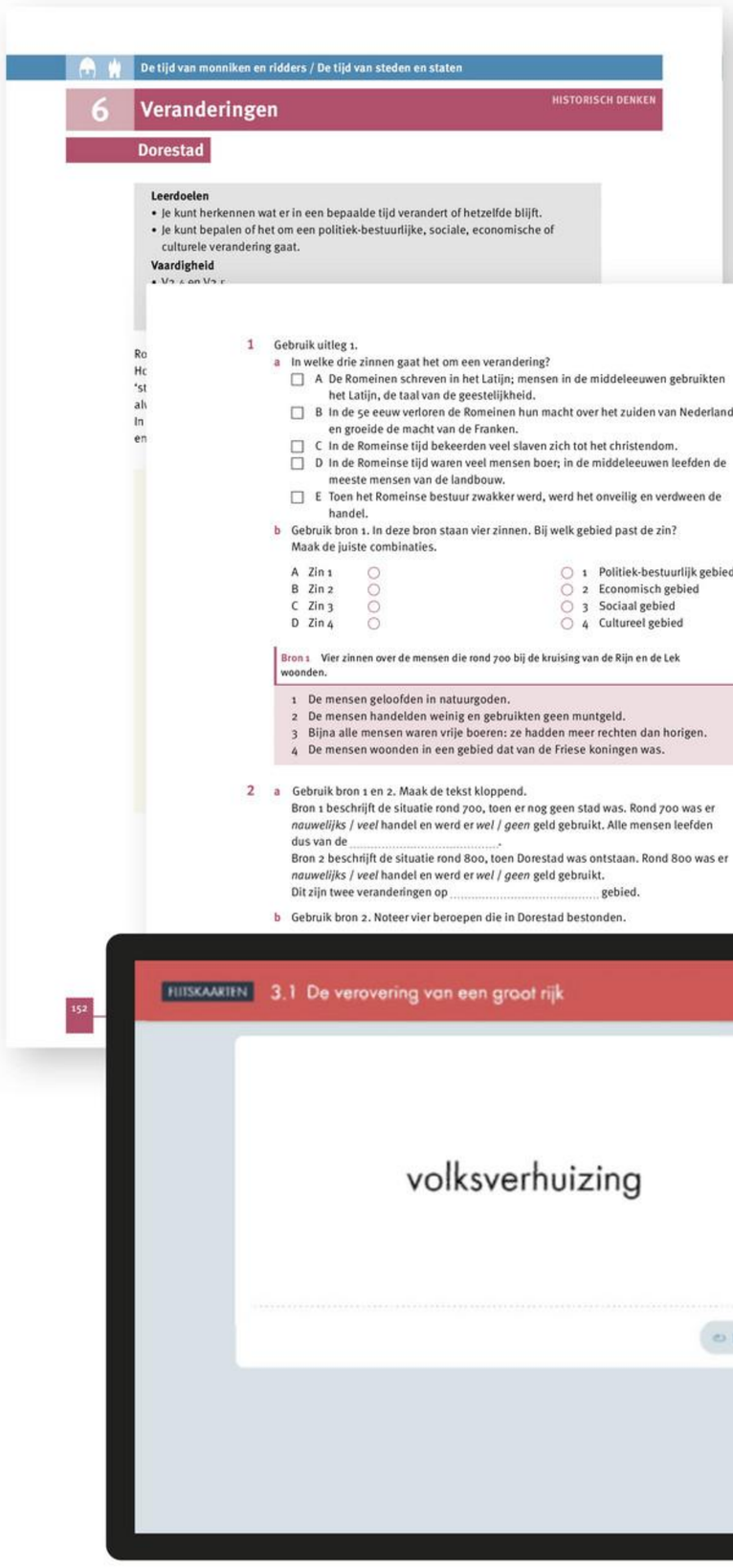

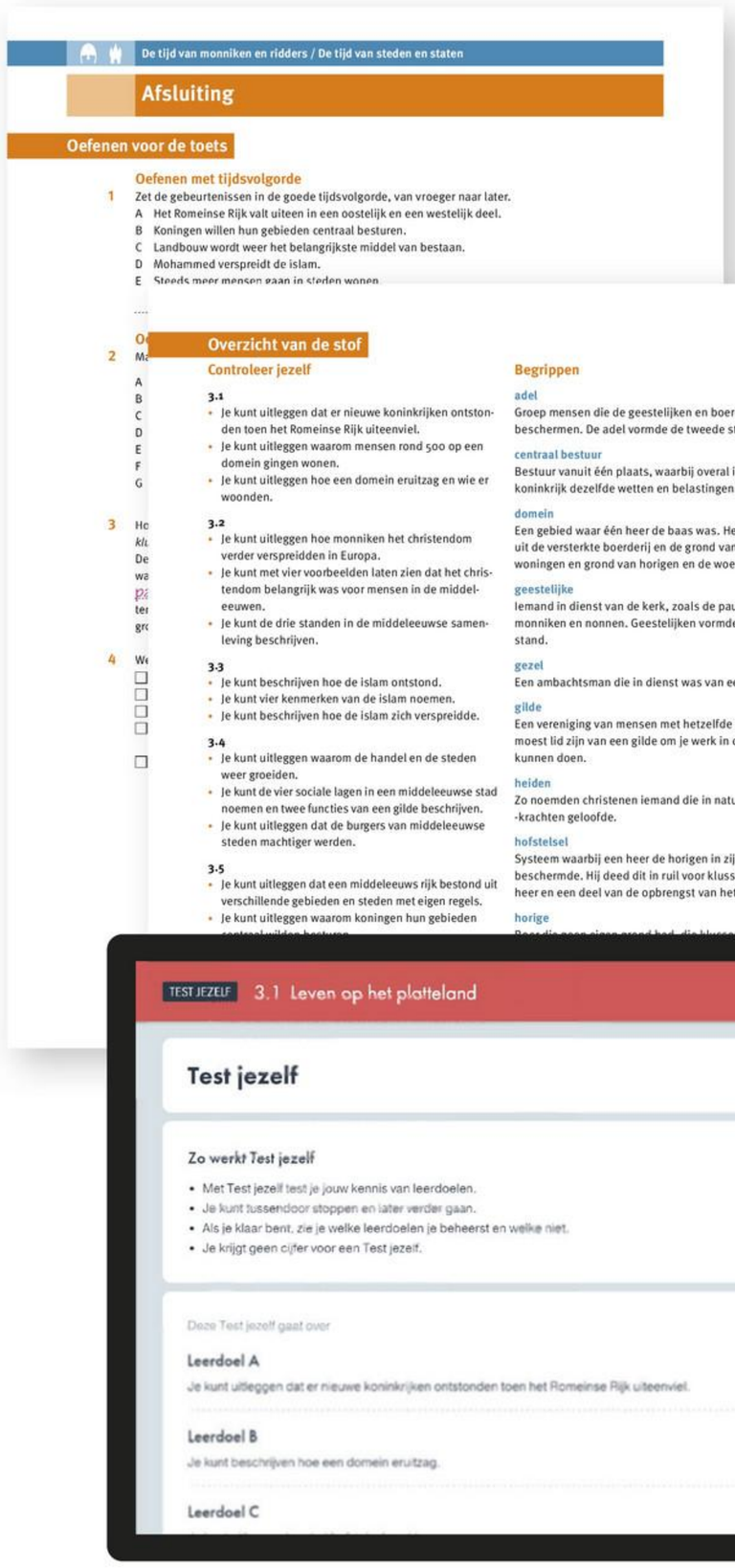
Werk in je boek én online!

Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbolen

- ga naar de online leeromgeving voor handige extra's
- ★ deze opdracht biedt extra uitdaging
- (t) deze opdracht helpt je bij begrijpend lezen, antwoorden formuleren en woordenschat

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Burgers en stoommachines — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 12

1 De industriële revolutie 17 BASIS
2 Leven in een industriestad 26 BASIS
3 Arbeiders gaan samenwerken 35 BASIS
4 Meer mensen krijgen inspraak 43 BASIS
5 Continuïteit en verandering 51 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 19e eeuw 57 TOEPASSEN
7 Louis Pasteur en de geneeskunde 60 VERDIEPEN

- Afsluiting 64

2 Europa verovert de wereld — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 70

1 Nationalisme 74 BASIS
2 Europese wereldrijken 82 BASIS
3 Leven in de koloniën 91 BASIS
4 Slaven worden vrij 100 BASIS
5 Je inleven 109 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 19e eeuw 115 TOEPASSEN
7 Kodjo en de wereldtentoonstelling 119 VERDIEPEN

- Afsluiting 122

3 Oorlog en crisis — De tijd van wereldoorlogen

- Oriëntatie 128

1 De Eerste Wereldoorlog 132 BASIS
2 Rusland wordt communistisch 140 BASIS
3 Vrede 149 BASIS
4 De economische wereldcrisis 158 BASIS
5 Oorzaken en gevolgen 167 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 20e eeuw 173 TOEPASSEN
7 Jozef Stalin en de Sovjet-Unie 176 VERDIEPEN

- Afsluiting 180

- Tijdbalk 187
- Register 188
- Colofon 200

deel B

- Inleiding

4 De Tweede Wereldoorlog — De tijd van wereldoorlogen

- Oriëntatie

1 Hitler aan de macht — BASIS
2 De wereld in oorlog — BASIS
3 Massamoord — BASIS
4 Nederland bezet — BASIS
5 Betekenis geven aan — HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 20e eeuw — TOEPASSEN
7 Adolf Hitler: zijn leven tot 1933 — VERDIEPEN

- Afsluiting

5 De wereld na 1945 — De tijd van televisie en computer

- Oriëntatie

1 De Koude Oorlog — BASIS
2 Koloniën worden vrij — BASIS
3 Het Midden-Oosten — BASIS
4 De wereld na 1989 — BASIS
5 Onderzoek doen — HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 20e eeuw — TOEPASSEN
7 Nelson Mandela en de apartheid — VERDIEPEN

- Afsluiting

6 Nederland na 1945 — De tijd van televisie en computer

- Oriëntatie

1 Een rijk land — BASIS
2 Je eigen weg gaan — BASIS
3 Veelkleurige samenleving — BASIS
4 Nederland werkt samen — BASIS
5 Veranderingen — HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de 20e eeuw — TOEPASSEN
7 Wilhelmina Drucker en Joke Smit — VERDIEPEN

- Afsluiting

7 Staatsinrichting

- Oriëntatie

1 Je stem laten horen — BASIS
2 Een regering vormen — BASIS
3 Democratie in Europa — BASIS

- Afsluiting

- Tijdbalk
- Register
- Colofon

Geschiedenis leren met *Memo*

Wat heb je in leerjaar 1 geleerd?

Tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.)

Miljoenen jaren lang leefden mensen van de jacht en het verzamelen van voedsel. Ze trokken rond en leefden in kleine groepen. Zo'n samenleving heet een **samenleving van jagers en verzamelaars**.
Met de komst van de landbouw, rond 9000 v.C., veranderde er veel. Er ontstonden **landbouwsamenlevingen**. De boeren woonden op vaste plaatsen, verbouwden voedsel op akkers en hielden vee. Na verloop van tijd ontstonden de eerste steden, bijvoorbeeld in Egypte. Daar woonden priesters, ambachtslieden, handelaren en bestuurders.

De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.)

In de samenlevingen van de Grieken en de Romeinen speelden steden, nijverheid en handel een grote rol. Het waren **landbouw-stedelijke samenlevingen**.
De Griekse stad Athene was een democratie. Griekse geleerden zochten naar wetenschappelijke verklaringen voor veranderingen in de natuur. Door hun veroveringen kwamen de Romeinen in contact met de Griekse cultuur. Zij namen veel over, zoals de bouwkunst. Ook vereerden ze, net als de Grieken, een groot aantal goden. Alle volken die in het grote Romeinse Rijk woonden, namen stukjes van deze Grieks-Romeinse cultuur over.
In de Romeinse tijd ontstond uit het jodendom het christendom. Joden en christenen geloven in één god. Toen het West-Romeinse Rijk rond 500 uiteenviel, was het christendom de belangrijkste godsdienst geworden.

De tijd van monniken en ridders (500-1000) en de tijd van steden en staten (1000-1500)

Rond 500 leefden in West-Europa de meeste mensen van de landbouw. Ze waren horigen op een domein. Daar werden ze beschermd door de heer van het domein. Er was nauwelijks handel. Vanaf het jaar 1000 ontstond er weer handel en groeiden de steden. Koningen gaven de steden stadsrechten, in ruil voor belastinggeld. Bestuurders in steden mochten zelf wetten maken, terwijl koningen geld hadden om soldaten en ambtenaren in te huren.
In de middeleeuwen was iedereen in Europa christelijk. Monniken bekeerden alle 'heidenen'. De geestelijkheid werd de belangrijkste stand; daaronder kwamen de adel en de boeren. In het Midden-Oosten ontstond een nieuw geloof: de islam. Dat geloof verspreidde zich snel over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje.

De tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)

Vanaf 1450 ontdekten Europeanen steeds meer van de wereld. Ze stichtten in Afrika, Azië en Amerika handelsposten en veroverden er gebied. Dat gebeurde met veel geweld. In deze periode begonnen Europeanen ook te handelen in mensen uit Afrika.
Rond 1500 groeide de kritiek op de katholieke kerk. Uiteindelijk leidde dat tot een splitsing in de kerk: naast de katholieke kerk kwamen er protestantse kerken. Dat is de Hervorming. In de Nederlanden probeerde de Spaanse koning het protestantisme te verbieden. Hij wilde ook een centraal bestuur. Die twee zaken leidden tot de Nederlandse Opstand. Tijdens die Opstand ontstond de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

De tijd van regenten en vorsten (1600-1700)

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een bijzonder land. De meeste landen werden bestuurd door vorsten. In Frankrijk kreeg de koning zelfs alle macht: hij had absolute macht. Maar in de Republiek waren de regenten, een kleine groep van rijke kooplieden, de baas in de steden en de gewesten.
Amsterdam werd de belangrijkste stapelmarkt. Vooral de handel met het Oostzeegebied leverde veel geld op. Twee handelsbedrijven, de VOC en de WIC, handelden met gebieden buiten Europa. Door de grote welvaart kwam ook de cultuur tot bloei, zoals de schilderkunst. Ook bloeide de wetenschap. Geleerden gingen zelf de natuur onderzoeken.

De tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)

Aan het einde van de 18e eeuw kwamen burgers in opstand. Zij wilden gelijke rechten en meer inspraak voor het volk. In 1789 grepen burgers in Frankrijk de macht en zorgden ze voor grote veranderingen. Die gebeurtenis heet de Franse Revolutie. Het land kreeg een grondwet en alle burgers kregen dezelfde grondrechten. Zo kwam een einde aan het absolutisme en aan de standensamenleving. Ook in Nederland kwamen burgers (patriotten) aan de macht. In 1799 greep Napoleon de macht; hij maakte een einde aan de revoluties. In de landen die hij veroverde, golden voortaan wel voor alle mensen dezelfde wetten.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan alleen feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas interessant als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je begrijpt waarom het leven van 13-jarige fabrieksarbeiders in de 19e eeuw zo anders was dan jouw eigen leven. Of waarom in die tijd Europese landen grote gebieden in Azië en Afrika veroverden. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.
Met *Memo* zul je het verleden beter begrijpen. En je leert kritisch na te denken over de verhalen over het verleden die we aan elkaar vertellen, bijvoorbeeld in boeken, op internet of op tv. In *Memo* noemen we die manier van denken **historisch denken**. Voor historisch denken heb je kennis over het verleden en historische vaardigheden nodig. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1 Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Kennis verkrijgen over het verleden

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Je kunt alleen iets over het verleden leren als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden, zoals een skelet of een dagboek. Een **bron** geeft informatie over het verleden. Dat kunnen overblijfselen zijn, maar ook je geschiedenisboek is een bron. Met behulp van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat iets in het verleden is gebeurd. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.

Een historicus kan om twee redenen niet alles over het verleden te weten komen.

- Uit sommige tijden en op sommige plekken zijn er weinig of geen overblijfselen.
- Het is vaak lastig om overblijfselen goed te begrijpen. Zo weet je vaak niet waarvoor mensen iets gebruikten of waarom ze iets deden.

V1.2 Een onderzoeksvraag stellen

Een zinvolle vraag over het verleden gaat over iets wat je nog niet weet. In een goede **onderzoeksvraag** zijn de drie w's opgenomen, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je;
- wat en/of wie: welke gebeurtenis of ontwikkeling en/of welke persoon of groep onderzoek je?

V1.3 Feit of mening

In een bron kunnen **feiten** staan. Een feit is iets waarvan zeker is dat het klopt. Er is geen twijfel of discussie over. In bronnen staan ook **meningen** van mensen. Een mening is een opvatting of idee van een persoon.

Hoe kom je erachter of informatie in een bron een feit of een mening is? Dat doe je zo.

1 Vergelijk de informatie met andere bronnen en je eigen kennis. Vind je dezelfde informatie in andere bronnen, dan gaat het waarschijnlijk om een feit. Zeggen andere bronnen iets anders? Dan is de informatie waarschijnlijk geen feit.
2 Als de informatie geen feit is, kan het om een mening gaan. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als 'ik vind' of 'volgens mij' of aan woorden als 'mooi' of 'belangrijk'. Die woorden bevatten een oordeel: ze maken duidelijk hoe iemand ergens over denkt.
3 Soms weet je niet zeker of iets een feit is of een mening. Je kunt dit niet altijd vaststellen.

V1.4 Bruikbaarheid van een bron

Als je onderzoek doet, zoek je naar bronnen die informatie geven over jouw onderzoeksonderwerp. Je kijkt of een bron informatie geeft over het juiste onderwerp (wie en/of wat), de juiste tijd (wanneer) en de juiste plaats (waar). Soms geeft een bron informatie over een deel van je onderzoeksonderwerp. Zo bepaal je of je de bron kunt gebruiken.

Voordat je een bron gaat gebruiken, onderzoek je ook of deze **betrouwbaar** is. Dat wil zeggen: klopt de informatie in de bron?

Als je de betrouwbaarheid van een bron onderzoekt, vraag je je het volgende af.

- Wie is de maker? Bijvoorbeeld: is die persoon een ooggetuige? Is het een deskundige?
- Met welk doel is de bron gemaakt?
- Wat was de standplaatsgebondenheid (zie V4.3) van de maker? Heeft de maker misschien een vooroordeel?

2 Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 De christelijke jaartelling

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Als iets vóór de geboorte van Christus gebeurde, staat er altijd v.C. bij. Dat betekent: vóór Christus. Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent: na Christus.

V2.2 De tijd ordenen

Om alle gebeurtenissen te ordenen, delen we de tijd op in stukken: een aantal eeuwen of jaren die bij elkaar horen, bijvoorbeeld omdat mensen in die tijd ongeveer op dezelfde manier leefden. Een **eeuw** is een tijdsduur van honderd jaar. De eerste eeuw n.C. loopt van 1 tot en met 100, de eerste eeuw v.C. loopt van 100 v.C. tot en met 1 v.C. enzovoort.
Als er op een bepaald moment in het verleden grote veranderingen waren, begint een nieuw 'stuk' geschiedenis. Je kunt de tijd op verschillende manieren indelen. In *Memo* deel je de tijd op in **tijdvakken** en **periodes**.
Er zijn tien tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- de tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800);
- de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900);
- de tijd van wereldoorlogen (1900-1950);
- de tijd van televisie en computer (1950-nu).

Er zijn vijf perioden. Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800);
- de moderne tijd (1800-nu).

V2.3 Een tijdbalk

Een tijdbalk is een lijn met jaartallen waarop je gebeurtenissen ordent. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis.

V2.4 Veranderingen

Als je het verleden wilt begrijpen, dan onderzoek je welke **veranderingen** er waren. Maar het is ook belangrijk om te kijken naar wat hetzelfde bleef. Het is bijna nooit zo dat alles anders werd. Sommige dingen bleven juist langere tijd hetzelfde.
Als er in het verleden iets verandert in korte tijd – binnen één jaar of enkele jaren – dan spreken we van een snelle verandering. Een verandering die langer duurt, noemen we een langzame verandering.
Sommige veranderingen hebben kleine gevolgen: er zijn maar weinig mensen die er iets van merken of de verandering is heel onbelangrijk. Dit noemen we een kleine verandering. Grote veranderingen hebben invloed op het leven van honderden mensen. Zulke veranderingen hebben grote gevolgen.
Als er in een korte tijd heel veel grote veranderingen zijn, noemen we dat een **revolutie**. Door een revolutie verandert de samenleving bijna helemaal.

V2.5 Soorten veranderingen

Als je het verleden onderzoekt, onderzoek je wat er veranderde en wat hetzelfde bleef op verschillende gebieden. Er zijn vier gebieden:

- **politiek**: alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt;
- **sociaal**: alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien;
- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

V2.6 Dateren

Een overblijfsel of bron zo precies mogelijk in de tijd plaatsen heet **dateren**. Hoe ga je na uit welke tijd of uit welk jaar een bron komt? Dat doe je zo.

1 Onderzoek wat al bekend is over de bron. Is er een toelichting met informatie over de maker en de herkomst van de bron? Bij bronnen in dit boek en in archieven staat altijd een bronbijschrift met informatie.
2 Als er geen toelichting is, bekijk of lees de bron dan zorgvuldig. Kun je de bron koppelen aan een bepaalde gebeurtenis, een bepaalde persoon of een belangrijk historisch verschijnsel? Dan weet je dat de bron uit die tijd of uit een latere periode komt.
3 Wat voor soort bron is het? Een foto is jonger dan een kleitablet met spijkerschrift.

3 Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen

Bij geschiedenis is het belangrijk dat je weet waarom iets gebeurd is. Iets gebeurt nooit zomaar. Er is altijd een **oorzaak**, die verklaart waarom iets gebeurd is. Een gebeurtenis zorgt op haar beurt weer voor een verandering. Dat is een **gevolg**. Meestal zijn er meerdere oorzaken en gevolgen.

Een **directe oorzaak** leidt meteen tot een gebeurtenis. Een **indirecte oorzaak** leidt met een tussenstap tot een gebeurtenis. Bijvoorbeeld: je hebt een onvoldoende, omdat je niet geleerd hebt (directe oorzaak). Je hebt niet geleerd, omdat je cavia is doodgegaan (indirecte oorzaak).

Een **direct gevolg** komt meteen voort uit een gebeurtenis. Een **indirect gevolg** volgt met een tussenstap uit een gebeurtenis. Bijvoorbeeld: je kreeg een penalty en daardoor kon je een goal maken (direct gevolg). Doordat je een goal maakte, won je de wedstrijd (indirect gevolg).

V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden

Je kunt herkennen wat politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen zijn. Een uitleg van deze woorden lees je bij V2.5.

4 Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Mensen hadden vroeger niet dezelfde kennis als mensen in onze tijd. Daar moet je rekening mee houden als je mensen in het verleden wilt begrijpen. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Normen en waarden

Met **normen** bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals wetten en vaste gebruiken. Met **waarden** bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaam zijn of eerlijk zijn.
Mensen hadden vroeger niet dezelfde normen en waarden als mensen in onze tijd. Daar moet je rekening mee houden als je mensen in het verleden wilt begrijpen. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon, die wij nu onbegrijpelijk vinden.

V4.3 Standplaatsgebondenheid

Mensen in het verleden hadden, net zoals nu, niet altijd dezelfde mening over dezelfde gebeurtenis. Hoe kan dat? Dat komt doordat je mening beïnvloed wordt door de ideeën die je hebt, je ervaringen en je persoonlijke eigenschappen. Daarmee bedoelen we dingen als je leeftijd, beroep, rijkdom, geloof, opleiding, nationaliteit en of je een man of een vrouw bent. Ideeën, ervaringen en persoonlijke eigenschappen beïnvloeden het denken en doen van mensen. Dit heet **standplaatsgebondenheid**.

5 Betekenis geven aan

Hoe kan kennis van het verleden ons helpen in de wereld van nu?

V5.1 Monumenten

Mensen richten een monument op ter herinnering aan een gebeurtenis of persoon uit het verleden. Ze vinden iets uit het verleden blijkbaar zo belangrijk dat ze niet willen dat het vergeten wordt. Vaak geven mensen door het oprichten van een monument hun mening over het verleden. Ze maken duidelijk wat ze belangrijk vinden of wie voor hen een voorbeeld is. Op die manier krijgt het verleden betekenis voor mensen nu.

V5.2 Een oordeel geven

Als je je mening geeft over iemand uit het verleden, dan moet je deze altijd met argumenten kunnen uitleggen. Daarbij gebruik je je kennis over het leven van die persoon en over de situatie waarin die persoon zich bevond. Je houdt er ook rekening mee dat mensen in het verleden andere kennis hadden (V4.1) en andere normen en waarden (V4.2).

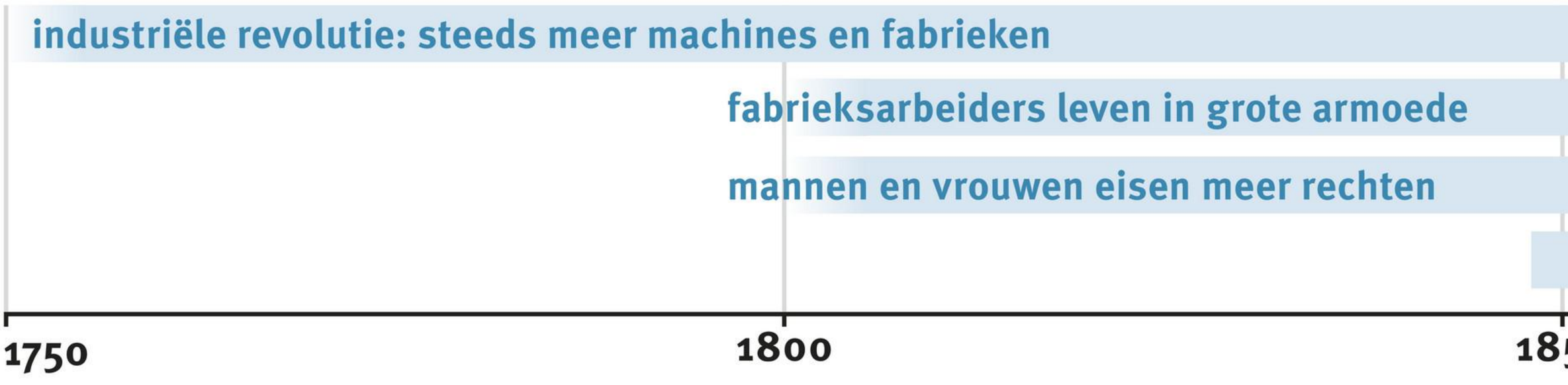
De tijd van burgers en stoommachines

1 Burgers en stoommachines

Oriëntatie

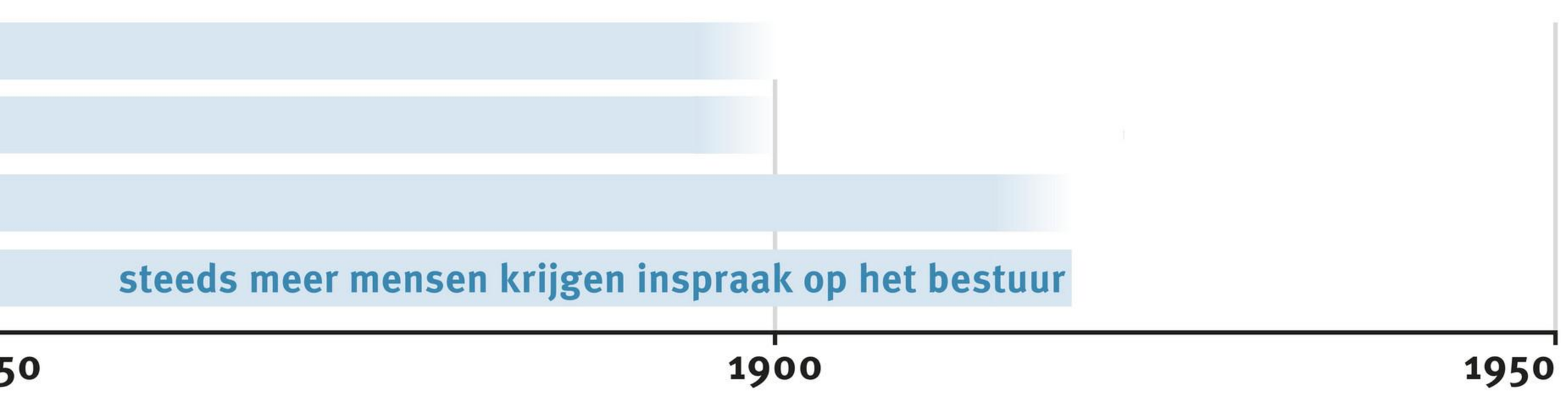
Bron 1 Een stoomlocomotief rijdt station Amsterdam Centraal binnen. (Foto rond 1920.)

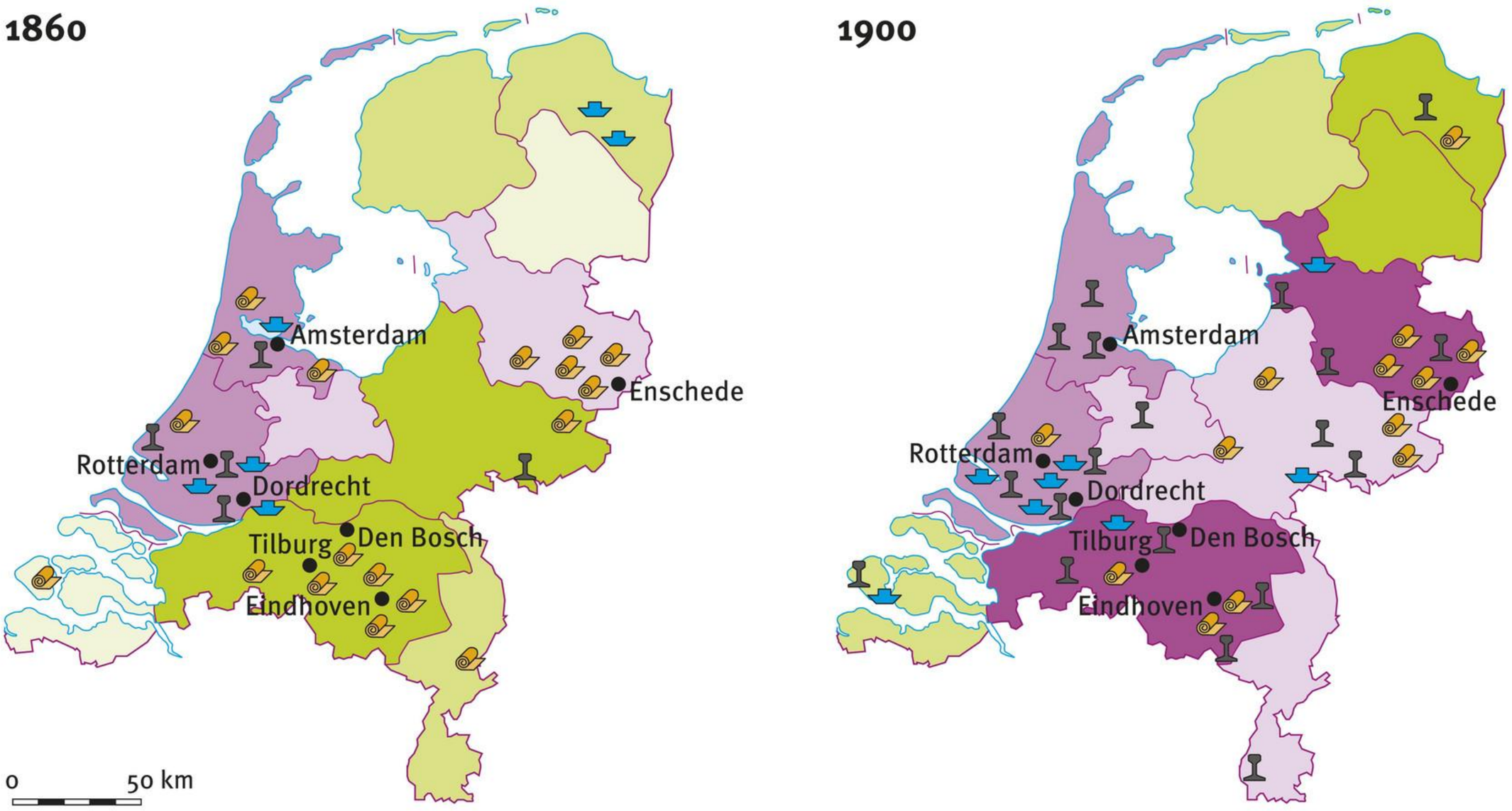

In de 19e eeuw veranderde het leven enorm. Dat kwam door de uitvinding van de stoommachine. Eerst gebruikten mensen hun eigen spierkracht om dingen te maken. Later gebruikten ze ook de kracht van dieren, stromend water of de wind. Rond 1750 kwam daar de kracht van stoommachines bij. Deze machines waren sterker dan mensen, dieren of de wind.
En ze konden dag en nacht doorwerken.
Uitvinders bedachten allerlei manieren om de stoommachine te gebruiken. In fabrieken dreven stoommachines bijvoorbeeld machines aan die konden spinnen of weven.
Er kwamen ook stoomlocomotieven en stoomboten.

Dit hoofdstuk gaat over het ontstaan van fabrieken en over de grote gevolgen daarvan in de 19e eeuw. De tijd tussen 1800 en 1900 heet ook wel de tijd van burgers en stoommachines.

Bron 2 De industrie in Nederland rond 1860 en rond 1900.

Bron 3 Spoorwegen en kanalen in Nederland in de 19e eeuw.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

a Welk nieuw vervoermiddel zie je in bron 1?

.....

b Gebruik de tekst van de oriëntatie. Welke twee voordelen heeft dit vervoermiddel (bron 1) in vergelijking met paard en wagen?

– .....

.....

– .....

.....

c Welke energiebron hoort bij welk vervoermiddel? Maak de juiste combinaties.

A	Stoomtrein	◯	◯ 1 Spierkracht
B	Trekschuit	◯	◯ 2 Stoomkracht
C	Watermolen	◯	◯ 3 Waterkracht
D	Zeilboot	◯	◯ 4 Windkracht

d Hoe werkt een stoommachine? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *steenkool* • *stoom* • *stoomkracht* • *water*.

..... wordt als brandstof gebruikt om een ketel met ..... te verwarmen. Daardoor ontstaat ....., die uit de ketel wil ontsnappen. Die ..... werd gebruikt om machines aan te drijven.

e Welke manier van personenvervoer was bijna de gehele 19e eeuw nog onbekend en is nu heel belangrijk?

◯ A De auto.
◯ B De trein.
◯ C De trekschuit.
◯ D Lopen.

2 **a** Gebruik bron 3. Stel, het is 1850 en je wilt met de trein van Maastricht naar Groningen. Kan dat? Leg je antwoord uit.

.....

.....

b Gebruik bron 2 en 3. Bedenk waarvoor het spoor rond 1850 vooral gebruikt werd.

◯ A Arbeiders uit Limburg naar de textielfabrieken brengen.
◯ B Goederen van de Rotterdamse haven naar Duitsland vervoeren en terug.
◯ C Grondstoffen en producten van en naar textielfabrieken brengen.
◯ D Voedsel uit Noord-Nederland naar de grote industriesteden brengen.

3 Gebruik bron 2.

a Bron 2 gaat over een nieuw middel van bestaan in de 19e eeuw. In klas 1 heb je geleerd over verschillende bestaansmiddelen van mensen die vóór 1800 leefden. Welke bestaansmiddelen ken je al uit klas 1?

☐ A Jagen en verzamelen.
☐ B Werken in de industrie.
☐ C Werken in de landbouw.
☐ D Werken in de nijverheid en handel.

b In welke vijf provincies werkte in 1860 minder dan een kwart (25%) van de bevolking in de industrie?

.....

c Bedenk welk bestaansmiddel de meeste mensen in die vijf provincies (van vraag b) hadden.

.....

.....

d In welke twee provincies werkten rond 1900 naar verhouding de meeste mensen (minstens 40%) in de industrie?

.....

e Waar was rond 1860 vooral scheepsbouw en waar vooral textielindustrie?
- Eindhoven: *scheepsbouw* / *textielindustrie*
- Dordrecht: *scheepsbouw* / *textielindustrie*
- Enschede: *scheepsbouw* / *textielindustrie*
- Groningen: *scheepsbouw* / *textielindustrie*

f Gebruik ook bron 3. Hoe werden grondstoffen naar de textielfabrieken in Brabant en Overijssel vervoerd en producten uit die fabrieken afgevoerd?

.....

4 Ga naar de tijdbalk van de gehele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat en schrijf daarbij ‘burgers en stoommachines’.

1 De industriële revolutie

BASIS

Bron 1 Arbeiders in een textielfabriek in Twente. (Foto uit ongeveer 1875.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a De machines waaraan deze mensen werken, worden aangedreven door een stoommachine. Eén stoommachine (die je niet op de foto ziet) zet via stangen en aandrijfbanden alle weefmachines in beweging.
Waar zie je een voorbeeld van elk van deze onderdelen in bron 1? Zet de letters op de juiste plek in de afbeelding.

A Een weefmachine.
B Aandrijfband die de weefmachine laat werken.
C Stang die de aandrijfband doet ronddraaien.

b Veel arbeiders kwamen van het platteland. Bedenk drie verschillen tussen werken in de fabriek en werken op het platteland.

– .....

.....

– .....

.....

– .....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Van handwerk naar machine

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom huisnijverheid verdween toen er fabrieken kwamen.

Bron 2 Deze wever werkt thuis bij het zolderraam. Hij werkt met gereedschap om de draad op de spoel te zetten. Met de spoel gaat hij straks een stof weven. Rechts staat het weefgetouw. (Gemert, 1909.)

Voordat er fabrieken waren, werkten de meeste mensen op het platteland in de landbouw. Sommigen bewerkten een eigen stukje grond, anderen werkten als landarbeider voor boeren met veel grond. ’s Winters was er weinig werk en verdienden gezinnen wat bij met **huisnijverheid**. Ze kregen grondstoffen van handelaren en verwerkten deze thuis met de hand tot producten. De handelaar verkocht deze producten vervolgens weer in dorpen en steden.

Dat veranderde toen er **fabrieken** kwamen. Dat zijn grote werkplaatsen waar met machines producten gemaakt worden. Een sterke stoommachine dreef de machines in de fabriek aan. Daar werkten arbeiders het hele jaar door. Zij konden met een machine veel produceren: een arbeider maakte in dezelfde tijd veel meer producten dan een thuiswerker. In fabrieken werd dus goedkoper geproduceerd dan in de huisnijverheid. Dat had als gevolg dat de huisnijverheid bijna helemaal verdween. De komst van fabrieken heet **industrialisatie**.

2 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boeren verdienen wat bij met spinnen en weven.
B De huisnijverheid levert steeds minder geld op.
C Er komen fabrieken waarin stoffen worden geweven.
D Mensen trekken van het platteland naar fabrieken.

.....

b Om welke reden verdween huisnijverheid? Maak de zinnen kloppend.
De nieuwe machines werkten veel *langzamer* / *sneller* dan mensen thuis. In een fabriek kon één man dus veel *meer* / *minder* produceren dan één man in de huisnijverheid. Fabrieksproducten waren daarom *duurder* / *goedkoper* dan producten uit de huisnijverheid.

3 Gebruik bron 2.

a Maak de zin kloppend.
De man in de bron werkt in *de huisnijverheid* / *een fabriek*.

b Noem twee onderdelen uit de bron die je antwoord bij a ondersteunen.

– .....

.....

– .....

.....

c De man in bron 2 deed ook nog ander werk. Welk werk zal dat zijn geweest?

.....

d Maak de zin kloppend.
Stel, de man van bron 2 gaat in een fabriek werken. Dat is dan een *culturele* / *economische* / *politieke* / *sociale* verandering.

e Om welke twee redenen kon een thuiswerker geen fabriek met stoommachines beginnen?

– .....

.....

– .....

.....

4 **a** Past de zin bij huisnijverheid of bij fabriekswerk?

	Huisnijverheid	Fabriekswerk
Er werd vooral in de winter gewerkt.		
Er werd het hele jaar door geproduceerd.		
Er werden stoommachines gebruikt.		
Spierkracht was de belangrijkste bron van energie.		

b Fabrieksproducten waren goedkoper dan producten uit de huisnijverheid. Wat was daarvan een oorzaak? Onderstreep in de leertekst de zin waarin de oorzaak staat.

Oorzaken van de industrialisatie

Leerdoel

- Je kunt vier oorzaken noemen van de industrialisatie in Groot-Brittannië en beschrijven wanneer deze in Nederland begon.

Bron 3 Industrie in Enschede rond 1900. (Tekening uit 1916.)

De eerste fabrieken stonden in Groot-Brittannië. De industrialisatie begon daar rond 1750 in de textielnijverheid. Dat had een aantal oorzaken.

- Rond 1750 groeide de bevolking in Groot-Brittannië. Daardoor steeg de vraag naar producten, zoals kleding.
- Britse uitvinders bedachten een aantal machines waarmee zij sneller kleding konden maken. Later kwamen er ook machines om andere producten mee te maken.
- Op het platteland waren minder mensen nodig. Daardoor waren er genoeg arbeiders die voor een laag loon in fabrieken konden werken.
- Britse ondernemers konden gemakkelijk aan goedkope grondstoffen komen. Katoen voor de textielindustrie kwam van plantages in Amerika. Ook zat er in Groot-Brittannië veel steenkool en ijzererts in de grond. Steenkool was een belangrijke brandstof voor de stoommachines. IJzer werd gebruikt voor de bouw van machines, bruggen en spoorwegen.

In Nederland begon de industrialisatie zo'n honderd jaar later. Vanaf 1860 groeide het aantal fabrieken in Nederland. Om grondstoffen aan te voeren en producten af te voeren werden in Nederland nieuwe kanalen en spoorwegen aangelegd. Rond 1900 gingen de eerste steenkoolmijnen in Zuid-Limburg open. Voortaan hoefde steenkool niet meer uit het buitenland gehaald te worden en was het goedkoper.

Niet alleen in Groot-Brittannië en Nederland kwamen fabrieken. Dat gebeurde in heel West-Europa en in Noord-Amerika. Overal zorgde de komst van fabrieken voor grote veranderingen.

5 **a** Hieronder staan vier oorzaken van de komst van fabrieken in Groot-Brittannië.
Maak de juiste combinaties.

A	Er waren meer mensen en die hadden kleding nodig.	◯	◯ 1 De vraag naar producten nam toe.
B	Er waren genoeg arbeiders.	◯	◯ 2 Dit waren goedkope grondstoffen voor de textielindustrie.
C	Er zat steenkool in de grond.	◯	◯ 3 Deze grondstof was nodig om stoommachines te stoken.
D	Van plantages in Amerika kwam veel katoen.	◯	◯ 4 Er waren voldoende mensen die in de fabrieken konden werken.

b Kijk naar de vier oorzaken uit vraag a (A tot en met D). Welke is volgens jou het meest belangrijk? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

c Gebruik je kennis van leerjaar 1 en zo nodig bladzijde 6-7.
Bedenk waarom katoen van de plantages in Amerika zo goedkoop was.

.....

.....

.....

d Gebruik de leertekst. Eén oorzaak staat niet genoemd bij vraag a. Welke oorzaak is dat?

.....

6 **a** Vul de juiste jaartallen in.

– In Groot-Brittannië begon de industrialisatie rond .....

– In Nederland begon de industrialisatie rond .....

b Bij nieuwe fabrieken werden kanalen en spoorwegen aangelegd. Om welke twee redenen waren die onmisbaar voor de industrie?

– .....

.....

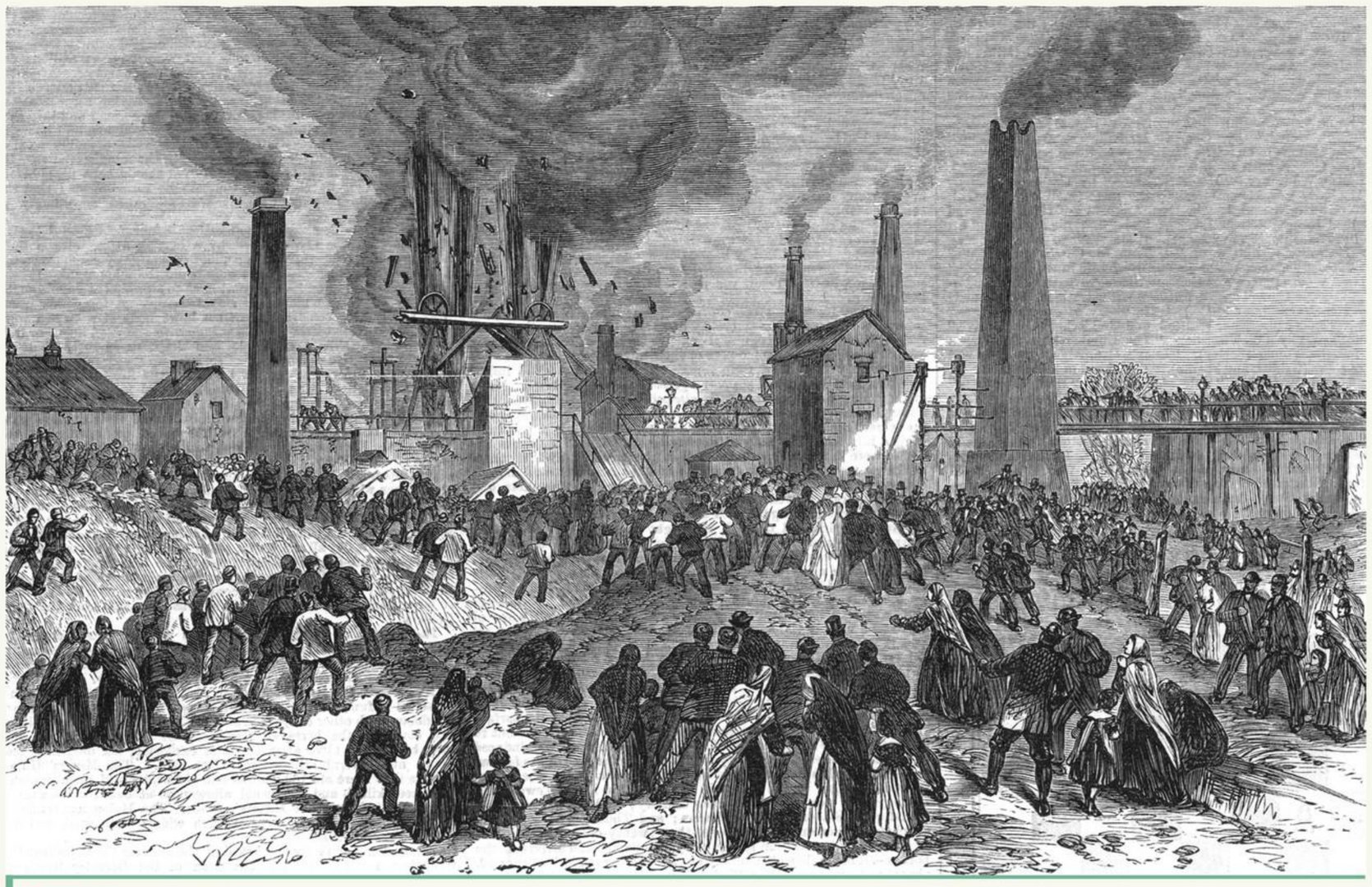
– .....

.....

Gevolgen van de industrialisatie

Leerdoel

- Je kunt ten minste vier gevolgen noemen van de industrialisatie in de 19e eeuw.

Bron 5 In 1866 waren er grote explosies in een steenkoolmijn bij Barnsley in Groot-Brittannië. Daarbij kwamen 361 mijnwerkers en hulpverleners om het leven. Zij waren tussen de 10 en 67 jaar oud.

De industrialisatie zorgde voor grote veranderingen in de economie en in de samenleving. Hier volgen zes belangrijke gevolgen.

- Huisnijverheid en kleine werkplaatsen van ambachtslieden verdwenen, omdat er steeds meer fabrieken kwamen.
- De mijnbouw en metaalindustrie werden heel belangrijk in de economie.
- Veel producten werden goedkoper, want met een machine kon een arbeider in dezelfde tijd veel meer producten maken dan een ambachtsman.
- Bij mijnen en fabrieken ontstonden nieuwe steden en die groeiden snel. Deze **verstedelijking** ontstond doordat steeds meer mensen van het platteland naar de stad trokken, op zoek naar werk.
- In de samenleving werden twee groepen belangrijk: de ondernemers die de fabrieken bezaten en de **arbeiders** die er werkten. De arbeiders hadden geen eigen land of bedrijf, maar deden voor een laag loon eenvoudig werk in de fabrieken.
- Het milieu raakte op grote schaal vervuild. Alle fabrieken hadden bijvoorbeeld rokende schoorstenen, die vuile lucht uitstootten. Sinds kort weten we dat de verbranding van steenkool zorgt voor broeikasgassen. Deze gassen veroorzaken de opwarming van de aarde.

Al deze grote veranderingen door de komst van machines en fabrieken noemen we de **industriële revolutie**. Die veranderingen waren zo groot, dat we in 1800 een nieuwe periode laten beginnen: de **moderne tijd**.

7 **a** (t) In de leertekst staan zes gevolgen van de industriële revolutie. Vat elk gevolg in drie of vier woorden samen.

– .....

– .....

– .....

– .....

– .....

– .....

b Drie van deze gevolgen bij vraag a zijn economisch. Zet daar een ‘e’ achter.

c Eén gevolg bij vraag a is sociaal. Zet daar een ‘s’ achter.

d Twee gevolgen zijn niet economisch, cultureel, politiek of sociaal. Zet daar een ‘a’ achter (van ‘anders’).

8 **a** Bij welke tijd horen de zinnen: bij Nederland vóór 1860 of na 1860?

	Vóór 1860	Na 1860
Steeds meer mensen wonen in grote steden.		
Mensen werken in de landbouw en kleine werkplaatsen.		
Ondernemers openen steenkoolmijnen in Limburg.		
Er is veel huisnijverheid.		

b Maak de zinnen kloppend.
De industrialisatie van Nederland begon rond *1750* / *1800* / *1860*. Rond 1900 was Nederland geïndustrialiseerd. Dat betekent dat Nederland in zo’n *50* / *100* / *150* jaar was veranderd in een samenleving waarin *fabriekswerk* / *handel* / *landbouw* belangrijk was. Deze relatief snelle verandering had *grote* / *kleine* gevolgen. Al die veranderingen samen noemen we de *industriële revolutie* / *moderne tijd*.

9 Gebruik bron 6.

a Welk begrip past bij bron 6? Leg je antwoord uit.

.....

b De groei van Birmingham had te maken met de industrialisatie. Leg dat uit.

.....

.....

c Welke uitspraak is juist?

◯ A Birmingham groeide net zo snel als Rotterdam.
◯ B Rotterdam groeide eerder dan de Britse steden.
◯ C Rotterdam industrialiseerde na 1850.
◯ D Rotterdam was al vroeg een industriestad.

Bron 6 Het aantal inwoners van Birmingham en Rotterdam in verschillende jaren.

	1800	1850	1900
Birmingham (Groot-Brittannië)	71.000	242.000	842.000
Rotterdam (Nederland)	53.000	87.000	516.000

10 Rond 1800 zijn er grote veranderingen in de samenleving. Daarom laten historici een nieuwe periode in de geschiedenis beginnen: de moderne tijd.

a Wat was rond 1800 een belangrijke verandering?

- ◯ A Er ontstaan voor het eerst grote verschillen tussen arm en rijk.
- ◯ B Mensen doen niet meer aan landbouw.
- ◯ C Mensen gaan de wereld ontdekken en plantages stichten.
- ◯ D Steeds meer mensen gaan in fabrieken werken.

b Welke periode eindigt in 1800?

- ◯ A De prehistorie.
- ◯ B De oudheid.
- ◯ C De middeleeuwen.
- ◯ D De vroegmoderne tijd.

Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen waarom huisnijverheid verdween toen er fabrieken kwamen.

a Ondernemers werkten liever met arbeiders in fabrieken dan met thuiswerkers in de huisnijverheid. Noem twee voordelen van een fabriek voor ondernemers.

– .....

.....

.....

– .....

.....

.....

- Ik kan vier oorzaken noemen van de industrialisatie in Groot-Brittannië en beschrijven wanneer deze in Nederland begon.

b Maak de zinnen kloppend.
De industrialisatie van Groot-Brittannië begon rond *1750* / *1830* / *1860*. Dat kwam doordat de bevolking *afnam* / *groeide* en er *meer* / *minder* vraag was naar katoenen kleding. Ook waren in Groot-Brittannië voldoende *arbeiders* / *slaven*. Bovendien konden ondernemers aan goedkope *grondstoffen* / *machines* komen. De stoommachine was *de enige slimme uitvinding* / *één van de vele slimme uitvindingen* in die tijd.
De industrialisatie van Nederland begon rond *1750* / *1830* / *1860*.

- Ik kan ten minste vier gevolgen noemen van de industrialisatie in de 19e eeuw.

c De industrialisatie had grote gevolgen voor mensen toen en voor mensen nu. Vul de zinnen aan.

– Nadelig gevolg voor ambachtslieden toen:

.....

– Nadelig gevolg voor arbeiders toen:

.....

– Nadelig gevolg voor mensen nu:

.....

– Voordelig gevolg voor mensen toen en nu:

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Leven in een industriestad

BASIS

Bron 1 Portret van de familie Rol: vader (niet op de foto), moeder en zes kinderen wonen in een kelderwoning met één kamer. Links zie je de gordijnen van de bedstee. Amsterdam, 1914.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Vul de juiste cijfers in.

Deze kelderwoning had ..... kamer. Daarin woonden ..... mensen.

b Wat zie je waar op de foto? Zet de letters op de juiste plaats.

A Hier werd gekookt.
B Dit is de verwarming.
C Hier hangt de was.
D Hier wordt gegeten.
E Hier wordt geslapen.

c Maak de zinnen kloppend en vul aan.

In de kelderwoning woonden *arbeiders* / *boeren*. Het was *gezond* / *ongezond* om daar te wonen, want .....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Het leven van arbeiders

Leerdoel

- Je kunt de werk- en leefomstandigheden van arbeiders beschrijven.

Bron 2 In de grote steden woonden in bepaalde buurten enorm veel mensen. Zoals hier, in deze arbeiderswijk in Amsterdam. De huizen werden per kamer aan gezinnen verhuurd. (Schilderij van Eduard Alexander Hilverdink, 1889.)

In heel Europa kwamen fabrieken. Daar waren de werkomstandigheden veel slechter dan op het platteland. Dat was ook in Nederland zo. Om te beginnen waren de werkdagen erg lang, vaak met nachtdiensten, en waren de lonen laag. Vaak moesten de man, de vrouw én de kinderen in de fabrieken werken. Alleen dan had een arbeidersgezin genoeg geld. Ook was het werk in de fabriek gevaarlijk en ongezond. Arbeiders werden vaak ziek of raakten gehandicapt door de onveilige machines. Er waren geen wetten om arbeiders te beschermen. Als een arbeider ziek was, verdiende hij niets. Een fabriekseigenaar kon iemand ontslaan of het loon verlagen wanneer hij wilde. Arbeiders durfden niet te protesteren, want mensen die klaagden, werden ontslagen.

Ook de leefomstandigheden van de arbeiders waren slecht. De huizen van arbeiders lagen dicht bij de fabrieken. Dag en nacht bliezen de schoorstenen vuile rook uit. Bovendien waren de huizen klein en van slechte kwaliteit. Er was geen stromend water en geen riolering. Doordat er veel mensen bij elkaar woonden en de hygiëne slecht was, braken er regelmatig besmettelijke ziektes uit. Door het zware werk, het slechte eten en de ongezonde woonomstandigheden werden arbeiders niet oud. Ook stierven veel kinderen op jonge leeftijd door besmettelijke ziektes. Er waren vrijwel geen mogelijkheden om aan deze slechte omstandigheden te ontsnappen, want door geldgebrek konden kinderen niet naar school en moesten ze hun hele leven in de fabriek werken.

2 **a** Maak de zinnen kloppend.
In de 19e eeuw waren *boeren* / *fabrieksarbeiders* een nieuwe groep in de samenleving. Zij woonden *in steden* / *op het platteland* en waren veel *armer* / *rijker* dan de fabriekseigenaren. De komst van een nieuwe groep in de samenleving is een verandering op *cultureel* / *economisch* / *politiek* / *sociaal* gebied.

b Wat zijn voorbeelden van slechte werkomstandigheden en wat van slechte leefomstandigheden van de arbeiders in de 19e eeuw?

Voorbeeld	Slechte werkomstandigheden	Slechte leefomstandigheden
Arbeiders hadden thuis geen wc, maar gingen op een ton, die buiten stond. Deze ton werd gedeeld met meerdere families.		
Arbeiders konden voor hun gezin slechts een eenkamerwoning huren.		
Arbeiders kregen weinig rust: ze werkten zes dagen per week en vakanties bestonden niet.		
Arbeiders werden doof van het lawaai dat de machines in de fabriek maakten.		
De bewegende delen van machines waren niet afgeschermd. Een arm kon zo bekneld raken in een machine.		

c Om welke reden protesteerde een arbeider niet tegen de gevaarlijke werkomstandigheden?

.....

.....

d Om welke reden was verhuizen naar een andere woning voor arbeiders niet mogelijk?

.....

.....

3 Hoe verdienden fabriekseigenaren zoveel mogelijk geld? Maak de zinnen kloppend.
- Fabriekseigenaren betaalden *geen* / *zo min mogelijk* loon, want dan konden ze meer *producten* / *winst* maken.
- Fabriekseigenaren betaalden *wel* / *geen* loon als iemand ziek was, want een zieke verdiende *wel* / *geen* geld voor de baas.
- Fabriekseigenaren maakten machines *wel* / *niet* veilig, want dat *bracht geld op* / *kostte geld*.

4 Kinderen werkten al eeuwenlang in de landbouw. Ze hielpen hun ouders op de boerderij.

a Bedenk een verschil tussen de werkomstandigheden van kinderen op het platteland en in fabrieken.

– Op het platteland werkten kinderen .....

.....

– In de fabriek werkten kinderen .....

.....

b Om welke reden moesten kinderen ook werken in de fabriek?

.....

.....

5 Gebruik bron 3.

a Wat valt de schrijver op aan een groep jongens?

.....

.....

b Bedenk een oorzaak voor de 'toestand' van deze jongens.

.....

.....

.....

Bron 3 In 1851 ziet iemand een groep jongens van rond de twintig die zijn opgeroepen voor de dienstplicht. Hij zegt daarover het volgende.

> Het is treurig om de jongens van een grote stad te zien. Het lijken kinderen, terwijl het sterke, gezonde jongeren zouden moeten zijn.

Het leven van de burgerij

Leerdoel

- Je kunt de werk- en leefomstandigheden van de gegoede burgerij en de middenklasse beschrijven.

Bron 4 Portret van de familie Waller: vader en moeder met hun zes kinderen bij de piano. Bloemendaal, 1913. (Foto van Adriaan Boer.)

Wie het kon betalen, woonde ver weg van de fabrieken. Daar was minder stank en vuil. In deze buitenwijken stonden grote huizen met tuinen. De mensen werden er minder snel ziek, want de hygiëne was er beter. Hun huizen hadden een eigen wc. Ze kochten gezond voedsel en schoon drinkwater, dat van buiten de stad werd aangevoerd.

Hier woonde de **gegoede burgerij**. Dat is een groep mensen met veel geld of bezittingen, zoals fabriekseigenaren, advocaten of bankiers. Een andere sociale groep was de **middenklasse**. Deze groep bestond bijvoorbeeld uit winkeliers, onderwijzers en kantoorpersoneel. Zij hadden minder geld of bezit dan de gegoede burgerij, maar meer dan de arbeiders. Ze werkten niet met hun handen en sommigen waren eigen baas.

De kinderen uit de gegoede burgerij en de middenklasse gingen naar school. Ze hadden ook tijd om te spelen. Vrouwen uit de gegoede burgerij werkten niet. Zij hielden zich bezig met de opvoeding van hun kinderen en zetten hun bedienend personeel aan het werk.

6 Zet de volgende beroepen op de juiste plek in het schema: *bankiers* • *fabrieksarbeiders* • *fabriekseigenaren* • *geschoold kantoorpersoneel* • *mijnwerkers* • *winkeliers*.

Groep	Beroepen
Gegoede burgerij	
Middenklasse	
Arbeidersklasse	

7 Mensen uit de gegoede burgerij en de middenklasse werden veel ouder dan arbeiders.

a Waarom was de levensverwachting van mensen uit de gegoede burgerij en de middenklasse veel hoger dan die van arbeiders? Bedenk twee redenen.

– .....

.....

– .....

.....

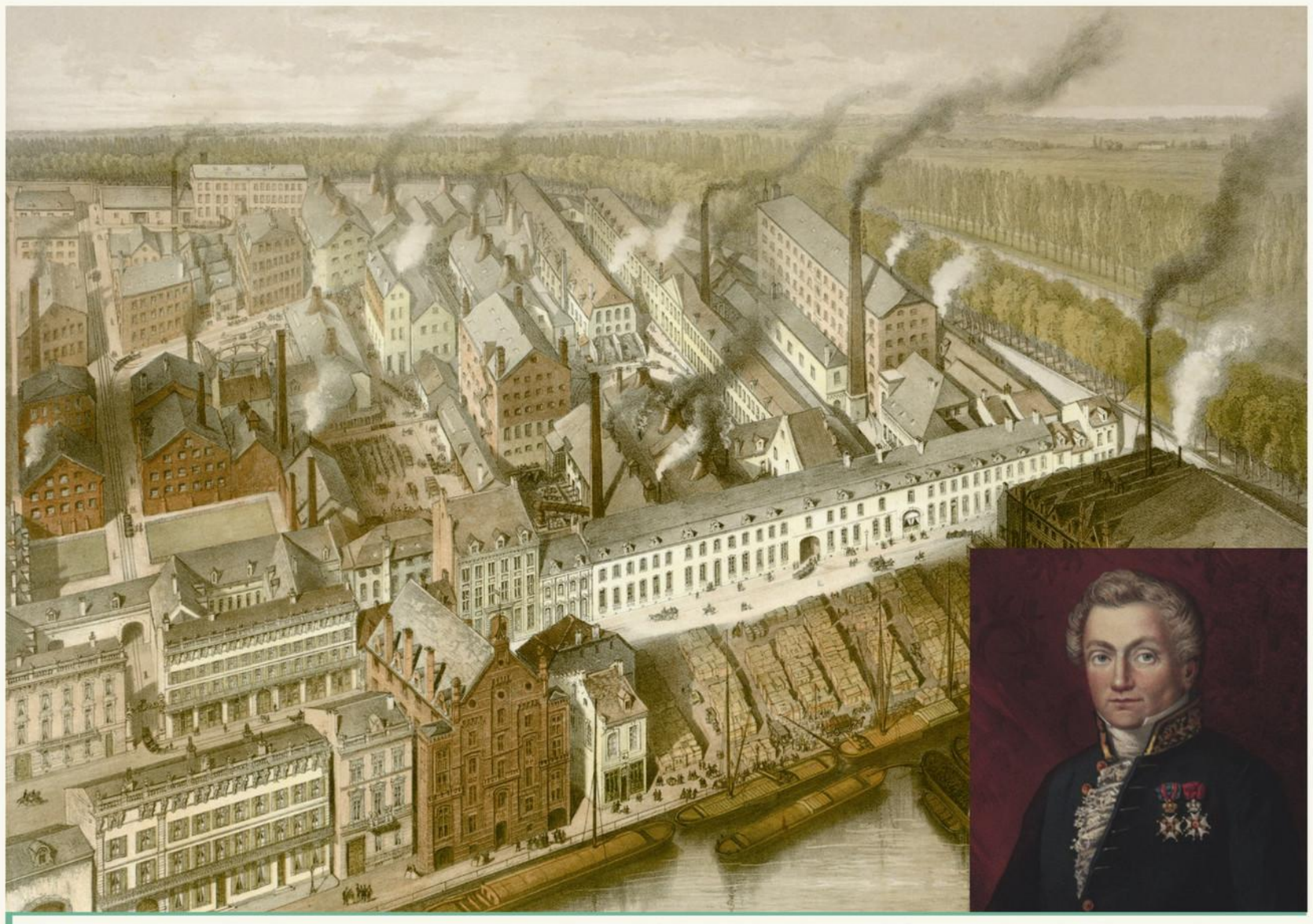
b Vergelijk de levens van kinderen en vrouwen uit de gegoede burgerij en kinderen en vrouwen uit de arbeidersklasse. Vul het schema in.

	Kinderen	Vrouwen
Arbeidersklasse		
Gegoede burgerij		

Het liberalisme

Leerdoel

- Je kunt een belangrijk economisch idee en een belangrijk politiek idee noemen van liberalen in de 19e eeuw.

Bron 5 Een tekening van een grote aardewerkfabriek in Maastricht, rond 1865. Petrus Regout richtte het familiebedrijf op. (Portret uit 1849.)

De gegoede burgerij leidde dus een prettig leven, maar de grote groep arbeiders leefde in ellendige omstandigheden. Mensen in het bestuur deden eerst weinig om de situatie van arbeiders te verbeteren. Dat kwam doordat alleen mannen uit de gegoede burgerij mochten stemmen. Daardoor waren de meeste bestuurders **liberalen**: zij waren aanhangers van het **liberalisme**. Dit is een politieke stroming die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor burgers en bedrijven.

Liberalen vonden dat de regering zich zo min mogelijk met de economie moest bemoeien. Fabriekseigenaren mochten bijvoorbeeld zelf lonen en prijzen bepalen en moesten geen last hebben van allerlei regels. Die vrijheid was goed voor de economie, vonden de liberalen. Slechte bedrijven zouden vanzelf failliet gaan en sluiten. Bedrijven die goedkope en goede producten verkochten, zouden veel verkopen en winst maken.

Ook op politiek gebied wilden liberalen zoveel mogelijk vrijheid. De regering moest zich niet te veel bemoeien met het leven van de burgers. De belangrijkste taak van de regering was zorgen voor orde en veiligheid in het land. De liberalen wilden ook dat alle burgers dezelfde **grondrechten** zouden krijgen, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Maar ze vonden niet dat iedereen **kiesrecht** zou moeten hebben. Volgens veel liberalen konden alleen rijke en geschoolde mensen verstandige besluiten nemen. Alleen mensen die rijk waren, mochten daarom bij verkiezingen stemmen en zo bepalen wie er in het bestuur van het land kwam. Arbeiders mochten niet stemmen.

8 **a** (t) De leertekst ‘Het liberalisme’ bestaat uit drie alinea’s. Zet een ‘1’ bij het begin van de eerste alinea, een ‘2’ bij het begin van de tweede alinea en een ‘3’ bij het begin van de derde alinea.

b (t) Wat staat in welke alinea uitgelegd? Maak de juiste combinaties.

A	Alinea 1	◯	◯ 1 Ideeën van liberalen op economisch gebied.
B	Alinea 2	◯	◯ 2 Ideeën van liberalen op politiek gebied.
C	Alinea 3	◯	◯ 3 Waarom veel bestuurders liberaal zijn.

9 Liberalen willen dat er in een samenleving zoveel mogelijk vrijheid is voor burgers en bedrijven.

a De volgende zinnen gaan over de 19e eeuw. Geef per zin aan of deze een voorbeeld van vrijheid is of een voorbeeld waarbij de vrijheid beperkt wordt.

	Wel vrijheid	Beperkt vrijheid
In een wet staat dat arbeiders niet meer dan 40 uur per week mogen werken.		
Een broodfabriek gaat failliet, omdat veel mensen besluiten het brood van een andere fabriek te kopen.		
Een fabriekseigenaar besluit om zijn arbeiders een lager loon te geven.		
Een arbeider kiest het werk waarbij hij het meeste kan verdienen.		
Alle burgers kunnen het geloof kiezen dat zij willen.		
Niemand mag kritiek leveren op de koning van Nederland.		

b Liberalen wilden een economie met zo weinig mogelijk regels. Die vrijheid zou ervoor zorgen dat een land rijk werd. Maak de zinnen daarover kloppend.
Een ondernemer met een goed idee mag *wel* / *niet* een fabriek oprichten. Als fabrieken een slecht product maken, zullen ze *failliet gaan* / *winst maken*. Het is goed als *alle* / *alleen sterke* bedrijven overblijven. Daardoor zal het land steeds *armer* / *rijker* worden.

c Bij vraag b heb je gezien hoe door vrijheid in de economie het land rijker kan worden. Wie zouden in de 19e eeuw voordeel hebben van die toenemende rijkdom: fabriekseigenaren of arbeiders? Leg je antwoord uit.

.....

.....

10 In de 19e eeuw waren de meeste bestuurders in Nederland liberalen.

a Welke zin past **niet** bij de liberalen?

◯ A Zij dachten dat de regering moest zorgen voor orde in een land.
◯ B Zij vonden dat alleen mensen met geld verstandige besluiten konden nemen.
◯ C Zij vonden dat iedereen dezelfde grondrechten moest hebben.
◯ D Zij wilden kiesrecht voor arbeiders en de gegoede burgerij.

b Maak de zinnen kloppend.
Arbeiders / *Rijke mensen* mochten bepalen wie er in het bestuur van het land zou komen. Arbeiders hadden dus *veel* / *weinig* kansen om hun situatie via het bestuur te verbeteren.

Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan de werk- en leefomstandigheden van arbeiders beschrijven.

a Noem telkens twee voorbeelden.
Werkomstandigheden:

– .....

.....

– .....

Leefomstandigheden:

– .....

– .....

- Ik kan de werk- en leefomstandigheden van de gegoede burgerij en middenklasse beschrijven.

b Noem telkens twee voorbeelden.
Werkomstandigheden:

– .....

– .....

Leefomstandigheden:

– .....

– .....

- Ik kan een belangrijk economisch idee en een belangrijk politiek idee noemen van liberalen in de 19e eeuw.

c Vul de zinnen aan.

– Belangrijk economisch idee: .....

.....

.....

– Belangrijk politiek idee: .....

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Arbeiders gaan samenwerken

BASIS

Bron 1 In 1893 weigerde in België een grote groep mensen om te werken: ze staakten en gingen uit protest de straat op. Deze mensen wilden ook invloed hebben op het bestuur en eisten kiesrecht voor alle burgers. Hun staking had succes: ook arme mannen mochten voortaan bij verkiezingen stemmen. (Schilderij van Eugène Laermans.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Welke groep mensen staat op dit schilderij?

- ◯ A Arbeiders.
- ◯ B Gegoede burgers.
- ◯ C Mensen uit de middenklasse.

b Bedenk waarom deze groep mensen graag kiesrecht wil.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Samen sterk

Leerdoel

- Je kunt beschrijven wat verschillende groepen deden om de arbeiders en armen te helpen.

Bron 2 Een vrouw zamelt geld in voor een goed doel, zoals hulp aan arme mensen. (Amsterdam, 1908-1914.)

Vanaf 1860 groeide het aantal fabrieken in Nederland snel. In de fabrieken werkten mannen, vrouwen en kinderen voor een laag loon aan onveilige en lawaaiige machines. Regelmatig raakte iemand bekneld in een machine en kon daardoor niet meer werken. Ook zieken en ouderen konden niet werken en hadden dus geen inkomsten. Arbeiders die ontslagen werden, leden honger. De liberale regering gaf weinig hulp aan de zieken en armen. Ook maakte ze geen wetten om de arbeiders te helpen.

Arme mensen kregen wel hulp van familie en van allerlei organisaties die kerken en rijke mensen oprichtten. Deze organisaties zorgden bijvoorbeeld voor tehuizen voor wezen of oude mensen, of deelden maaltijden en kleding uit. Dit zijn allemaal voorbeelden van **liefdadigheid**. Dat is het helpen van mensen die dat nodig hebben, zonder dat je er zelf aan wilt verdienen.

De arbeiders probeerden ook zelf hun werk- en leefomstandigheden te verbeteren. Eind 19e eeuw richtten zij **vakbonden** op. Dat zijn verenigingen van arbeiders die de lonen en arbeidsomstandigheden van hun leden willen verbeteren. De vakbonden streden voor hogere lonen, kortere werktijden en de afschaffing van kinderarbeid. Ze kregen al snel een grote aanhang. Samen durfden arbeiders bij de fabriekseigenaren te protesteren. Regelmatig organiseerden de vakbonden stakingen bij een bedrijf. Dan stopten de arbeiders met werken en verdiende de fabriekseigenaar geen geld. Op die manier dwongen de vakbonden de fabriekseigenaren ertoe een hoger loon te betalen en de werkomstandigheden te verbeteren.

2 Gebruik bron 2.

a Vul de zinnen aan.

- De bron past bij het begrip .....
- De vrouw hoort bij de rijkste groep in de samenleving: .....

b Van wie kregen armen, ouderen en zieken nog meer hulp?

- .....
- .....

c Om welke reden kregen arme mensen nauwelijks hulp van de liberale regering? Maak de zinnen kloppend.
Liberalen vonden dat de regering *niets* / *zo min mogelijk* moest doen. Daardoor kregen arme mensen *geen* / *weinig* hulp van de regering.

3 **a** Wat is een vakbond?

.....

.....

b Om welke reden durfden arbeiders niet alleen te protesteren, maar wel samen?

- Als je als enige van een fabriek staakte, ...

.....

.....

- Als alle arbeiders van een fabriek staakten, ...

.....

c Om welke reden wilden fabriekseigenaren dat vakbonden verboden zouden worden?

◯ A Vakbonden konden wetten maken die in het hele land golden en die alle fabriekseigenaren moesten uitvoeren.
◯ B Vakbonden maakten arbeiders machtiger en konden betere werkomstandigheden afdwingen.
◯ C Vakbonden verbeterden de situatie van arbeiders door geld in te zamelen en aan liefdadigheid te doen.

d De vakbonden konden niet alle problemen van de arbeiders oplossen. Hoe kwam dat? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A De arbeiders waren nooit tevreden en wilden een steeds hoger loon.
☐ B De vakbonden konden geen wetten maken die voor alle fabrieken golden.
☐ C De vakbonden kregen heel weinig steun: er werden weinig arbeiders lid.
☐ D Het maakte fabriekseigenaren weinig uit als er gestaakt werd.
☐ E Vakbonden konden bijvoorbeeld niet voor betere woonomstandigheden zorgen.

Het socialisme

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat socialisten wilden veranderen aan de samenleving en hoe ze dat wilden doen.

Bron 3 De leider van de socialisten houdt een toespraak tijdens een demonstratie. (Foto van rond 1900.)

Sommige burgers vonden het helemaal verkeerd dat de grote groep arbeiders arm was en bijna niets bezat. Want tegelijkertijd was een kleine groep fabriekseigenaren heel rijk: zij bezaten de grondstoffen, machines en fabrieken. De fabriekseigenaren kregen alle winst van de fabrieken, de arbeiders kregen alleen hun lage loon. Aanhangers van het **socialisme** vonden dit oneerlijk. Deze **socialisten** vonden dat geld en bezit eerlijker verdeeld moest worden. Veel socialisten dachten dat het grote verschil tussen arm en rijk uiteindelijk zou leiden tot een opstand van de arbeiders. De armen zouden dan de macht overnemen en het bezit van de rijken afpakken.

Omdat zo'n grote opstand niet snel leek te ontstaan, probeerden socialisten ook op allerlei andere manieren de situatie van de arbeiders te verbeteren. Zij richtten bijvoorbeeld vakbonden op. Maar die konden niet alle problemen van de arbeiders oplossen. Daarvoor was het nodig dat de arbeiders meer invloed op het bestuur kregen. Daarom richtten socialisten in 1881 een **politieke partij** op. Het belangrijkste doel van de socialisten was de invoering van **algemeen kiesrecht**. Dan mochten alle burgers stemmen, dus ook de arbeiders. Daardoor zou de socialistische partij veel stemmen krijgen en zouden er socialisten in het bestuur komen. Dan zouden er wetten gemaakt kunnen worden om arbeiders te beschermen tegen de machtige fabriekseigenaren.

4 **a** Gebruik de leertekst 'Het liberalisme' in paragraaf 2. Wie mochten er rond 1900 stemmen?

- ◯ A Alle volwassen mannen.
- ◯ B Alle volwassenen.
- ◯ C Rijke volwassen mannen.
- ◯ D Rijke volwassenen.

b Maak de zinnen kloppend.

In de 19e eeuw bestond de regering vooral uit *liberalen* / *socialisten*. Daardoor deed de regering *veel* / *weinig* om de situatie van de arbeiders te verbeteren. Daarom wilden de *liberalen* / *socialisten* dat er algemeen kiesrecht zou komen. Als alle mannen zouden mogen stemmen, zouden er veel meer *liberalen* / *socialisten* in het bestuur van het land komen.

c Om welke reden richtten arbeiders een eigen politieke partij op?

- ◯ A Dan konden ze invloed uitoefenen op besluiten van de regering.
- ◯ B Dan konden ze zorgen voor meer liefdadigheid van de kerk of rijken voor de arbeiders.
- ◯ C Omdat de vakbonden geen enkel succes behaald hadden; er moest iets anders gebeuren.
- ◯ D Omdat ze op die manier beter konden onderhandelen met de fabriekseigenaren.

d Welke politieke verandering wilden de socialisten?

.....

.....

5 **a** Welke kenmerken horen bij het socialisme en welke bij het liberalisme?

Kenmerk	Socialisme	Liberalisme
Alleen rijke mensen mogen stemmen.		
Arbeiders moeten ook kiesrecht krijgen.		
Wetten moeten arbeiders beschermen.		
Fabriekseigenaren moeten zo min mogelijk gehinderd worden door regels.		

b Socialisten wilden meer gelijkheid. Wat bedoelden ze daarmee? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Ze wilden dat alle burgers evenveel macht hadden.
- ☐ B Ze wilden dat het verschil tussen arm en rijk kleiner werd.
- ☐ C Ze wilden dat iedereen aan liefdadigheid kon doen.
- ☐ D Ze wilden dat iedereen een fabriek kon beginnen.
- ☐ E Ze wilden wetten die fabrieksarbeid zouden verbieden.

c Welke sociale verandering wilden de socialisten?

.....

6 **a** (t) Iemand zegt over jou: 'Je bent echt sociaal.' Wat wordt daarmee bedoeld?

.....

.....

b (t) Wat vind jij: past het woord 'sociaal' bij de ideeën van de socialisten?

.....

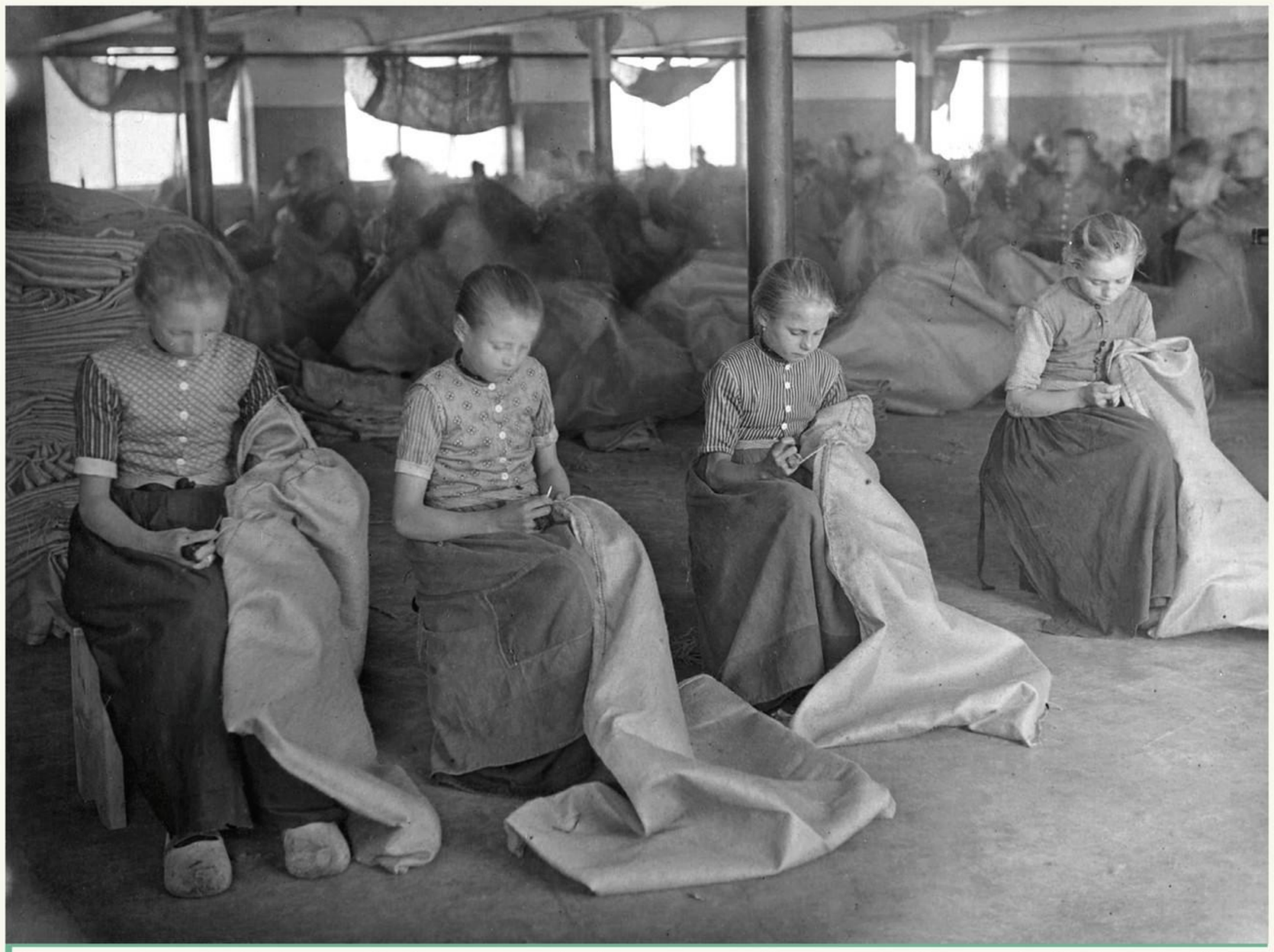
.....

.....

Sociale wetten

Leerdoel

- Je kunt met een voorbeeld uitleggen hoe sociale wetten de situatie van arbeiders verbeterden.

Bron 4 De arbeidsinspectie fotografeerde deze overtreding van de Wet op de Kinderarbeid. Deze kinderen werkten in de jutespinnerij Ter Horst in Rijssen. Ze maakten 25 tot 30 juten zakken per persoon per dag. (Foto van J.D. Filarski, 1919.)

Vanaf 1870 vonden ook steeds meer rijke burgers dat de regering in actie moest komen om de situatie van de arbeiders te verbeteren. Daarom besloten liberalen tot de eerste **sociale wetten**. Dat zijn wetten die mensen beschermen tegen de gevolgen van ziekte, armoede of ouderdom. In de Ongevallenwet stond bijvoorbeeld dat arbeiders die door een ongeluk niet meer konden werken, een inkomen van de regering kregen. Een ander voorbeeld is het Kinderwetje van de liberaal Van Houten uit 1874. Daarin stond dat kinderen onder 12 jaar niet in fabrieken mochten werken. Werken op het land of in het huishouden mocht nog wel. Een andere belangrijke wet voor kinderen was de Leerplichtwet uit 1901. Daarin stond dat kinderen tussen 6 en 12 jaar naar school moesten. Er kwamen ook wetten die de woonomstandigheden van arbeiders verbeterden. Door sociale wetten werden rond 1900 de werk- en leefomstandigheden van arbeiders beter.

7 Maak de zinnen kloppend.
In 1874 voerde de regering de eerste sociale wet in: *de Ongevallenwet* / *het Kinderwetje van Van Houten*. Er zaten toen vooral *liberalen* / *socialisten* in de regering. Dat is opvallend, want zij kwamen tot dan toe alleen op voor de belangen van de *arbeiders* / *fabriekseigenaren*.

8 Gebruik bron 5.
Bij welke politieke partij hoort de schrijver van deze bron? Leg je antwoord uit.

De schrijver is een *liberaal* / *socialist*, want .....

.....

Bron 5 Een korte aantekening van de politicus Thorbecke tijdens een discussie over kinderarbeid.

> <u>Fabriekskinderen</u>. Zo min mogelijk wetten maken. Fabrikanten helpen al, en doen veel meer dan de wet zou kunnen doen.

9 Wat betekenden de volgende sociale wetten voor de arbeiders? Maak de juiste combinaties.

A	Kinderwetje van Van Houten	◯	◯ 1 Arbeiders die door een ongeluk niet meer kunnen werken, krijgen een uitkering.
B	Leerplichtwet	◯	◯ 2 Kinderen tussen 6 en 12 jaar moeten naar school.
C	Ongevallenwet	◯	◯ 3 Kinderen onder 12 jaar mogen niet in fabrieken werken.

10 **a** Maak de zinnen kloppend.
- In 1874 kwam er een *gedeeltelijk* / *volledig* verbod op arbeid van kinderen tot 12 jaar.
- In 1901 besloot men tot de *Kinderwet van Van Houten* / *Leerplichtwet*, waardoor kinderen niet meer mochten werken.

b Gebruik je antwoord bij vraag a. Wat voor soort verandering was de afschaffing van kinderarbeid? Leg je antwoord telkens uit.

- Het afschaffen van kinderarbeid was een *langzame* / *snelle* verandering, want

  .....

  .....

- Het was een *grote* / *kleine* verandering, want .....

  .....

  .....

c Bedenk een reden waarom een arbeidersgezin misschien niet blij was met de Leerplichtwet.

.....

.....

.....

11 Rond 1900 waren er al heel wat sociale wetten ingevoerd.
Hadden de socialisten daarmee hun belangrijkste doel bereikt? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan beschrijven wat verschillende groepen deden om de arbeiders en armen te helpen.

a Kies telkens het juiste antwoord en vul aan.

– *Arbeiders* / *Gegoede burgers* / *Arbeiders en gegoede burgers* deden aan liefdadigheid, zodat .....

.....

– *Arbeiders* / *Gegoede burgers* / *Arbeiders en gegoede burgers* richtten vakbonden op, zodat .....

.....

- Ik kan uitleggen wat socialisten wilden veranderen aan de samenleving en hoe ze dat wilden doen.

b Maak de zinnen kloppend.

– Op politiek gebied wilden socialisten *algemeen kiesrecht* / *een minimumloon*.
– Op economisch gebied wilden ze *meer* / *minder* vrijheid voor fabriekseigenaren.
– Om directe invloed op de politiek te krijgen, richtten de socialisten een *politieke partij* / *vakbond* op.

- Ik kan met een voorbeeld uitleggen hoe sociale wetten de situatie van arbeiders verbeterden.

c Vul de zinnen aan.

Een voorbeeld van een sociale wet is .....

.....

Die wet verbeterde de situatie van arbeiders, want .....

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Meer mensen krijgen inspraak

BASIS

Bron 1 Een affiche dat mensen oproept om te gaan demonstreren voor algemeen kiesrecht. Onder de afbeelding staat: 'Doe open de stembus: het volk staat er voor.' (Albert Hahn, 1910.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Maak de zin kloppend.
De verspreiders van dit affiche wilden dat er kiesrecht kwam voor alle *mannen* / *vrouwen* / *mannen en vrouwen*. De boodschap van het affiche past bij de mening van de *liberalen* / *socialisten*.

b Wat denk je: waren zulke demonstraties een goede manier om te zorgen voor kiesrecht? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

c Wat zouden liberalen gevonden hebben van een demonstratie zoals op dit affiche? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Een nieuwe grondwet

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat er in het bestuur van Nederland veranderde door de grondwet van 1848.

Bron 2 Johan Rudolf Thorbecke schreef mee aan de nieuwe grondwet van 1848. (Portret gemaakt door Johan Heinrich Neuman in 1852.)

Lange tijd was Nederland een republiek geweest: een land zonder koning. Maar vanaf 1815 was Nederland een koninkrijk, met Willem I als koning. Nederland kreeg toen ook een nieuwe **grondwet**. Daarin stond dat alle burgers dezelfde grondrechten hadden, zoals het recht om je mening te geven en godsdienstvrijheid. De grondwet bepaalde ook dat de koning veel macht had.

Veel liberale burgers waren teleurgesteld door de grondwet van 1815. Zij vonden dat niet de koning, maar een groep burgers de meeste macht moest hebben. In 1848 kregen zij de kans om het bestuur te veranderen. In dat jaar kwamen in veel Europese landen burgers in opstand: ze eisten meer inspraak. In Frankrijk werd de koning zelfs afgezet. Ook in Nederland waren rellen. Koning Willem II was bang om afgezet te worden en gaf de liberaal Thorbecke opdracht om een nieuwe grondwet te schrijven.

In de grondwet van 1848 stonden twee belangrijke veranderingen.

- Voortaan kozen burgers de leden van het **parlement**. Deze volksvertegenwoordiging nam besluiten namens het volk. Elke vier jaar kwamen er verkiezingen. Alleen mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, mochten stemmen.
- Voortaan werden ministers aangewezen door het parlement, in plaats van door de koning. Ministers moesten problemen in het land oplossen en besluiten van het parlement uitvoeren. Het parlement mocht ministers ook wegsturen, als ze hun werk niet goed deden. De **regering**, waarin de ministers zaten, moest dus gehoorzamen aan het parlement. De koning bleef deel van de regering, maar had geen macht meer.

Door de grondwet van 1848 werd Nederland een **parlementaire democratie**. Voortaan had een gekozen parlement de meeste macht. Maar nog niet iedereen mocht stemmen: alleen rijke mannen hadden kiesrecht. Een échte democratie was Nederland dus nog niet.

2 **a** Maak de zinnen kloppend.
- Lange tijd was Nederland een republiek en lag de macht bij *een koning* / *rijke mannen*.
- Vanaf 1815 lag de macht bij *een koning* / *rijke mannen*.
- Vanaf 1848 lag de meeste macht bij *de koning* / *rijke mannen*.

b Wat wilden liberalen veranderen aan de grondwet van 1815? Maak de zinnen kloppend.
- De koning moest *meer* / *minder* macht krijgen.
- Het parlement moest *meer* / *minder* macht krijgen.

3 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De koning heeft de meeste macht.
B In verschillende Europese landen zijn er opstanden.
C Liberale burgers willen een andere grondwet.
D Koning Willem II ondertekent de grondwet van Thorbecke.
E Koning Willem II is bang dat hij zal worden afgezet.

.....

b Liberalen eisten al langere tijd meer inspraak in het bestuur.
Waarom gaf de koning juist in 1848 opdracht tot het schrijven van een nieuwe grondwet? Gebruik een gebeurtenis uit vraag a in je antwoord.

.....

.....

.....

4 Maak de zinnen over de grondwet van 1848 kloppend.
- Het parlement werd gekozen door *de koning* / *rijke mannen*.
- De ministers gehoorzaamden aan *de koning* / *het parlement*.
- *De koning* / *Het parlement* mocht ministers wegsturen.
- De regering bestond uit de *ministers en de koning* / *leden van het parlement*.

5 **a** (t) Wat betekent het begrip ‘parlementaire democratie’? Maak de juiste combinaties.

A	Parlementaire	◯	◯ 1 De macht ligt bij het volk.
B	Democratie	◯	◯ 2 Er is een volksvertegenwoordiging.

b Welke groep kreeg in 1848 kiesrecht?

◯ A Arme mannen.
◯ B Arme vrouwen.
◯ C Rijke mannen.
◯ D Rijke vrouwen.

c Om welke reden was Nederland in 1848 nog geen echte democratie?

.....

Vrouwen willen gelijkheid

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat feministen wilden veranderen aan de samenleving.

Bron 3 De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in actie. Vrouwen trokken met twee reclamewagens door Amsterdamse straten en deelden pamfletten uit voor een bijeenkomst op 15 februari 1914.

In de 19e eeuw waren mannen en vrouwen voor de wet ongelijk. De man was het hoofd van het gezin en mocht alle beslissingen alleen nemen. Getrouwde vrouwen mochten geen scheiding aanvragen en geen grote bedragen uitgeven. Vrouwen mochten ook niet stemmen.

De vrijheid van vrouwen werd ook beperkt door de normen en waarden in de 19e eeuw. Mensen vonden dat mannen de kost moesten verdienen terwijl vrouwen thuis waren en voor het huishouden en de kinderen zorgden. Het was voor vrouwen onfatsoenlijk om te werken of andere activiteiten buitenshuis te ondernemen. Hierdoor kregen maar weinig vrouwen de kans om een opleiding te volgen.

Vrouwen uit de gegoede burgerij deden inderdaad meestal geen betaald werk. Zij moesten zich thuis vermaken met borduren, lezen en theevisites, of deden aan liefdadigheid. Ook mensen in de middenklasse en arbeiders vonden dat vrouwen het beste huisvrouw konden zijn. Maar veel arbeidersvrouwen moesten toch werken om het gezin te onderhouden. Zij kregen minder betaald dan mannen. Ook veel vrouwen uit de middenklasse werkten mee in het eigen bedrijf, bijvoorbeeld in winkels.

Vanaf 1870 groeide het verzet tegen de ongelijke positie van vrouwen. Zo ontstond het **feminisme**. Dat is een beweging die opkomt voor gelijke rechten voor vrouwen. Het feminisme ontstond als eerste onder vrouwen uit de middenklasse en de gegoede burgerij. Later sloten ook mannen en arbeidersvrouwen zich aan. De bekendste feministe was Aletta Jacobs, die in 1871 als eerste vrouw mocht studeren en de eerste vrouwelijke arts van Nederland werd. Het belangrijkste doel van de feministen werd de invoering van kiesrecht voor vrouwen. Vrouwen zouden dan kunnen stemmen op voorstanders van vrouwenrechten, of zelf de politiek ingaan. Zo zouden zij wetten kunnen afschaffen die voor vrouwen nadelig waren. De periode waarin vrouwen streden voor het algemeen kiesrecht – tussen 1870 en 1919 – heet de **eerste feministische golf**.

6 **a** (t) Gebruik zo nodig V4.2 op pagina 11. Maak de juiste combinaties.

A	Norm	◯	◯ 1 Iets dat mensen belangrijk vinden in hun leven
B	Waarde	◯	◯ 2 Regel in een samenleving

b Hieronder staan vijf voorbeelden van ongelijkheid tussen man en vrouw rond 1880. Wat was de reden voor deze ongelijkheid: de wet of ongeschreven normen en waarden?

	Ongelijkheid door de wet	Ongelijkheid door normen en waarden
1 Bij een scheiding mocht de man de kinderen weghouden bij de vrouw.		
2 Een goede opleiding vond men voor meisjes onbelangrijk.		
3 Een rijke man mocht stemmen, zijn vrouw niet.		
4 Een vrouw kon niet zonder toestemming van haar vader of echtgenoot haar geldzaken regelen.		
5 Vrouwen uit de gegoede burgerij hoorden niet alleen in een restaurant te eten.		

c Gebruik de zinnen bij vraag b. Kijk in de laatste kolom van de tabel. Vul de zinnen aan.

– Een voorbeeld van een norm is zin .....
– Een voorbeeld van een waarde is zin .....

7 **a** Wat is het feminisme?

.....

b Wat was het belangrijkste doel van de feministen in de 19e eeuw?

.....

c Gebruik bron 3. Op de bron zie je hoe vrouwen strijden voor gelijke rechten. Op welke drie manieren deden ze dat? Tip: lees het bronbijschrift goed.

☐ A Ze demonstreerden.
☐ B Ze organiseerden bijeenkomsten.
☐ C Ze richtten vakbonden op.
☐ D Ze schreven pamfletten.
☐ E Ze staakten.

8 **a** Om welke redenen ontstond het feminisme als eerste onder vrouwen uit de middenklasse en de gegoede burgerij, en niet onder arbeidersvrouwen? Maak de zinnen kloppend.

– De meeste arbeidersvrouwen werkten *wel* / *niet*, de meeste vrouwen uit de hogere klassen werkten *wel* / *niet*. Zij hadden dus *meer* / *minder* tijd om voor hun rechten op te komen.
– Arbeidersvrouwen waren vaak *lang* / *nauwelijks* naar school geweest, vrouwen uit de hogere klassen waren vaak *wel* / *niet* naar school geweest. Zij konden daardoor *beter* / *minder goed* voor zichzelf opkomen.

b Welke periode wordt bedoeld met de eerste feministische golf?

.....

Nederland wordt een democratie

Leerdoel

- Je kunt beschrijven dat Nederland steeds democratischer werd.

Bron 4 Een vrouw stemt in 1921 voor het eerst tijdens de verkiezingen voor de gemeenteraad van Amsterdam.

Na de invoering van de grondwet van 1848 mochten alleen mannen stemmen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden. Doordat de belastinggrens telkens iets werd verlaagd, hadden aan het einde van de 19e eeuw steeds meer mannen kiesrecht gekregen. Daar waren nog geen arbeiders bij. Ook vrouwen kregen geen kiesrecht. Beide groepen bleven demonstreren voor algemeen kiesrecht.

Uiteindelijk besloot het parlement om de grondwet te wijzigen. In 1917 kregen alle mannen kiesrecht. Twee jaar later, in 1919, kregen ook vrouwen kiesrecht. Vanaf dat moment mochten mannen én vrouwen stemmen en konden ze ook gekozen worden voor het parlement. Nederland was dus een échte democratie geworden.

Vrouwen kregen kiesrecht, maar op andere gebieden veranderde er weinig. De ongelijkheid voor de wet bleef, net als het idee dat vrouwen vooral thuis voor de kinderen moesten zorgen.

9 **a** Hoe kwam er algemeen kiesrecht in Nederland? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Alle mannen krijgen kiesrecht.
B Er komt algemeen kiesrecht.
C Ook mannen die iets minder rijk zijn, mogen stemmen.
D Rijke mannen mogen stemmen.

.....

b Met welke gebeurtenis van vraag a eindigde de eerste feministische golf? Leg je antwoord uit.

Met gebeurtenis ....., want .....

.....

10 Gebruik bron 5.

a Leg met behulp van de bron uit dat Nederland in 1848 nog geen democratie was.

.....

.....

.....

.....

b Leg met behulp van de bron uit dat Nederland in 1913 democratischer was dan in 1848.

.....

.....

c Wanneer werd Nederland een echte democratie? Leg je antwoord uit.

.....

.....

Bron 5 Percentage mannen met kiesrecht.

	1848	1880	1886	1900	1913
Mannen met kiesrecht	6%	13%	26%	49%	68%

11 Welke soorten veranderingen zijn hieronder beschreven? Maak de zinnen kloppend.

– Suze Groeneweg was in 1918 de eerste vrouw in het parlement.

Dat is een *culturele* / *economische* / *politieke* verandering, want .....

.....

.....

– Suze Groeneweg was de eerste vrouw die haar geld verdiende als parlementslid.

Dat is een *culturele* / *economische* / *politieke* verandering, want .....

.....

.....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen wat er in het bestuur van Nederland veranderde door de grondwet van 1848.

a Vul de juiste woorden in.

Door de grondwet van 1848 werd Nederland een ..... democratie. Dat betekent dat de macht lag bij een ..... dat door burgers werd gekozen. Maar alleen ..... mannen mochten stemmen.

Door de grondwet van 1848 verloor de ..... veel macht, want de ..... moesten voortaan gehoorzamen aan het parlement. Het ..... mocht ook ministers wegsturen als ze hun werk niet goed deden. De koning en de ministers heten samen de .....

- Ik kan uitleggen wat feministen wilden veranderen aan de samenleving.

b Vul de zinnen aan.

– Op het gebied van onderwijs moesten vrouwen .....

.....

– Op het gebied van werk moesten vrouwen .....

.....

– Op het gebied van politiek moesten vrouwen .....

.....

De periode tussen 1870 en 1919 waarin feministen streden voor meer rechten voor vrouwen heet .....

- Ik kan beschrijven dat Nederland steeds democratischer werd.

c Beschrijf hoe Nederland steeds democratischer werd.

– 1848: .....

.....

– 1917: .....

.....

– 1919: .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Continuïteit en verandering

HISTORISCH DENKEN

Een industriële revolutie?

Leerdoel
- Je kunt voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Je kunt uitleggen wat een revolutie is.

Vaardigheid
- V2.4

Basis
- Paragraaf 1.1

Door de komst van machines en fabrieken veranderde Europa tussen 1750 en 1900 sterk. Het was de tijd van de industriële revolutie. In deze opdracht ga je beoordelen of de industriële revolutie écht een revolutie was.

Uitleg 1 Veranderingen

Snel of langzaam?
Je kunt je haar zomaar een andere kleur geven, door het zwart, blond of blauw te verven. Zo zorg je voor een snelle verandering van je haarkleur. Wil je écht grijs worden? Dan moet je geduld hebben, want daarover doen de meeste mensen een jaar of vijftig. Dat is een langzame verandering.
Als er in het verleden iets verandert in korte tijd – binnen één jaar of enkele jaren – dan spreken we van een snelle verandering. Een verandering die langer duurt, noemen we een langzame verandering.

Klein of groot?
Als jij besluit nooit meer te gaan fietsen, merken andere mensen daar niet zoveel van. Maar als de regering besluit dat fietsen in Nederland voortaan verboden is, merkt iedereen dat.
Sommige veranderingen hebben kleine gevolgen: er zijn maar weinig mensen die er iets van merken of de verandering is heel onbelangrijk. Dit noemen we een kleine verandering. Grote veranderingen hebben invloed op het leven van honderden mensen. Zulke veranderingen hebben grote gevolgen.

Uitleg 2 Revolutie

Als er in een korte tijd heel veel grote veranderingen zijn, noemen we dat een **revolutie**. Door een revolutie verandert de samenleving bijna helemaal.

1 Gebruik uitleg 1.

a Hieronder staan drie voorbeelden van veranderingen. Gaat het om een langzame of snelle verandering in Nederland? En om een grote of kleine verandering in Nederland?

	Langzaam of snel?	Groot of klein?
Jij krijgt van je ouders een elektrische fiets.	*Langzaam* / *Snel*	*Groot* / *Klein*
Het elektriciteitsnet raakt overbelast en valt uit.	*Langzaam* / *Snel*	*Groot* / *Klein*
Elektrische vervoersmiddelen worden steeds normaler.	*Langzaam* / *Snel*	*Groot* / *Klein*

b Gebruik uitleg 2. Maak de zin kloppend.
Een revolutie is een *langzame* / *snelle* verandering die grote gevolgen heeft voor *veel* / *weinig* mensen.

2 Gebruik bron 1.

a Wat voor soorten veranderingen beschrijft Toynbee? Vul aan. Eén antwoord is gegeven.

– Een snelle verandering: .....

.....

– Een langzame verandering: .....

.....

– Een kleine verandering: geen.

– Een grote verandering: .....

.....

b Welke grote verandering, die je kent uit dit hoofdstuk, beschrijft Toynbee niet?

.....

.....

c Toynbee was de eerste die de industrialisatie een ‘revolutie’ noemde. Noem met behulp van de bron twee argumenten die Toynbee daarvoor had.

– In de bron staat dat .....

.....

Dat past bij een revolutie, omdat .....

.....

– In de bron staat dat .....

.....

Dat past bij een revolutie, omdat .....

.....

d Je kunt zeggen dat de industriële revolutie geen echte revolutie was. Bedenk daarvoor één argument.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 1 De Britse historicus Arnold Toynbee schreef in 1884 over veranderingen in Groot-Brittannië tussen 1750 en 1800.

In 1801 was de bevolking van Engeland en Wales gegroeid met drie miljoen. […] De stad Sheffield was zeven keer zo groot geworden, Liverpool was tien keer zo groot, Manchester vijf keer zo groot, Birmingham zeven keer zo groot, Bristol drie keer zo groot.
In 1755 werd het eerste kanaal gegraven, 11 mijl lang, vlak bij Liverpool. […] Tussen 1761 en 1766 werd een nog langer kanaal aangelegd van Manchester tot boven Liverpool. Daarna werden nog veel meer kanalen aangelegd.
Het loon van de arbeiders is snel gestegen, maar zij zijn ook een paar voordelen kwijt die ze vroeger wel hadden. Want vroeger leefden arbeiders nog vooral op het platteland. Ze hadden vaak een stukje land, waardoor ze gezond voedsel hadden, en een gezonde woonplek. […] De verdeling van rijkdom was vroeger veel eerlijker.

Maak online steropdracht 3 voor extra uitdaging.

Waarom zijn de arbeiders arm?

Leerdoel
- Je kunt onderscheiden wat in een bepaalde tijd op politiek, sociaal, economisch en cultureel gebied verandert en wat hetzelfde blijft.

Vaardigheid
- V2.5

Basis
- Paragraaf 1.2 en 1.3

In de tijd van de industriële revolutie waren veel arbeiders arm. Ze werden snel ziek, aten slecht en hadden geen geld voor school. In deze opdracht ga je onderzoeken waarom deze arbeiders zo arm waren. Je gaat daarbij verschillende soorten veranderingen onderscheiden.

Uitleg 3 Soorten veranderingen

Bij het vak geschiedenis onderzoek je wat er veranderde en wat hetzelfde bleef op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:
- **politiek**: alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt;
- **sociaal**: alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien;
- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

4 Gebruik uitleg 3.

a Hieronder staan drie zinnen over het leven in de arbeidersbuurten. Bij welk gebied past het voorbeeld? Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek* • *sociaal*.

In 1901 schreef de journalist Louis Hermans een boek waarin hij de achterbuurten van Amsterdam beschreef.	
Tussen mensen in achterbuurten bestonden verschillen: sommigen hadden een woning met twee kamers, terwijl anderen in een hol zonder ramen woonden.	
Arbeiders verkochten hun poep aan opkopers, die de uitwerpselen als mest aan boeren verkochten.	

b Hieronder staat een aantal kenmerken van het leven in de tijd van de industriële revolutie. Vergelijk deze met het Nederland van nu. Zijn ze veranderd of hetzelfde gebleven?
Maak de zinnen kloppend.
- Tijdens de industriële revolutie waren er rijke en arme mensen. In de 21e eeuw is dit *hetzelfde gebleven* / *veranderd*.
- Tijdens de industriële revolutie werkte bijna iedereen als boer of als arbeider. In de 21e eeuw is dit *hetzelfde gebleven* / *veranderd*.
- Tijdens de industriële revolutie moesten kinderen vaak meehelpen in de fabrieken. In de 21e eeuw is dit *hetzelfde gebleven* / *veranderd*.

5 **a** Tijdens de industriële revolutie groeide de bevolking en waren er meer arbeiders beschikbaar dan de fabrieken nodig hadden. Daardoor daalden de lonen van de arbeiders.
Wat voor soort verandering is dat?
- ◯ A Cultureel.
- ◯ B Economisch.
- ◯ C Politiek.
- ◯ D Sociaal.

b Er waren geen sociale wetten, zoals een minimumloon, want tijdens de industriële revolutie werden liberalen machtiger in het bestuur.
Wat voor soort verandering is dat?
- ◯ A Cultureel.
- ◯ B Economisch.
- ◯ C Politiek.
- ◯ D Sociaal.

6 Gebruik bron 2.

a De bron laat een sociaal verschil zien. Leg uit hoe je dat ziet.

.....

.....

.....

b Om welke reden mochten de arbeiders geen lid worden van een vakbond?

.....

.....

.....

Bron 2 De eigenaar van de fabriek houdt de arbeiders tegen, wanneer zij lid willen worden van een vakbond. (Spotprent uit 1907.)

7 Gebruik bron 3.

a Tijdens de industriële revolutie kregen mensen andere ideeën over de oorzaken van armoede. Wat voor een soort verandering is dit?

- ◯ A Cultureel.
- ◯ B Economisch.
- ◯ C Politiek.
- ◯ D Sociaal.

b Wie zijn er, volgens deze vergadering, schuldig aan de armoede van mensen? Leg je antwoord uit met een voorbeeld uit de bron.

.....

.....

.....

Bron 3 In 1854 vergaderden in Groningen allerlei organisaties over armoede. Tijdens de vergadering werd de vraag besproken: wat zijn oorzaken van de armoede in Nederland?

De vergadering is ervan overtuigd, dat veel oorzaken van armoede in meerdere of mindere mate de schuld zijn van de armen zelf.
Van al die oorzaken vallen vooral op:
a) de armen drinken te veel sterke drank;
b) de armen trouwen te snel;
c) de armen sparen niet genoeg in de zomer;
d) de armen hebben geen werk, soms wel en soms niet door hun eigen schuld.

8 **a** Gebruik alle informatie die je in de vorige vragen verzameld hebt.
Wat was volgens jou de belangrijkste oorzaak van de armoede van arbeiders tijdens de industriële revolutie?

- ◯ A De armen dronken te veel sterke drank, trouwden te snel en spaarden niet genoeg.
- ◯ B De bevolking groeide: daardoor waren er veel mensen die als arbeider werk zochten.
- ◯ C De ideeën van de liberalen zorgden dat arbeiders niet genoeg beschermd werden.
- ◯ D Rijke fabrieksbazen hadden te veel macht over hun arbeiders.

b Vergelijk je antwoord met dat van een medeleerling. Is jullie mening verschillend? Waardoor komt dat?

.....

.....

.....

.....

c Stel, je zit in 1850 in de regering. Je wilt oplossingen bedenken voor de armoede onder arbeiders. Bedenk twee veranderingen die hiervoor nodig zijn.

.....

.....

.....

.....

Maak online steropdracht 9 voor extra uitdaging.

6 Onderzoek met bronnen uit de 19e eeuw

TOEPASSEN

Vrouwen aan het werk

Basis
- Paragraaf 1.3

Hoe zag de werkdag van een arbeidersvrouw eruit? Je gaat deze werkdag vergelijken met je eigen schooldag.

1 Gebruik bron 1 en 2.

a In bron 2 staan twee tijdbalken. Ze zijn verdeeld in 24 uur, dus een dag en een nacht. Vul in hoe de werkdag van de arbeidersvrouw uit bron 1 eruitziet. Doe het zo:
- kleur de uren die de vrouw werkt rood,
- kleur pauzes en vrije tijd groen,
- kleur zorg voor kinderen en huishouden blauw,
- kleur slaaptijd zwart.

b Vul op de onderste balk in hoe je eigen dag eruitziet. De uren die je naar school gaat en huiswerk maakt, kleur je rood; tijd waarin je thuis helpt, maak je blauw. Verder werk je hetzelfde als bij a.

c Vergelijk de twee balken. Wat vind jij het belangrijkste verschil?

.....

.....

.....

d Leg uit dat vrouwen die arbeider waren, eigenlijk een dubbele taak hadden.

.....

.....

.....

Bron 1 Een 57-jarige vrouw vertelt over haar werk bij een katoenfabriek vóór de Arbeidswet van 1889. In die tijd had ze zes kleine kinderen en werkte ze twaalf uur per dag. Ze moest beginnen om half 6. Tussen de middag was er anderhalf uur pauze. In de ochtend en middag was er een half uur pauze. In de jaren dat de vrouw zes kleine kinderen had, zag haar dag er als volgt uit.

> ’s Morgens om 4 uur stond ik op en dan zorgde ik eerst voor het eten en zette dat bij de kindertjes in bed. Die kleedde ik aan en ik bracht ze naar mijn moeder. Ik betaalde haar 3 gulden in de week, want zij kon het geld ook niet missen. Daardoor hield ik met mijn man maar 7 gulden over. Als ik na de ochtend om kwart over 12 thuiskwam, was mijn eerste zorg het eten op het vuur te zetten en de boel een beetje op te ruimen. Kwam ik dan ’s avonds van de fabriek, dan moest ik nog bij nacht en ontij gaan wassen en kleertjes oplappen. Vandaar dat mijn krachten mij geheel ontnomen zijn.

Dag van een arbeidersvrouw

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24

☐ slapen ☐ kinderen en huishouden
☐ werken ☐ vrije tijd

Jouw dag

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24

☐ slapen ☐ huishouden
☐ school ☐ vrije tijd

Bron 2 Een werkdag van een arbeidersvrouw rond 1880 en jouw schooldag.

Kiesrecht voor vrouwen

Basis
- Paragraaf 1.4

Je onderzoekt twee bronnen over vrouwenkiesrecht: een spotprent en een tekstbron.

2 Gebruik bron 3.

a Maak de zinnen kloppend.
De feministe Betsy Bakker-Nort hoorde *wel* / *niet* bij de gegoede burgerij. Dat was *wel* / *niet* kenmerkend voor de feministen in de 19e eeuw.

b Om welke reden vond Betsy Bakker-Nort het vreemd dat vrouwen niet mochten stemmen?

.....

.....

c Betsy zegt dat ze al vanaf haar geboorte feministe is. Wat is daarvoor de reden, denk je?

.....

.....

Bron 3 Betsy Bakker-Nort (1874-1946) vertelt over haar jeugd. Betsy werd actief in de vrouwenbeweging. Ze was opgeleid als vertaler, maar ging later rechten studeren en werd advocaat. In 1922 werd ze een van de eerste vrouwen in het Nederlandse parlement.

Ik moet vanaf mijn geboorte feminist zijn geweest. Mijn vader overleed toen ik ongeveer vier jaar was. Ik heb alleen zussen en groeide dus op in een vrouwengezin. Het verbaasde me al als klein meisje dat mijn flinke, zelfstandige moeder niet mocht stemmen voor de gemeenteraad, en elke domme man wel.

3 Gebruik bron 4 en zo nodig de leertekst van paragraaf 4.

a Maak de zinnen kloppend en vul aan.
Bron 4 is gemaakt in het jaar *1914* / *1919*. Toen was er *al wel* / *nog geen* vrouwenkiesrecht. De tekenaar van de bron is een aanhanger van het *liberalisme* / *socialisme*. Die beweging komt op voor de *arbeiders* / *gegoede burgerij*.

b Maak de zin kloppend.
Onder de prent staat een zin. De man spreekt die zin uit tegen de *arbeidersvrouw* / *vrouw uit de gegoede burgerij*.

c In de zin onder de prent staat: ‘zij’, ‘wij’ en ‘u’.
Wie worden er bedoeld? Maak de zin kloppend.
Alleen als de *arbeidersvrouwen* / *rijke vrouwen* er ook voordeel van hebben, zijn de *arbeiders* / *rijke mannen* bereid *feministen* / *socialisten* te helpen het vrouwenkiesrecht te veroveren.

d Welke zin over de prent is juist?

- ◯ A De tekenaar is tegen de invoering van het vrouwenkiesrecht.
- ◯ B De tekenaar vindt dat alleen arbeidersvrouwen stemrecht moeten krijgen.
- ◯ C De tekenaar vindt dat alleen vrouwen uit de gegoede burgerij stemrecht moeten krijgen.
- ◯ D De tekenaar vindt dat er stemrecht voor alle vrouwen moet komen.

Bron 4 Een prent over vrouwenkiesrecht uit 1914, getekend door de socialist Albert Hahn (1877-1918). Onder de prent staat: ‘De arbeider: “Alleen als zij er ook voordeel van zal hebben, zijn wij bereid, u te helpen het vrouwenkiesrecht te veroveren.”’

4 **a** Wie kregen er kiesrecht toen het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd: alleen rijke vrouwen of ook arbeidersvrouwen?

.....

.....

b Gebruik bron 3. Welke twee gevolgen had de invoering van het vrouwenkiesrecht voor Betsy Bakker-Nort? Vul de zinnen aan.

- Vanaf 1919 .....
- In 1922 .....

7 Louis Pasteur en de geneeskunde

VERDIEPEN

In 1885 beet een dolle hond het 9-jarige Franse jongetje Joseph Meister. Hondsdolheid was in die tijd voor mensen dodelijk. Om te voorkomen dat Joseph zou sterven, werd hij naar de wetenschapper Louis Pasteur gebracht. Pasteur besloot Joseph een injectie te geven met een zwakkere variant van de ziekte. Hij hoopte dat de jongen door deze inenting afweerstoffen tegen hondsdolheid zou ontwikkelen. Dat lukte: Joseph kreeg wel hoge koorts, maar stierf niet. Pasteur had met succes een vaccin tegen hondsdolheid gemaakt. Artsen en wetenschappers, zoals Pasteur, deden in de 19e eeuw allerlei ontdekkingen op medisch gebied.
De vraag is: welke ontdekkingen zorgden in de 19e eeuw voor vooruitgang in de geneeskunde?

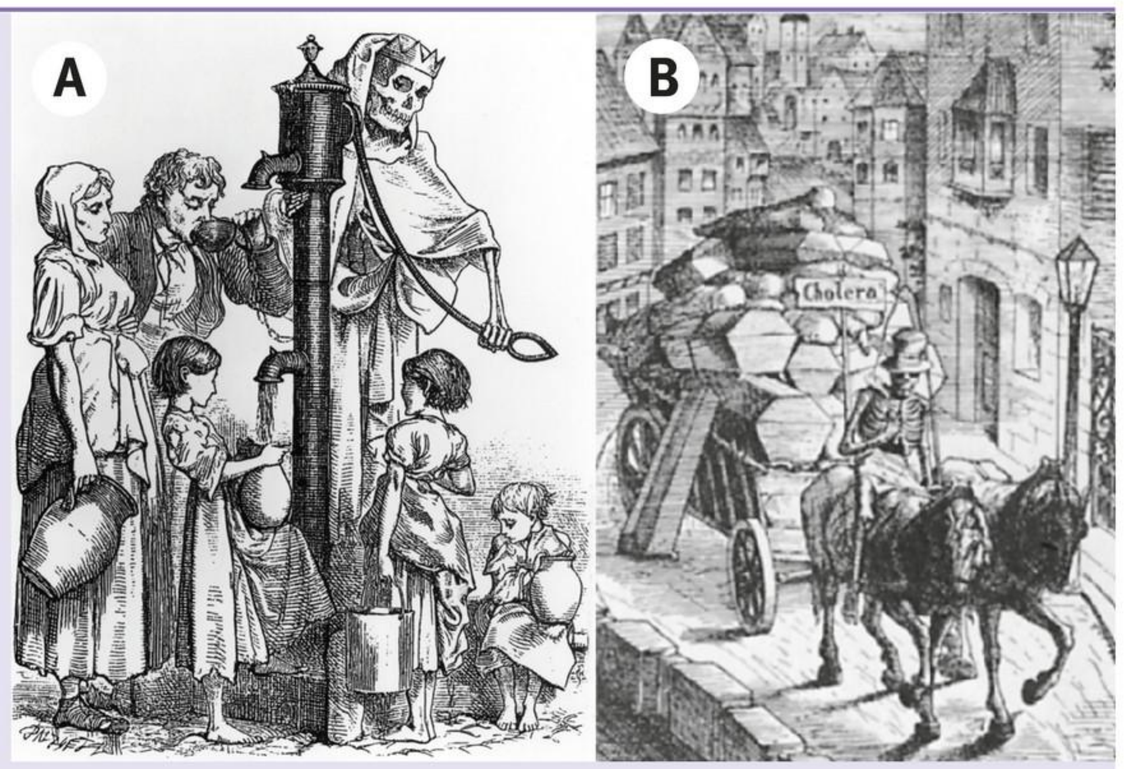
Bron 1 Prent uit 1802 over de ontdekking van Edward Jenner. De dokter spuit een vrouw in met vocht uit de pok van een koe. Naast hem staat zijn hulpje.

In de 19e eeuw konden jonge kinderen gemakkelijk overlijden aan de pokken. De ziekte zorgde ook voor vreselijke littekens. De Engelse dokter Edward Jenner (1749-1823) merkte op dat melkmeisjes minder vaak stierven aan de pokken dan andere kinderen. Het leek erop dat boerenkinderen via koeien besmet raakten met een mildere variant van de ziekte. Jenner besloot iets uit te proberen en injecteerde vocht uit de pok van een koe bij een gezond jongetje. Toen hij het knulletje zes weken later met de gevaarlijke soort pokken besmette, gebeurde er niets. De methode van Jenner was veiliger dan variolatie. Daarbij werden mensen ingespoten met vocht uit een pok van een mens die leed aan de gevaarlijke variant van de pokken.

Bron 2 Twee prenten over de besmettelijke ziekte cholera.

In 1832, 1849, 1854 en 1866 overleden in Nederland tienduizenden mensen aan de zeer besmettelijke ziekte cholera. Na besmetting door de cholera-bacterie moeten patiënten veel overgeven, krijgen ze ernstige diarree en door uitdroging overlijden ze binnen enkele uren. Volgens artsen uit de 19e eeuw werd de ziekte veroorzaakt door de vervuilde lucht in de steden. Een Engelse dokter geloofde dat niet. Volgens hem werd de ziekte veroorzaakt door een bacterie. Deze bacterie kwam vooral voor in vervuild voedsel en drinkwater. Door het eten en drinken van besmet voedsel stierven de mensen.

Bron 3 De Goudsbloemgracht in Amsterdam rond 1850. Grachten vormden vaak open riolen, waarin naast ontlasting ook afval, dode beesten en andere troep dreven. Drinkwaterputten konden erdoor besmet raken.

Bron 5 De vooruitgang op medisch gebied was ook te zien aan het groeiend aantal hulpmiddelen, zoals röntgenapparaten, stethoscopen en injectiespuiten.

Bron 4 Portret van Louis Pasteur in zijn laboratorium. (Schilderij uit 1885.)

Rond 1860 kreeg Louis Pasteur (1822-1895) het idee dat micro-organismen (zoals bacteriën) de oorzaak van ziektes waren. Daardoor ontstond het besef dat medische instrumenten ontsmet moeten worden en dokters hun handen moeten wassen.
Rond 1880 ontdekte Pasteur een manier om ziektekiemen 'zwakker' te maken, zodat ze als vaccin te gebruiken waren. Het lukte hem om zo een vaccin tegen miltvuur en cholera te maken. Andere onderzoekers, zoals Robert Koch, vonden ook manieren om besmettelijke ziektes te bestrijden.

Bron 6 Een schilderij laat de eerste operatie onder narcose zien. Doordat patiënten nu volledig verdoofd konden worden, hoefden artsen en verplegers hen niet meer vast te binden of dronken te voeren. De patiënt bleef rustig, terwijl de artsen de tijd hadden om de zware operatie zorgvuldig uit te voeren.

1 Gebruik bron 3 en zo nodig de leerteksten van paragraaf 2.
Leg uit waarom het wonen in de industriesteden in de 19e eeuw erg ongezond was. Vul de zinnen aan.

– De arbeiderswoningen .....

.....

.....

.....

– In de steden was veel vuilnis en viezigheid,

omdat .....

.....

.....

– De fabrieken zorgden in de stad voor

.....

2 Gebruik bron 2.

a Leg uit wat je op de tekening ziet.

Tekening A: .....

.....

.....

Tekening B: .....

.....

.....

.....

b Leg uit dat tekening B het gevolg laat zien van tekening A.

.....

.....

.....

3 In de steden stierven tot 1880 vooral veel arme mensen aan besmettelijke ziektes, zoals cholera.

a Welke andere besmettelijke ziektes ken je? Noem er twee. Gebruik zo nodig bron 1 en 2.

.....

.....

b Om welke twee redenen stierven rond 1880 vooral arme mensen aan besmettelijke ziektes?

- ☐ A Zij hadden geen schoon drinkwater.
- ☐ B Zij kregen geen vaccins.
- ☐ C Zij leefden op het platteland.
- ☐ D Zij leefden heel hygiënisch.
- ☐ E Zij woonden dicht op elkaar.

4 Gebruik bron 1.

a De methode die dokter Jenner toepaste, was veiliger dan de variolatie. Vul in wat het verschil was. Vul de zinnen aan.

Variolatie was inspuiten met .....

.....

De methode van Jenner was inspuiten met

.....

b Leg uit waarom de ontdekking van Jenner zo belangrijk was.

.....

.....

.....

.....

c Wat is volgens de tekenaar van bron 1 het gevolg van inenten met het vocht uit een pok van een koe?

.....

.....

.....

d Moest je je volgens de tekenaar van bron 1 laten inenten tegen pokken? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

5 Gebruik bron 4.

a Dokter Jenner wist niet precies hoe het kwam dat zijn methode werkte.
Door welke ontdekking kwam men dat wel te weten?

.....

.....

b Voor welke twee verbeteringen zorgde Louis Pasteur?

.....

.....

.....

.....

.....

c Gebruik ook de intro. Voor welke drie ziektes vond Pasteur een vaccin?

.....

6 Medische operaties waren tot 1850 gevaarlijk voor de patiënt.
Maak de juiste combinaties, zodat goede zinnen ontstaan.

A	Artsen en verplegers waren niet gewend aan hygiëne en	◯	◯ 1 dachten dat het niet nodig was om handen en instrumenten schoon te maken.
B	Op plaatsen waar operaties werden uitgevoerd,	◯	◯ 2 liepen de patiënten gevaar: meestal was het er niet schoon, zodat er infectiegevaar bestond.
C	Veel dokters hadden geen ervaring met operaties en	◯	◯ 3 lieten het snijden over aan mensen die beter met het mes overweg konden.
D	Verdoving was tot 1850 onbekend, zodat operaties snel moesten gebeuren	◯	◯ 4 om de pijn zo kort mogelijk te laten duren.

7 Gebruik bron 5 en 6.
In de 19e eeuw vonden geleerden belangrijke instrumenten uit en ontdekten ze medicijnen. Ook verbeterden zij bestaande instrumenten.

a Hieronder staat een aantal beschrijvingen.
Schrijf de juiste naam erachter.

A Apparaat waarmee een arts botten in het lichaam kan bekijken: .....

B Apparaat waarmee een arts van buiten naar hart en longen kan luisteren: .....

C Instrument waarmee een arts iemand kan vaccineren: .....

D Instrument waarmee je micro-organismen kunt zien: .....

E Methode om patiënten voor een operatie in slaap te brengen: .....

F Pijnstiller, gefabriceerd in een chemische fabriek: .....

b Zet de letters van de beschrijvingen op de juiste plek in bron 5 en 6. Eén beschrijving blijft over.

8 Gebruik de antwoorden op al je vragen.

a Welke uitspraak over Louis Pasteur vind jij juist?

◯ A Pasteur deed niet zulke belangrijke ontdekkingen.

◯ B Pasteur zorgde samen met veel andere geleerden voor belangrijke verbeteringen in de 19e eeuw.

◯ C Pasteur zorgde voor de belangrijkste verbeteringen in de geneeskunde in de 19e eeuw.

b Leg je antwoord bij a uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

9 Tegenwoordig worden kinderen in Nederland gratis ingeënt tegen allerlei besmettelijke ziektes.

a Niet alle ouders laten hun kinderen inenten.
Weet jij welke redenen ze daarvoor hebben?
Schrijf een reden op.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

b Wat vind jij: moet inenting verplicht zijn? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De bevolking groeit hard en de vraag naar kleding neemt toe.
B De meeste mensen werken in de landbouw en verdienen bij met huisnijverheid.
C Ondernemers zetten grote spin- en weefmachines in grote hallen.
D Steeds meer mensen trekken naar de gebieden waar industrie opkomt.
E Uitvinders ontwerpen grote spin- en weefmachines, die veel sneller werken.

.....

b Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Alle volwassen mannen krijgen kiesrecht.
B Alle volwassen vrouwen krijgen kiesrecht.
C De koning heeft veel macht.
D De macht ligt bij het parlement, waarin vooral liberalen zitten.
E Socialisten richten een eigen politieke partij op.

.....

Oefenen van de leerstof

2 Gebruik bron 1.

a Wat was de belangrijkste aandrijfkracht in de industrie in 1850?

◯ A Paardenmolens.
◯ B Stoommachines.
◯ C Watermolens.
◯ D Windmolens.

b Aan welke gegevens in de bron kun je zien dat Nederland vanaf 1860 begon te industrialiseren? Leg je antwoord uit.

.....

.....

Bron 1 Aantal krachtwerktuigen in de industrie in Nederland.

Werktuig	1850	1860	1880	1890
Paardenmolens	1.930	1.710	910	570
Stoommachines	290	820	2.740	3.930
Watermolens	470	500	250	160
Windmolens	3.050	3.400	3.120	1.790

3 Welke zinnen gaan over rijke burgers (R) en welke over arbeiders (A)? Zet een R of een A voor de zin.

..... Gingen bijna niet naar school en nooit met vakantie.

..... Zaten direct zonder geld als ze ziek werden.

..... Leefden in buitenwijken, ver van fabrieken.

..... Kregen vanaf 1848 invloed op het bestuur.

4 **a** Wat is een politieke partij?

◯ A Een groep mensen die dezelfde ideeën heeft over arbeiders.
◯ B Een groep mensen die ongeveer even rijk is en politiek belangrijk vindt.
◯ C Een groep mensen die vindt dat de koning niks te zeggen heeft over politiek.
◯ D Een groep mensen met ongeveer dezelfde ideeën over het bestuur.

b Wat waren verschillen tussen het liberalisme en het socialisme? Maak de zinnen kloppend.

– *Liberalen* / *Socialisten* vonden dat de regering zo min mogelijk regels moest maken.
– *Liberalen* / *Socialisten* vonden dat er algemeen kiesrecht moest komen.
– Vooral *liberalen* / *socialisten* vonden dat er veel sociale wetten moesten komen.

5 Gebruik bron 2.

a Welke sociale wet zou verbetering moeten brengen in de situatie van deze meisjes: de Leerplichtwet of de Ongevallenwet? Leg je antwoord uit.

.....

.....

b Welke verandering in de wet zou de situatie van deze meisjes ook kunnen verbeteren: het instellen van een minimumloon voor arbeiders of een wet die vrouwen het recht geeft om hun eigen geldzaken te regelen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bron 2 Kinderen pakken met de hand bonbons en chocolade in. Haarlem, 1912. (Fotograaf R. van de Werf.)

6 **a** Hoe heet de vorm van bestuur waarbij burgers een volksvertegenwoordiging kiezen die namens hen besluiten neemt?

.....

b Welke belangrijke verandering kwam er in 1848 in Nederland?

- ◯ A De koning verbood kritiek op zijn bestuur.
- ◯ B De koning verkleinde de macht van het parlement.
- ◯ C De koning verloor bijna al zijn macht.
- ◯ D De koning werd afgezet.

7 Gebruik bron 3.

a Bij welk begrip past deze bron het beste?

- ◯ A Bij feminisme.
- ◯ B Bij liberalisme.
- ◯ C Bij socialisme.

b Om welke reden vonden de vrouwen op de foto kiesrecht voor vrouwen belangrijk?

- ◯ A De mensen in het parlement zouden dan zorgen dat hun lonen omhooggingen.
- ◯ B Er zouden dan meer liberalen in het parlement komen.
- ◯ C In het parlement kwamen dan meer mensen op voor hun rechten.
- ◯ D Op dagen van verkiezingen zouden ze dan een dag vrij zijn.

c Wanneer is deze foto gemaakt?

– De foto is *vóór* / *na* 1800 gemaakt, want toen .....

.....

.....

– De foto is *vóór* / *na* 1919 gemaakt, want toen .....

.....

.....

Bron 3 Betoging voor vrouwenkiesrecht met een stoomboot in de grachten van Amsterdam. (Fotograaf onbekend.)

8 De 19e eeuw heet ook wel de tijd van burgers en stoommachines. Leg dat uit.
Vul de zinnen aan.

Stoommachines passen bij een belangrijke economische verandering in de 19e eeuw,

want .....

.....

.....

Burgers passen bij een belangrijke politieke verandering in de 19e eeuw,

want .....

.....

Oefenen van historisch denken

9 **a** Hieronder staan zes zinnen over de tijd rond 1900. Vergelijk ze met de tijd vóór 1848. Geef in de tweede kolom aan of het gaat om een verandering of om iets wat hetzelfde is gebleven.

De tijd rond 1900	Vergelijking met vóór 1848	Gebied
Een wet schrijft regels voor over de kwaliteit van woningen.	*Hetzelfde gebleven* / *Veranderd*	
Kleding wordt in Groot-Brittannië met machines geproduceerd.	*Hetzelfde gebleven* / *Veranderd*	
Het idee is dat meisjes niet horen te sporten.	*Hetzelfde gebleven* / *Veranderd*	
In Nederland is een grote groep fabrieksarbeiders.	*Hetzelfde gebleven* / *Veranderd*	

b Geef in vraag a telkens aan bij welk gebied het voorbeeld past. Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek* • *sociaal*. Zet je antwoord in de derde kolom van het schema.

10 In de 19e eeuw werd Nederland democratischer.
Om welke reden zou je kunnen zeggen dat deze verandering *geen* politieke revolutie was?

.....

.....

.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1.1 De industriële revolutie

- Ik kan uitleggen waarom huisnijverheid verdween toen er fabrieken kwamen.
- Ik kan vier oorzaken noemen van de industrialisatie in Groot-Brittannië en beschrijven wanneer deze in Nederland begon.
- Ik kan ten minste vier gevolgen noemen van de industrialisatie in de 19e eeuw.

§1.2 Leven in een industriestad

- Ik kan de werk- en leefomstandigheden van arbeiders beschrijven.
- Ik kan de werk- en leefomstandigheden van de gegoede burgerij en de middenklasse beschrijven.
- Ik kan een belangrijk economisch idee en een belangrijk politiek idee noemen van liberalen in de 19e eeuw.

§1.3 Arbeiders gaan samenwerken

- Ik kan beschrijven wat verschillende groepen deden om de arbeiders en armen te helpen.
- Ik kan uitleggen wat socialisten wilden veranderen aan de samenleving en hoe ze dat wilden doen.
- Ik kan met een voorbeeld uitleggen hoe sociale wetten de situatie van arbeiders verbeterden.

§1.4 Meer mensen krijgen inspraak

- Ik kan uitleggen wat er in het bestuur van Nederland veranderde door de grondwet van 1848.
- Ik kan uitleggen wat feministen wilden veranderen aan de samenleving.
- Ik kan beschrijven dat Nederland steeds democratischer werd.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Ik kan uitleggen wat een revolutie is.
- Ik kan onderscheiden wat in een bepaalde tijd op politiek, sociaal, economisch en cultureel gebied verandert en wat hetzelfde blijft.

Jaartallen

1750	Industrialisatie van Groot-Brittannië komt op gang
1848	Nieuwe grondwet in Nederland; begin parlementaire democratie
1860	Industrialisatie van Nederland komt op gang
1871	Aletta Jacobs is de eerste vrouw in Nederland die gaat studeren
1874	Eerste sociale wet ingevoerd: het Kinderwetje van Van Houten
1881	Oprichting eerste socialistische partij in Nederland
1917	Algemeen mannenkiesrecht
1919	Algemeen vrouwenkiesrecht

Begrippen

§1.1 De industriële revolutie

huisnijverheid
Mensen verwerken thuis met de hand grondstoffen tot producten.

fabriek
Grote werkplaats waar met machines producten gemaakt worden.

industrialisatie
De opkomst van productie in fabrieken.

verstedelijking
Een steeds groter deel van de bevolking woont in de stad.

arbeider
Iemand die werk doet in een fabriek.

industriële revolutie
De grote veranderingen in de economie en de samenleving door de komst van fabrieken en machines.

moderne tijd
De periode na 1800.

§1.2 Leven in een industriestad

gegoede burgerij
Groep mensen met veel geld of bezittingen.

middenklasse
Groep mensen die eigen baas is of niet met hun handen werkt, maar minder geld of bezit heeft dan de gegoede burgerij.

liberaal
Aanhanger van het liberalisme.

liberalisme
Politieke stroming die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor burgers en bedrijven.

grondrecht
Een basisrecht van elke burger, bijvoorbeeld vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting.

kiesrecht
Het recht om te gaan stemmen als er verkiezingen zijn. Ook wel: stemrecht.

§1.3 Arbeiders gaan samenwerken

liefdadigheid
Hulp geven aan mensen die dat nodig hebben, zonder dat je er zelf aan wilt verdienen.

vakbond
Vereniging van werknemers (arbeiders), die de lonen en arbeidsomstandigheden van zijn leden wil verbeteren.

socialisme
Politieke stroming die wil dat geld en bezit eerlijker verdeeld worden.

socialist
Aanhanger van het socialisme.

politieke partij
Groep mensen met ongeveer dezelfde ideeën over hoe bestuurd moet worden.

algemeen kiesrecht
Elke burger heeft het recht om te stemmen.

sociale wet
Wet die mensen beschermt tegen de gevolgen van ziekte, armoede of ouderdom.

§1.4 Meer mensen krijgen inspraak

grondwet
Document waarin staat hoe een land wordt bestuurd en wat de grondrechten van burgers zijn.

parlement
Groep mensen die gekozen wordt door burgers met kiesrecht en die namens de burgers het land bestuurt. Ook wel: volksvertegenwoordiging.

regering
Ministers en koning samen.

parlementaire democratie
Bestuursvorm waarin de macht ligt bij een parlement dat gekozen wordt door burgers.

feminisme
Beweging die opkomt voor gelijke rechten voor vrouwen.

eerste feministische golf
De periode tussen 1870 en 1919 waarin vrouwen streden voor het algemeen kiesrecht.

Begrippen historisch denken

revolutie
Gebeurtenis die in korte tijd voor grote veranderingen in de samenleving zorgt.

cultureel gebied
Alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, geloof, kunst en wetenschap.

economisch gebied
Alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien.

politiek gebied
Alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt.

sociaal gebied
Alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van burgers en stoommachines

2 Europa verovert de wereld

Oriëntatie

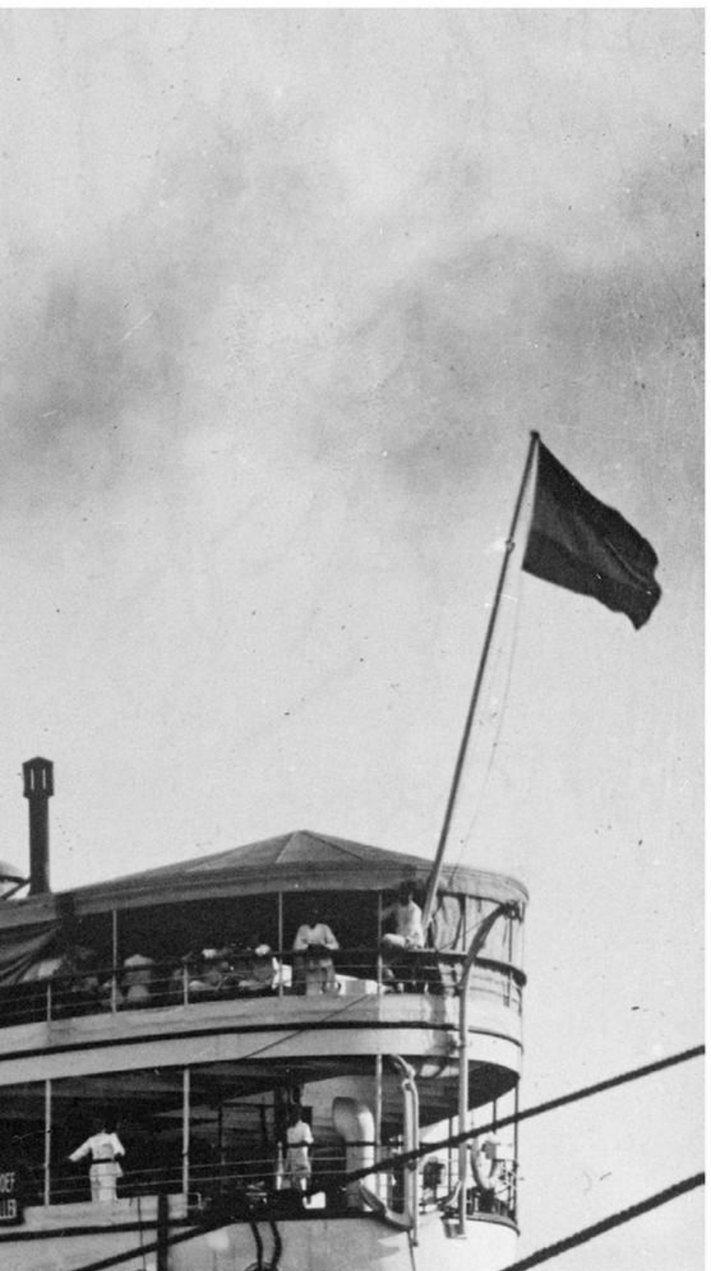
Bron 1 Aankomst van een stoomschip in de haven van Batavia, rond 1900. Batavia was de hoofdstad van de kolonie Nederlands-Indië, nu Indonesië.

Europese slavenhandel en slavernij

verzet tegen slavernij en slavenhandel

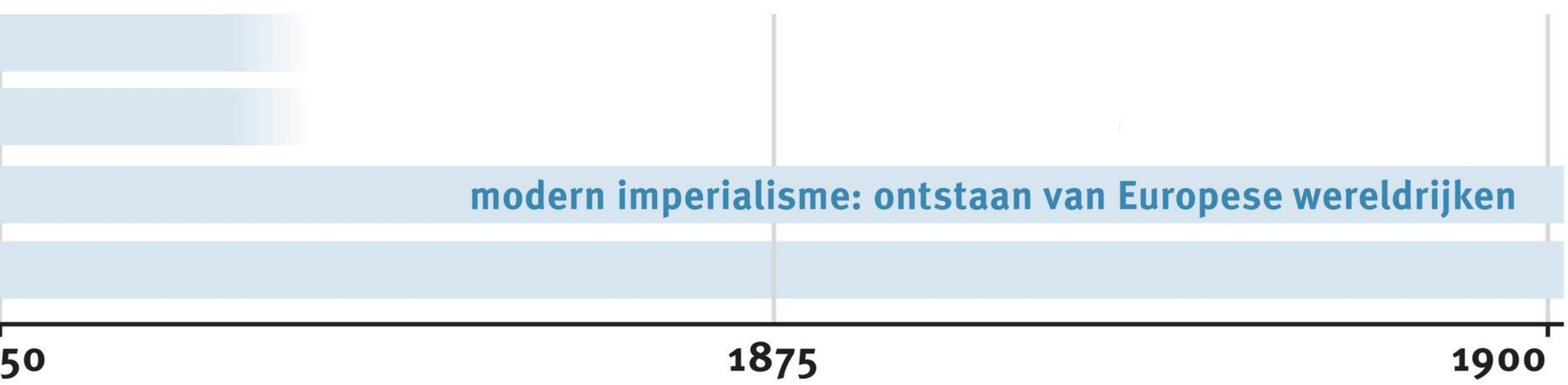
nationalisme: een gevoel van trots voor je eigen land, volk en cultuur

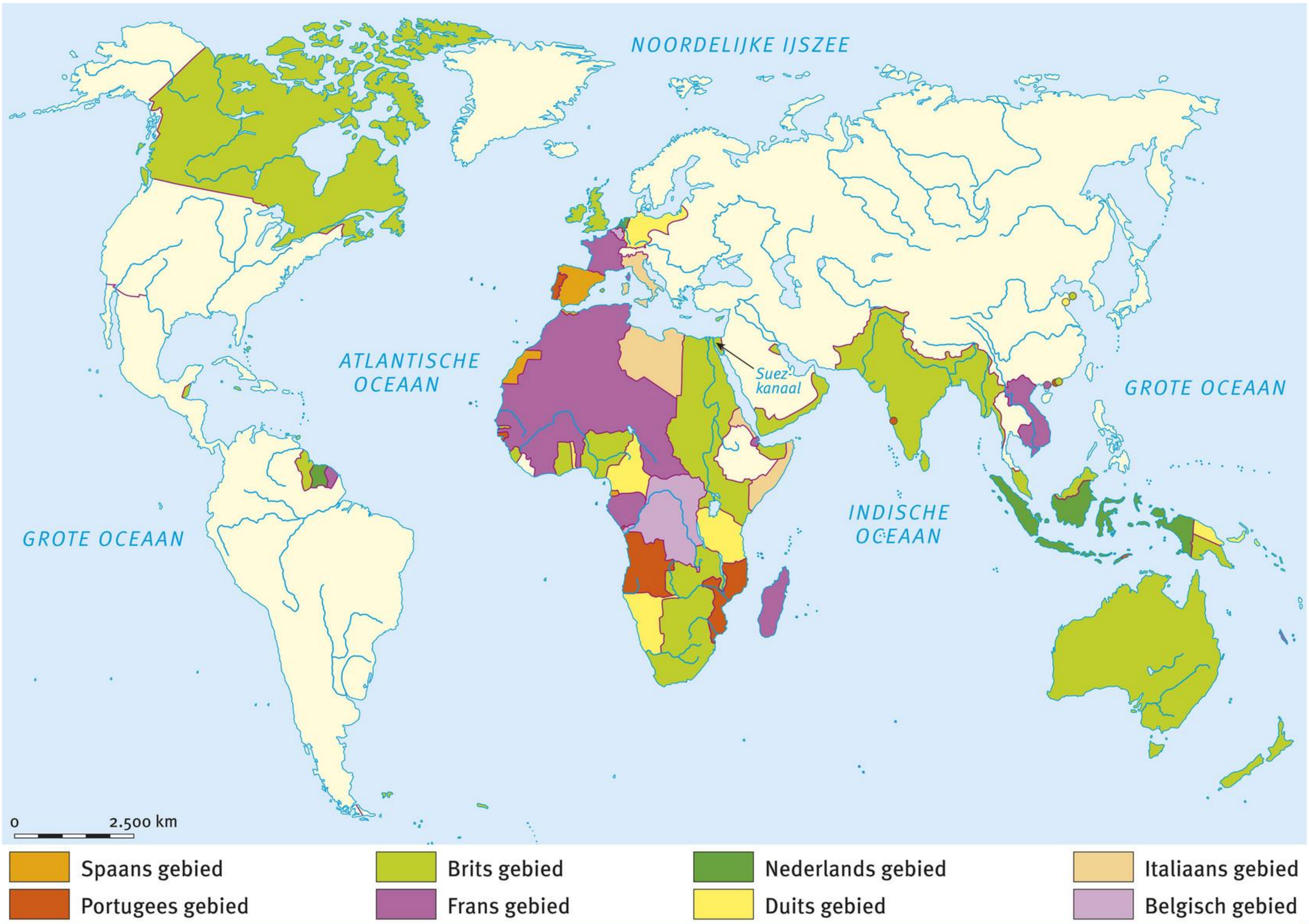
1800 1825 18

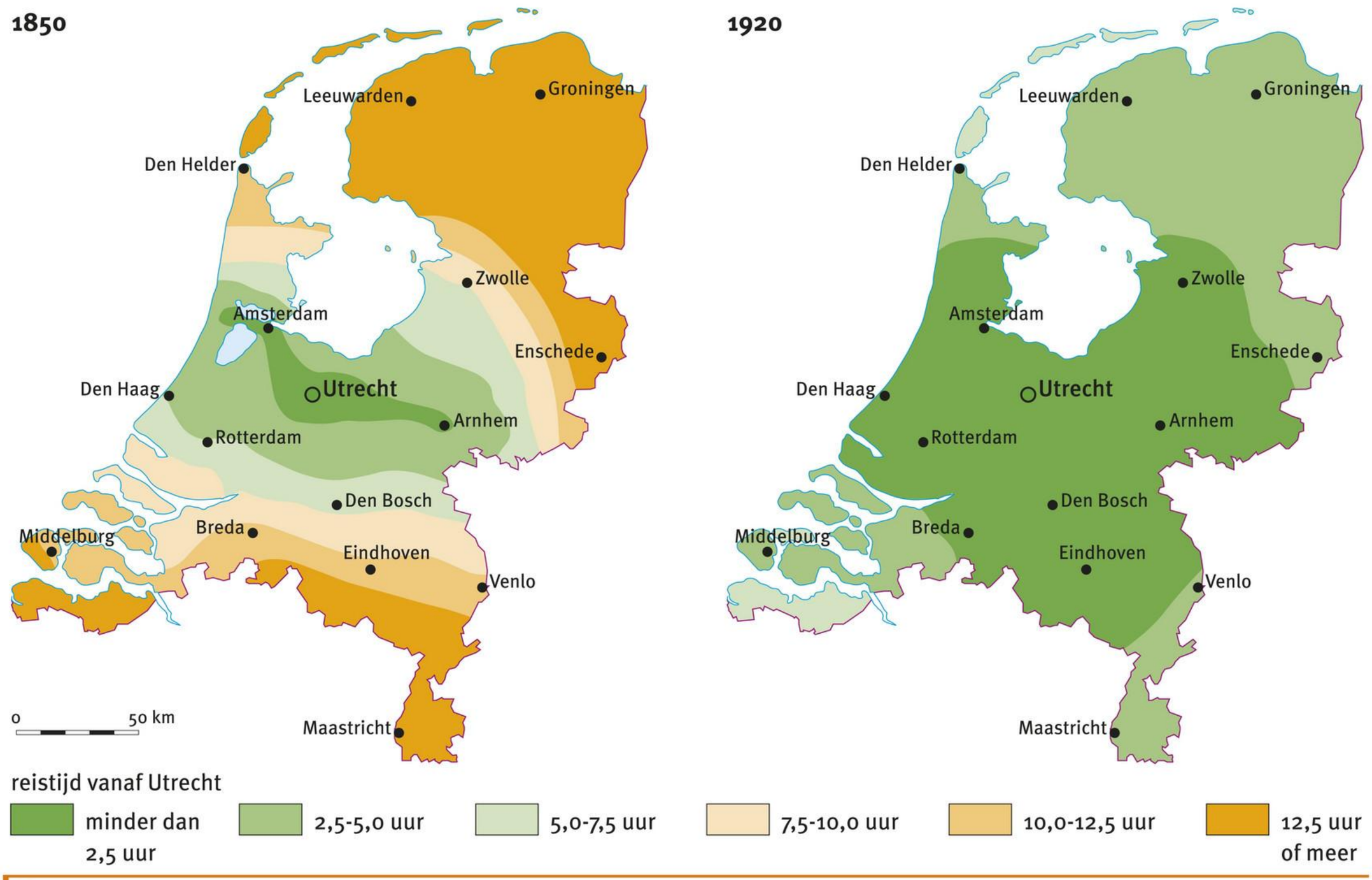
Vooral paard en wagen en soms een fiets, dat zag je rond 1900 in Nederland op de weg. Op het platteland kwamen alle dorpsbewoners kijken als er een auto verscheen. Zelfs in de steden was zo'n voertuig bijzonder. Er waren ook andere nieuwe voertuigen. Vanaf 1850 vervingen stoomschepen steeds vaker zeilschepen. Reizen kostte daardoor veel minder tijd. En nadat in 1869 het Suezkanaal met stoommachines gegraven was, 'stoomde' je in ongeveer zes weken naar Azië. Veel Europeanen waren trots op die technologische prestaties. Ze vonden het dan ook niet gek dat Europese landen in de 19e eeuw over een groot deel van de wereld gingen heersen.

Dit hoofdstuk gaat – net als het vorige hoofdstuk – over de 19e eeuw: de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900). Het vertelt over de invloed van Europa op de wereld.

Bron 2 Rond 1900 hadden Europese landen grote delen van Afrika en Azië veroverd.

Bron 3 Kaarten waarop je ziet hoelang je vanuit Utrecht onderweg bent naar een andere plek in Nederland.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.
Wat was in Nederland rond 1900 een nieuw vervoermiddel?

- ◯ A Auto.
- ◯ B Paard en wagen.
- ◯ C Stoomschip.
- ◯ D Stoomtrein.

2 Gebruik bron 2.

a Welk land had rond 1900 koloniën in elk werelddeel (behalve op Antarctica)?

- ◯ A Frankrijk.
- ◯ B Groot-Brittannië.
- ◯ C Nederland.
- ◯ D Spanje.

b Door welke twee technologische vernieuwingen werd het makkelijker voor Europeanen om naar gebieden ver van Europa te reizen?

– .....

– .....

c Bedenk zelf nog een reden waarom Europese landen makkelijk andere landen konden veroveren.

.....

3 Gebruik bron 3.

a Hoelang duurde in 1850 de reis van Utrecht naar Maastricht?

.....

b Hoelang duurde in 1920 de reis van Utrecht naar Maastricht?

.....

c Door welk vervoermiddel konden mensen toen zoveel sneller reizen?

.....

4 Ga naar de tijdbalk van de gehele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan vanaf welk jaar Europese landen over een groot deel van de wereld heersten. Schrijf daarbij: ‘Europa verovert de wereld’.

1 Nationalisme

BASIS

Bron 1 Enthousiast gejuich nadat het Nederlandse voetbalteam binnen twee minuten tweemaal scoorde tegen België. De twee landen speelden jaarlijks tegen elkaar. Deze keer won Nederland met 4-3. (Foto van 28 april 1912.)

Intro

1 Gebruik bron 1. Deze paragraaf gaat over nationalisme: een gevoel van trots voor je eigen land, volk en cultuur.

a Leg uit dat deze foto een voorbeeld is van nationalisme.

.....

.....

.....

b Sport zorgt nog steeds voor gevoelens van nationalisme. Bedenk nog twee andere voorbeelden waarbij een gevoel van nationalisme ontstaat.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Een moderne samenleving

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe het dagelijks leven in de 19e eeuw veranderde door allerlei uitvindingen.

Bron 2 Monteurs leggen rond 1910 elektriciteit aan in Veendam. De ijzeren mast draagt de elektriciteitsdraden. Daaraan hangt ook een straatlantaarn. Die lampen waren een grote verbetering, want tot die tijd moesten de gaslantaarns elke avond een voor een worden aangestoken.

In de 19e eeuw veranderde het dagelijks leven in Europa door allerlei uitvindingen.

Ten eerste werden door de industrialisatie veel producten goedkoper, zoals kleding die voortaan in textielfabrieken werd gemaakt. Daardoor konden ook armere mensen deze producten kopen. Op den duur werden allerlei producten op grote schaal in fabrieken geproduceerd. Dat heet **massaproductie**.

Ten tweede konden mensen zich sneller verplaatsen. Dat kwam door de aanleg van spoorwegen, ijzeren spoorbruggen en kanalen. Ook de reistijden vanuit Europa naar de koloniën werden korter. In Egypte was met grote stoommachines het Suezkanaal gegraven. Vóór de aanleg van het Suezkanaal moesten schepen die van Europa naar Azië voeren, om Afrika heen. Maar vanaf 1869 konden schepen vanuit de Middellandse Zee – via het Suezkanaal en de Rode Zee – naar Azië varen. Een belangrijke uitvinding rond 1900 was de verbrandingsmotor, die gebruikt kon worden voor auto's.

Ten derde werd het leven door de komst van elektriciteit veel comfortabeler. Met elektrische verlichting konden mensen bijvoorbeeld makkelijker hun huizen verlichten. Er kwamen ook steeds meer elektrische apparaten, zoals de grammofoon, waarmee je muziek kon afspelen.

Ten vierde werd het ook steeds makkelijker om met anderen te communiceren. Met een telegraaf kon je over grote afstand een bericht (een telegram) verzenden. Rond 1900 kwam de telefoon en konden mensen die ver van elkaar woonden, direct met elkaar spreken. Weer iets later, rond 1920, hadden sommige mensen een radio in huis. Daarop hoorden mensen wat er in de hele wereld gebeurde.

Ten vijfde stierven rond 1900 minder mensen. Dat kwam door ontdekkingen op medisch gebied, zoals vaccinaties tegen besmettelijke ziektes. Ook ontdekten dokters hoe belangrijk hygiëne was. Daardoor groeide overal in Europa de bevolking.

2 **a** (t) In de leertekst staan vijf soorten veranderingen. Onderstreep de signaalwoorden die de opsomming aangeven.

b (t) Vul de tabel verder in.

Verandering	Voorbeeld van een uitvinding waardoor dat veranderde
Producten worden goedkoper.	
Vervoer gaat sneller.	

c In de 19e eeuw verslechterde het leven van arbeiders eerst, maar rond 1900 verbeterde het.
Leg dat uit.

– Het leven van arbeiders werd eerst slechter, want .....

.....

.....

– Later verbeterde het, want .....

.....

.....

3 Gebruik bron 2 van de oriëntatie.

a Teken in bron 2 van de oriëntatie hoe vóór 1869 vanuit Europa naar Azië werd gereisd. Zet erbij 'vóór 1869'.

b Teken in bron 2 ook hoe na 1869 vanuit Europa naar Azië werd gereisd. Zet erbij 'na 1869'.

4 Grondstoffen waren belangrijk voor het maken van allerlei nieuwe producten.
Bedenk voor welke producten Europeanen de volgende grondstoffen nodig hadden.
Gebruik ook je kennis uit hoofdstuk 1.

A	Aardolie	◯	◯ 1 Banden voor auto's en fietsen
B	IJzererts	◯	◯ 2 Benzinemotoren, zoals van auto's
C	Katoen	◯	◯ 3 Drank voor de groeiende bevolking
D	Rubber	◯	◯ 4 Kleding voor de groeiende bevolking
E	Steenkool	◯	◯ 5 Machinebouw, schepen, spoorwegen en bruggen
F	Thee en koffie	◯	◯ 6 Brandstof voor stoommachines

Liefde voor volk en vaderland

Leerdoel

- Je kunt met een voorbeeld uitleggen wat nationalisme is.

Bron 3 Standbeeld voor admiraal Michiel de Ruyter. Het werd in 1841 in Vlissingen opgericht. De Ruyter werd toen gezien als een nationale held. In de 17e eeuw won de Nederlandse vloot onder zijn leiding een aantal zeeslagen.

In de 19e eeuw verzamelden de broers Jacob en Wilhelm Grimm sprookjes in alle gebieden waar mensen Duits spraken. Al die verhalen leken op elkaar. Zo kregen mensen die Duits spraken het gevoel dat ze bij elkaar hoorden. Ze spraken dezelfde taal en hadden dezelfde cultuur. Ook in Nederland voelden mensen zich verbonden met anderen die dezelfde taal spraken en dezelfde cultuur hadden. Ze waren trots op het Nederlandse volk en op hun land. Ze bouwden monumenten voor hun helden uit het verleden, zoals Michiel de Ruyter. Er werden musea opgericht waarin bijvoorbeeld de geschiedenis van het Nederlandse volk werd verteld. Er waren speciale tentoonstellingen over beroemde Nederlandse kunstenaars of wetenschappers. Dat gevoel van trots voor je eigen land, volk en cultuur heet **nationalisme**.

In de 19e eeuw groeide het nationalisme onder alle volken in Europa. Dat kwam doordat kunstenaars en schrijvers met bijvoorbeeld standbeelden, schilderijen en verhalen een gevoel van trots verspreidden onder hun volk. Ook de regeringen van veel Europese landen versterkten het nationalisme onder hun bevolking. Op scholen moest bijvoorbeeld veel tijd besteed worden aan de eigen geschiedenis en taal.

5 **a** Wat is nationalisme?

.....

b Wat zijn drie voorbeelden van nationalisme?

- ☐ A Een krant schrijft enthousiast over een modern oorlogsschip, gebouwd in eigen land.
- ☐ B Een muzikant zingt een liedje over dappere helden uit de geschiedenis.
- ☐ C Een schilder schildert een groep trotse vrouwen in traditionele klederdracht.
- ☐ D Een schrijver beschrijft de ellende van de arbeiders in een industriestad.
- ☐ E In een theater worden beroemde toneelstukken uit heel Europa opgevoerd.

c Het nationalisme werd in de 19e eeuw op scholen versterkt. Hoe werkte dat? Maak de juiste combinaties.

A	Kinderen leren over de strijd tussen Nederlanders en het machtige Spanje.	◯	◯ 1 Het idee ontstaat dat het Nederlandse volk slim is.
B	Kinderen lezen over beroemde Nederlandse wetenschappers en uitvinders.	◯	◯ 2 Het idee ontstaat dat het Nederlandse volk dapper is.
C	Op Waterloo-dag horen kinderen over de daden van prins Willem op het slagveld.	◯	◯ 3 Er ontstaat een gevoel van verbondenheid met het koninklijk huis.

6 Gebruik bron 4 en 5.

a Leg uit dat bron 4 past bij de eerste leertekst van deze paragraaf (‘Een moderne samenleving’).

.....

.....

.....

b Bron 4 past ook bij de tweede leertekst (‘Liefde voor volk en vaderland’). Leg dat uit met de bron.

In bron 4 staat dat .....

.....

.....

Dat past bij nationalisme, want .....

.....

Bron 4 Een fragment uit de krant *De Avondbode* van 21 september 1839.

‘De plechtige [opening] van de spoorweg van Amsterdam naar Haarlem is vanmiddag [op 20 september] om één uur begonnen. Langs de hele weg wappert de Nederlandse vlag op elk wachthuis. […] Elk rijtuig was versierd met doeken in de nationale kleuren. […] Zo vertrok de feestelijke trein, onder gejuich van de menigte op de grote weg en in beweging gebracht door de twee locomotieven *de Snelheid* en *de Arend*. De spoorweg is niet lang, […] maar levert aan Europa het bewijs dat de Nederlander in ijver niet onderdoet voor andere volken.

Bron 5 Zo moet het er in 1839 uit hebben gezien, toen de stoomtrein de Arend voor zijn eerste rit vertrok. (Foto uit 1939.)

Gevolgen van nationalisme

Leerdoel

- Je kunt twee gevolgen noemen van nationalisme.

Bron 6 Europa in 1815.

De opkomst van het nationalisme had in Europa grote gevolgen.

Een eerste gevolg was dat mensen zich sterker en beter voelden dan mensen van een ander volk. Mensen hoorden immers telkens dat hún volk heel beschaafd, dapper en slim was. Zo kregen ze het gevoel dat zij beter waren dan anderen.

Een tweede gevolg was dat veel nationalisten een eigen land wilden voor hun volk. Een voorbeeld daarvan is Duitsland. Mensen die Duits spraken, woonden verspreid over allerlei staten. Duitse nationalisten wilden al die staten onder één bestuur brengen. Er moest een groot Duitsland ontstaan. Dat lukte uiteindelijk in 1871.

Ook in Nederland kwam het nationalisme op. In 1815 waren België en Nederland samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden. Koning Willem I probeerde een eenheid te maken van dit nieuwe land, bijvoorbeeld door één officiële taal in te voeren. Dat werd het Nederlands, en niet het Frans dat vooral in het zuiden werd gesproken. De politiek van Willem I mislukte, want al in 1830 maakte België zich los van Nederland. Dat kwam vooral doordat mensen in het zuiden (België) zich achtergesteld voelden. De koning benoemde bijvoorbeeld vooral noordelingen in het bestuur en probeerde de macht van de katholieke kerk te verkleinen. Juist veel mensen in het zuiden waren katholiek.

7 (t) In de leertekst worden twee gevolgen van nationalisme uitgelegd.
Onderstreep de twee zinnen die deze gevolgen samenvatten.

8 Gebruik bron 6.

a In 1815 bestond Duitsland nog niet. Noem twee staten waarin Duitsers woonden.

.....

b In welk jaar ontstond Duitsland?

.....

c Bedenk om welke reden veel Duitsers wilden dat er één Duitsland kwam.

.....

.....

9 **a** Willem I probeerde van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden een eenheid te maken. Hoe deed hij dat?

.....

b Hoeveel jaar was België onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden?

.....

c Noem twee belangrijke redenen waarom mensen in het zuiden zich achtergesteld voelden.

– .....

– .....

Samenvatten

10 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe het dagelijks leven in de 19e eeuw veranderde door allerlei uitvindingen.

a Vul de zinnen aan.

– Producten werden goedkoper door .....

– Mensen konden sneller reizen, bijvoorbeeld door .....

– Het leven werd comfortabeler, bijvoorbeeld door .....

.....

– Mensen konden sneller communiceren, bijvoorbeeld door .....

– Er stierven minder mensen, bijvoorbeeld door .....

.....

- Ik kan met een voorbeeld uitleggen wat nationalisme is.

b Leg uit dat het standbeeld op bron 3 een voorbeeld van nationalisme is.

.....

.....

.....

.....

- Ik kan twee gevolgen noemen van nationalisme.

c Wat waren twee gevolgen van nationalisme?

– .....

.....

– .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Europese wereldrijken

BASIS

Bron 1 De maker van deze kaart wilde laten zien dat Groot-Brittannië een geweldig wereldrijk bezat. Groot-Brittannië ligt precies in het midden en alle gekleurde gebieden vielen onder Brits bestuur. Bovenaan de kaart staan de woorden 'vrijheid', 'broederschap' en 'verbondenheid'. (Kaart uit 1886.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Aan de zijkanten en onderkant van de kaart staan mensen en dieren. Welke mensen stellen Britse kolonisten voor? Geef twee voorbeelden. Zet er pijlen bij.

b Aan de zijkanten en onderkant van de kaart staan mensen en dieren. Zij horen bij de gebieden van het Britse Rijk. Welke mensen of dieren horen bij de volgende gebieden?

– Australië: .....

.....

– Canada: .....

– Hongkong: .....

– India: .....

c Leg uit dat bron 1 een voorbeeld is van nationalisme.

.....

.....

d De kaart laat zien dat de Britten 'vrijheid' brachten. Zouden de mensen die rond de kaart staan afgebeeld, ook vinden dat de Britten vrijheid brachten?

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Van handelspost naar wereldrijk

Leerdoel

- Je kunt beschrijven dat er in de 19e eeuw Europese wereldrijken ontstonden.

Bron 2 Het Duitse leger is in gevecht met bewoners van een gebied in Oost-Afrika. (Schilderij gemaakt door Themistokles von Eckenbrecher, 1896.)

Vanaf 1500 haalden Europese landen grondstoffen en producten uit Amerika, Afrika en Azië. In Amerika bestuurden Europeanen grote gebieden: koloniën. Daar stichtten zij plantages, waar vooral suiker en katoen verbouwd werden. Er werkten Afrikanen die tot slaaf waren gemaakt. In Afrika en Azië bouwden Europeanen langs de kust vooral handelsposten. Dat waren forten waarin handelswaar werd opgeslagen. Uit Azië kwamen specerijen en thee, in Afrika werden slaven gekocht.

Deze situatie veranderde vanaf 1800. Toen wilden Europese landen zoveel mogelijk land bezitten en besturen. Ze veroverden daarom ook de binnenlanden van Afrika en Azië. Ook daar ontstonden koloniën. Het veroveren en besturen van zoveel mogelijk gebied door Europese landen in de 19e eeuw heet **modern imperialisme**. Door de veroveringen ontstonden grote wereldrijken: Europese landen bezaten gebieden over de hele wereld.

In Afrika en Azië veroverden vooral Groot-Brittannië en Frankrijk grote gebieden. Maar ook Nederland, België, Duitsland, Italië, Spanje en Portugal bezaten er koloniën. De gebieden in Afrika en Azië werden met geweld veroverd. Regelmatig kwam de bevolking in opstand tegen de nieuwe overheerser, maar de Europeanen hadden betere wapens en wonnen de strijd meestal snel. Om het veroverde gebied onder controle te houden speelden de Europeanen vaak verschillende volken tegen elkaar uit: ze gaven het ene volk voordelen in ruil voor militaire steun tegen een ander volk. Door deze **verdeel-en-heerspolitiek** voorkwamen ze dat volken gingen samenwerken tegen de Europese overheerser.

2 **a** In welk werelddeel veroverden Europeanen al vóór 1800 grote gebieden?

.....

b Wat was vóór 1800 de belangrijkste reden dat Europeanen overal in de wereld gebieden veroverden en forten bouwden?

◯ A Ze wilden er de baas zijn, zodat mensen trots op hun land konden zijn.
◯ B Ze wilden er onderwijs geven en hun cultuur verspreiden onder de bevolking.
◯ C Ze wilden er producten en grondstoffen verkrijgen om in Europa te verkopen.

3 Bij welke periode horen de volgende gebeurtenissen?

	1500-1800	1800-1900
Nederlanders bouwen handelsposten in Azië.		
De Spanjaarden veroveren grote gebieden in Amerika.		
Duitsers veroveren gebieden in Oost-Afrika.		
Nederlanders leggen suikerplantages aan in Suriname.		
Groot-Brittannië neemt het bestuur over heel India over.		

4 Gebruik bron 2 uit de oriëntatie.

a Maak de zin kloppend.
De Europese landen zijn veel *groter* / *kleiner* dan de gebieden die ze veroverden.

b Door welk land werd de kolonie bestuurd? Gebruik zo nodig een atlas.
- India *Frankrijk / Groot-Brittannië / Nederland*
- Indonesië *Frankrijk / Groot-Brittannië / Nederland*
- Marokko *Frankrijk / Groot-Brittannië / Nederland*
- Vietnam *Frankrijk / Groot-Brittannië / Nederland*
- Zuid-Afrika *Frankrijk / Groot-Brittannië / Nederland*

c Om welke reden wilden de Britten graag Egypte in bezit hebben? Kijk goed op bron 2 in de oriëntatie.

.....

.....

.....

d Regelmatig leidde het modern imperialisme tot ruzie tussen Europese landen. Bedenk een oorzaak voor zo'n ruzie.

.....

5 Gebruik bron 2. Deze gebeurtenissen vonden plaats in Duits Oost-Afrika.

a Waar ligt die kolonie? Zet een kruisje op de kaart van bron 2 in de oriëntatie.

b Er waren in Oost-Afrika ook inheemse soldaten die meevochten met de Duitsers. Om welke reden zouden ze dat doen?

.....

.....

.....

c Wat was het doel van de Europese verdeel-en-heerspolitiek?

.....

.....

6 (t) Waar komt het begrip ‘modern imperialisme’ vandaan? Maak de juiste combinaties.

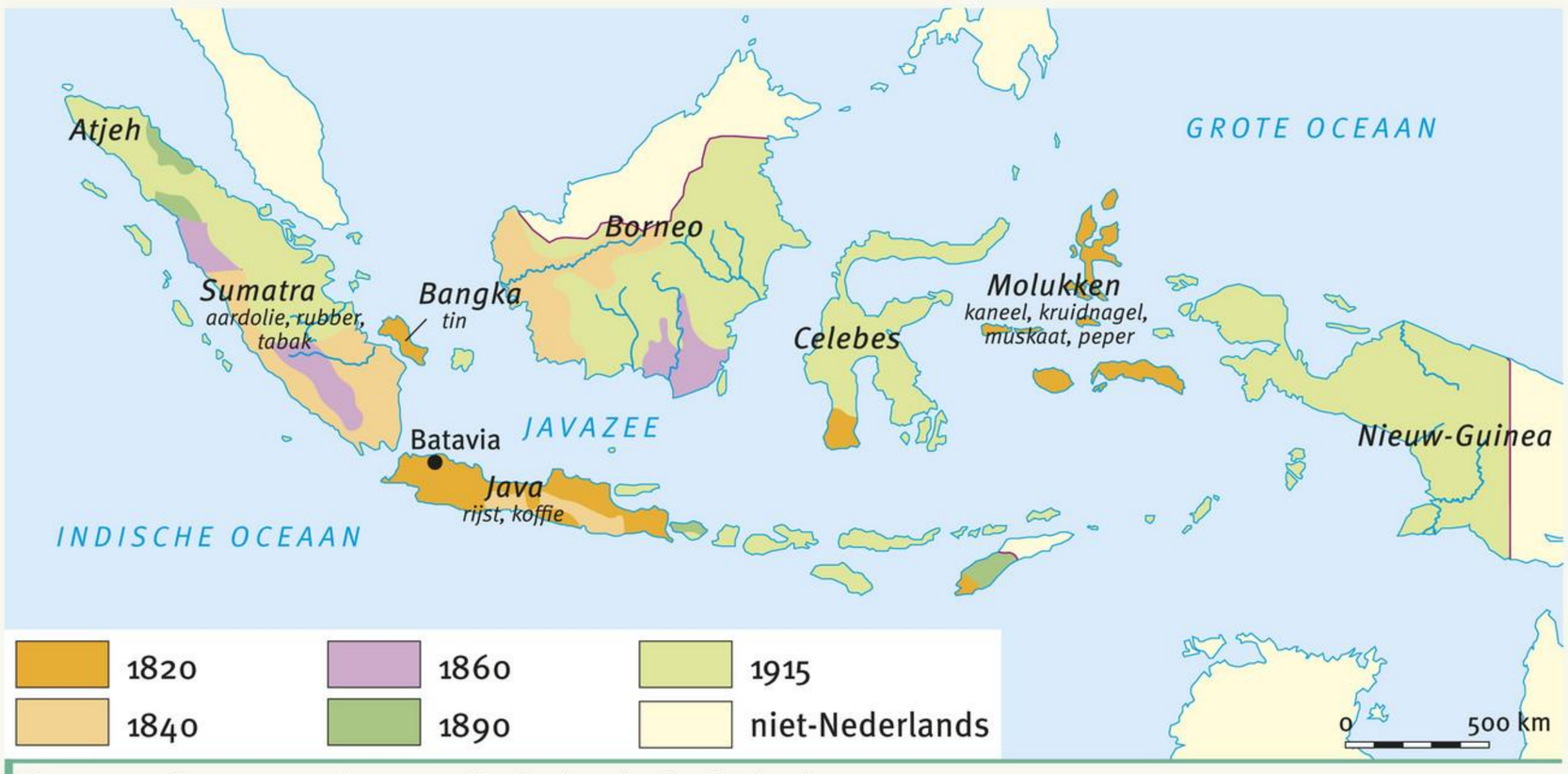
A Modern ◯
B Imperialisme ◯

◯ 1 Het woord is afgeleid van het Latijnse woord ‘imperium’, wat ‘groot rijk’ betekent.
◯ 2 Het woord maakt duidelijk dat Europeanen om andere redenen koloniën veroverden dan vóór 1800.

Nederlands-Indië

Leerdoel

- Je kunt de Nederlandse koloniën noemen en uitleggen hoe Nederlands-Indië ontstond.

Bron 3 De verovering van Nederlands-Indië in de 19e eeuw.

Rond 1600 richtten Nederlanders de VOC op voor de handel met Azië, en de WIC voor de handel met Amerika en Afrika. Tussen 1600 en 1800 verdienden de twee ondernemingen veel geld met de verkoop van specerijen, tabak en suiker. Ook verhandelden de Nederlanders tot slaaf gemaakte mensen. Maar rond 1800 ging het zo slecht met de zaken van de VOC en de WIC, dat zij werden opgeheven. De gebieden en handelsposten van deze bedrijven werden voortaan door de Nederlandse regering bestuurd. Zo ontstonden de koloniën Suriname, de Antillen en **Nederlands-Indië**.

De kolonie Nederlands-Indië was in 1800 veel kleiner dan het huidige Indonesië. Buiten het eiland Java bezat Nederland weinig gebied. Op de Indonesische eilanden woonden verschillende volken en er waren verschillende rijken. Ieder rijk werd bestuurd door een eigen vorst (heerser). De inwoners van die gebieden noemen we ‘inheems’: zij woonden er al voordat de Nederlanders er kwamen.

Vanaf 1800 breidde de Nederlandse regering haar gebied uit. De inheemse bevolking en hun vorsten verzetten zich wel, maar konden niet op tegen de moderne wapens van de Nederlanders. Nederland gebruikte veel geweld om het verzet te breken. Veel burgers werden gedood, terwijl vaak maar weinig soldaten aan Nederlandse kant sneuvelden. Uiteindelijk kwamen de verschillende volken in één kolonie te wonen, waar Nederland de baas was.

7 **a** Welke drie koloniën had Nederland in de 19e eeuw?

.....

b Hoe ontstond de kolonie Nederlands-Indië? Zet de zinnen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Nederlandse regering wordt de eigenaar van de handelsposten.
B De VOC drijft handel in Oost-Indië en had er handelsposten.
C De VOC houdt op te bestaan.
D Het gebied wordt met geweld steeds verder uitgebreid.
E Nederland heeft de hele Indonesische eilandengroep veroverd.

.....

8 Gebruik bron 3.

a Van welke twee eilanden had Nederland rond 1820 het grootste deel in handen?

☐ A Celebes.
☐ B Java.
☐ C Molukken.
☐ D Nieuw-Guinea.
☐ E Sumatra.

b Op welke drie eilanden veroverde Nederland tussen 1820 en 1840 gebied?

.....

c Nederland veroverde Sumatra onder andere vanwege de grondstoffen die er te vinden waren. Welke grondstoffen waren daar te vinden? Noem er twee. Kijk goed op bron 3.

.....

9 **a** Om welke reden was het voor de inheemse bevolking lastig om zich te verzetten tegen het Nederlandse leger?

◯ A Het Nederlandse leger had met zijn wapens al goed kunnen oefenen in andere koloniën.
◯ B Het Nederlandse leger had modernere wapens met veel vuurkracht.
◯ C Het Nederlandse leger was veel beter gemotiveerd dan de lokale bevolking.

b Gebruik bron 2. Leg uit waarom de oorlogen in de koloniën vaak uitliepen op vreselijke bloedbaden, waarbij veel inheemse mensen stierven.

.....

.....

Oorzaken van het modern imperialisme

Leerdoel

- Je kunt vier oorzaken van het modern imperialisme noemen en beschrijven welke rol racisme daarbij speelde.

Bron 4 Spoorwegbrug in aanbouw in Nederlands-Indië. De aanleg van wegen en spoorwegen was belangrijk voor het vervoer van grondstoffen naar havens en fabrieken. (Foto uit 1870-1900.)

Het modern imperialisme had vier oorzaken.

- Door de industriële revolutie hadden Europese fabrieken veel grondstoffen nodig. Sommige grondstoffen waren alleen buiten Europa te vinden, zoals olie, rubber en katoen. Veel Europeanen geloofden dat het bezit van koloniën nodig was om altijd aan grondstoffen te kunnen komen.
- Fabrikanten in Europa hadden behoefte aan **afzetgebieden**. Dit zijn gebieden waar ze hun producten konden verkopen. In Europa werd bijvoorbeeld veel kleding gemaakt, die fabrikanten ook in de koloniën wilden verkopen.
- Door allerlei uitvindingen was het makkelijker om gebieden in andere werelddelen te veroveren. Het vervoer naar die gebieden ging bijvoorbeeld sneller door stoomschepen. Door de telegraaf was men beter op de hoogte van gebeurtenissen in de koloniën. Ook konden Europeanen krachtige wapens produceren.
- Ook nationalisme leidde tot het veroveren van zoveel mogelijk land. Het bezit van koloniën maakte Europeanen trots en gaf een land veel aanzien. Een land zonder koloniën telde niet mee, zo dachten veel Europeanen.

Dat Europese landen bijna heel Azië en Afrika veroverden en bestuurden, vonden de meeste Europeanen niet vreemd. Zij vonden hun cultuur de beste en keken neer op de mensen in Azië en Afrika. Dat was niet nieuw. Al vanaf 1500 voelden Europeanen zich beter dan de volken in de koloniën, doordat die achterliepen op het gebied van techniek en niet-christelijk waren. Maar in de 19e eeuw ging dat nog een stapje verder. Toen geloofden veel Europeanen dat witte mensen een beter ‘ras’ waren dan mensen met een

andere huidskleur. Dat is **racisme**. Een racist denkt dat er verschillende mensenrassen zijn met elk bepaalde lichamelijke kenmerken (zoals huidskleur) en eigenschappen (zoals slim of lui). Tegenwoordig zijn wetenschappers het erover eens dat er helemaal geen verschillende mensenrassen bestaan. Je lichamelijke kenmerken (zoals huidskleur) en je eigenschappen (zoals intelligentie) hebben niets met elkaar te maken.

10 **a** Welke grondstoffen hadden Europese fabrieken nodig?

- Om transportbanden voor machines te maken: .....
- Om kleren te maken: .....
- Om benzinemotoren te laten werken: .....

b Door het modern imperialisme konden Europeanen makkelijker aan grondstoffen komen. Leg dat uit.

.....

.....

c In de leertekst staan nóg drie oorzaken van modern imperialisme. Vul de zinnen aan.

- Europese fabrieken zochten naar afzetgebieden, want .....

  .....
- Europese landen hadden een voorsprong op het gebied van techniek waardoor ze bijvoorbeeld .....

  .....
- Europese landen vonden het veroveren van koloniën belangrijk, want .....

  .....

11 **a** Wat is racisme?

.....

.....

.....

b Maak de zinnen kloppend.
In de 19e eeuw vonden veel Europeanen witte mensen beter dan mensen met een andere huidskleur. Dat idee *vinden mensen nu* / *vonden mensen toen* racistisch.

c In onze tijd is er nog steeds racisme. Geef daarvan een voorbeeld.

.....

.....

12 Gebruik bron 5.

a Welke twee begrippen passen bij bron 5?

- ☐ A Afzetgebied
- ☐ B Nationalisme
- ☐ C Modern imperialisme
- ☐ D Racisme
- ☐ E Verdeel-en-heerspolitiek

b Leg beide antwoorden bij vraag a uit.

– .....

.....

.....

.....

.....

– .....

.....

.....

.....

Bron 5 Een Britse schrijver schreef in 1899 de volgende oproep aan de inwoners van Groot-Brittannië.

De zware taak van witte mensen
Stuur de besten – uw zonen – naar onze koloniën.
Neem op de zware taak van de witte mensen.
Laat hen hulp bieden aan de volken
die aan u zijn toevertrouwd.
Het zijn wilde en trage mensen,
half duivel, half kind.

Samenvatten

13 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan beschrijven dat er in de 19e eeuw Europese wereldrijken ontstonden.

a Vul de zinnen aan.

– Tussen 1500 en 1800 in Amerika .....

.....

– Tussen 1500 en 1800 in Azië en Afrika .....

.....

– Dit veranderde er vanaf 1800: .....

.....

- Ik kan de Nederlandse koloniën noemen en uitleggen hoe Nederlands-Indië ontstond.

b Vul de juiste woorden in.

– Vanaf 1600 bezat de ..... gebieden en handelsposten in wat nu Indonesië is.

– Rond 1800 kreeg de ..... die gebieden en ontstond de kolonie .....

– Vanaf ..... breidde Nederland de kolonie steeds verder uit.

Nederland had vanaf 1800 nog twee koloniën, namelijk:

– de .....

– .....

- Ik kan vier oorzaken van het modern imperialisme noemen en beschrijven welke rol racisme daarbij speelde.

c Noem vier oorzaken van het modern imperialisme.

– .....

.....

– .....

.....

– .....

.....

– .....

.....

Europeanen vonden het niet vreemd dat Europa over een groot deel van de wereld heerste, want .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Leven in de koloniën

BASIS

Bron 1 Een Nederlandse man in tropenkleding zit met twee kinderen in de tuin bij zijn huis in Nederlands-Indië. Links en rechts staan bedienden. (Foto van rond 1910.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Waaraan kun je zien dat deze Nederlanders het goed hadden in Nederlands-Indië?

.....

b Nederlanders in Nederlands-Indië hadden grotendeels dezelfde gewoontes en levenswijze als in Nederland, maar een aantal zaken veranderde ook. Dat zie je ook op de foto. Noem van beide een voorbeeld.

– Dit bleef hetzelfde: .....

.....

– Dit veranderde: .....

.....

c Een foto uit de 19e eeuw van een Javaans gezin met Nederlandse bedienden bestaat niet. Leg uit waarom niet.

.....

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Veranderingen in het bestuur

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe Europeanen hun koloniën bestuurden en welke gevolgen dit had voor de mensen in de koloniën.

Bron 2 Deze man, Raden Adipati Aria Koesoemandiningrat, was van 1839 tot 1886 bestuurder op Java, in Nederlands-Indië. (Schilderij uit 1879 door de Javaanse schilder Raden Koesoema di Brata.)

Nederland en andere Europese landen veroverden na 1800 koloniën in Azië en Afrika. Dat betekende een grote verandering voor de mensen die er woonden.

Als een gebied veroverd was, voerden Europese landen vaak een **indirect bestuur** in. Daarbij bleven inheemse vorsten op hun plek, maar zij moesten voortaan gehoorzamen aan de Europese bestuurders. Deze vorsten hielpen Europeanen bij het bestuur en bij het neerslaan van opstanden. Zo hadden Europese landen minder soldaten en ambtenaren nodig. In ruil voor hun hulp behielden de vorsten gedeeltelijk hun macht en inkomsten. De inheemse bevolking had niets te zeggen. Ook in Nederlands-Indië veranderde het bestuur. Inheemse vorsten en hun helpers kregen voortaan hun opdrachten van Nederlandse ambtenaren.

Bij het bepalen van grenzen tussen koloniën hielden de Europeanen geen rekening met de volken die er woonden. In Nederlands-Indië kwamen allerlei volken, die eerst een eigen land en bestuur hadden, samen in één kolonie te wonen. Het omgekeerde gebeurde ook: één volk kwam soms in twee koloniën te wonen.

2 **a** Welke twee zinnen horen bij het nieuwe bestuur in de koloniën?

- ☐ A Er zijn veel Europese bestuurders nodig en weinig inheemse bestuurders.
- ☐ B Europese bestuurders bepalen wat inheemse bestuurders moeten doen.
- ☐ C Het volk moet gehoorzamen aan Europese bestuurders.
- ☐ D Het volk moet nog steeds gehoorzamen aan de eigen vorst.
- ☐ E Inheemse ambtenaren geven opdrachten aan Europese bestuurders.

b Was het invoeren van een Europees bestuur in de koloniën een culturele, economische, politieke of sociale verandering? Vul het juiste woord in en leg uit.

Een ..... verandering, want .....

.....

.....

c Er waren in Nederlands-Indië maar heel weinig Nederlanders in vergelijking met de inheemse bevolking, maar toch kon Nederland de macht houden. Welke verklaring staat daarvoor in deze paragraaf? En welke in paragraaf 2?

Paragraaf 3: .....

Paragraaf 2: .....

3 De Europese landen bepaalden de grenzen van hun koloniën in Azië en Afrika. Was het trekken van grenzen een culturele, economische, politieke of sociale verandering? Vul het juiste woord in en leg uit.

Een ..... verandering, want .....

.....

4 Gebruik bron 3.

a Maak de zin kloppend en vul aan.

Hendrik Witbooi vindt dat de vrijheid van zijn volk *wel* / *niet* door de Europeanen wordt bedreigd, want hij ziet dat .....

.....

b Waartegen verzet Hendrik Witbooi zich?

.....

c 'Iedereen mag gebruikmaken van water, weidegrond of wegen.' Leg uit dat deze regel niet samengaat met het modern imperialisme.

.....

.....

.....

Bron 3 Hendrik Witbooi was de leider van een volk in Namibië (een land in Zuid-Afrika). In 1892 schrijft hij het volgende aan een andere leider.

We kennen geen wetten die een ander verbieden om water, weidegrond of wegen te gebruiken. Iedereen mag er gebruik van maken, of hij nu bruin, zwart of wit is. Want ook ik wil zonder ruzie met de witte mensen samenleven. Maar ik wil niet samenleven met witte mensen die proberen in ons gebied een regering te vestigen en bepalen hoe wij moeten leven.

Veranderingen in de economie

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat Europeanen veranderden in de economie van hun koloniën en welke gevolgen dit had voor de mensen die daar woonden.

Bron 4 Boeren bewerken suikerriet op een plantage. De buffel zet een molen in beweging. (Foto van Jean Demmeni, 1911.)

Het modern imperialisme zorgde voor grote veranderingen in de economie van de koloniën. De koloniale overheersers wilden geld verdienen met de koloniën. Dat gebeurde op drie manieren.

- Europeanen richtten bedrijven op die de kostbare grondstoffen moesten winnen, zoals aardolie, diamanten en tin. Daar werkten inheemse arbeiders voor heel weinig geld. De winst van die bedrijven ging naar Europese ondernemers of Europese regeringen.
- Er veranderde veel in de landbouw van de koloniën. Boeren moesten producten verbouwen die voor de Europeanen veel geld opleverden, zoals thee, koffie, rubber, suiker, tabak en cacao.
- Veel bedrijven van lokale ambachtslieden gingen failliet, omdat Europese bedrijven in de koloniën producten uit Europese fabrieken verkochten. De fabrieken konden goedkoper produceren dan lokale nijverheid. Soms werd de verkoop van lokaal geproduceerde producten verboden.

De Nederlandse regering vond dat ook Nederlands-Indië een winstgevende kolonie moest worden. In 1830 werd daarom het zogenaamde **cultuurstelsel** ingevoerd. Dit cultuurstelsel verplichtte inheemse boeren op Java om op 20% van hun grond bepaalde gewassen te verbouwen, zoals koffie, suiker of tabak. De winst uit de verkoop van deze producten ging direct naar de Nederlandse regering. Om al die goederen te kunnen vervoeren, legde Nederland wegen en spoorwegen aan op Java. Voor de Javaanse boeren was het cultuurstelsel een drama. Zij hadden minder tijd en grond om hun voedsel te verbouwen. Er ontstond een enorme hongersnood. In Nederland ontstond langzaam protest tegen het cultuurstelsel, onder andere dankzij het populaire boek *Max Havelaar* uit 1860. De schrijver was ambtenaar in Nederlands-Indië en liet in zijn boek zien wat daar misging. In 1870 werd het cultuurstelsel afgeschaft.

5 **a** (t) Geef een eigen omschrijving van de volgende woorden.

– inheemse arbeider: .....

.....

– lokale nijverheid: .....

.....

b Onderstreep in de leertekst drie economische gevolgen van het modern imperialisme voor de inheemse bevolking.

c Maak de juiste combinaties.

A De Nederlandse regering maakte veel winst met de verkoop van koffie en suiker uit Java, maar	◯	◯ 1 inheemse arbeiders moesten hard werken voor een laag salaris.
B Een Nederlands bedrijf verdiende veel geld aan het winnen van aardolie op Sumatra, maar	◯	◯ 2 inheemse wevers met kleine werkplaatsen maakten duurdere producten en moesten sluiten.
C Nederlandse fabrikanten verdienden geld met de verkoop van stoffen in Nederlands-Indië, maar	◯	◯ 3 Javaanse boeren hadden minder tijd en grond om voedsel te verbouwen.

6 **a** Met welk doel voerde de Nederlandse regering het cultuurstelsel in?

◯ A Nederland wilde geld verdienen in Nederlands-Indië.

◯ B Nederland wilde de Indische nijverheid moderniseren.

◯ C Nederland wilde voorkomen dat de bevolking in opstand kwam.

◯ D Nederland wilde zoveel mogelijk gebied veroveren.

b Koloniën kostten de Europese landen ook geld. Leg dat uit met twee voorbeelden.

– .....

.....

– .....

.....

c Wat was een *economisch* verschil tussen de tijd van de VOC en de late 19e eeuw?

◯ A In de tijd van de VOC ging het vooral om de handel in specerijen, in de 19e eeuw om het verbouwen van winstgevende gewassen en het winnen van grondstoffen.

◯ B In de tijd van de VOC had de inheemse bevolking een eigen bestuur, in de 19e eeuw moesten inheemse vorsten gehoorzamen aan de Nederlanders.

◯ C In de tijd van de VOC werd er vooral in thee, koffie en suiker gehandeld, in de 19e eeuw handelden de Nederlanders vooral in specerijen.

7 **a** Voor wie was het cultuurstelsel een succes?

- ◯ A Voor de inheemse boeren.
- ◯ B Voor de inheemse vorsten.
- ◯ C Voor de Nederlandse bedrijven.
- ◯ D Voor de Nederlandse regering.

b Leg je antwoord op vraag a uit.

.....

.....

.....

.....

c Gebruik vraag a. Leg uit voor welke groep het cultuurstelsel een ramp was. Noem een reden.

.....

.....

.....

Veranderingen in de samenleving en de cultuur

Leerdoel

- Je kunt uitleggen welke sociale en culturele gevolgen het modern imperialisme had voor de mensen in de koloniën.

Bron 5 Scholieren krijgen in Nederlands-Indië les van een Nederlandse geestelijke. Aan de muur hangen schoolprenten over Nederland en de Nederlandse geschiedenis.

Een sociaal gevolg van het modern imperialisme was de grote ongelijkheid tussen witte en donkere mensen. Bovenaan in de samenleving stond een kleine groep witte mannen. Zij waren bestuurder, soldaat of hadden een bedrijf. Er waren meestal weinig witte vrouwen in de koloniën. Veel witte mannen hadden een relatie met een inheemse vrouw. Daaruit kwamen kinderen van gemengde afkomst. Zij stonden boven de inheemse bevolking, maar hadden door hun donkere huidskleur veel minder aanzien dan witte mensen. Onderaan stond de inheemse bevolking. Huidskleur speelde in de koloniale samenleving dus een grote rol.

Door het modern imperialisme veranderde de cultuur van de inheemse volken. Eerst probeerden Europeanen de inheemse volken vooral te bekeren tot het christendom. Rond 1900 wilden zij de inheemse bevolking ontwikkelen. Europeanen zagen de inheemse inwoners als 'kinderen' die 'opgevoed' moesten worden. Zij vonden dat de inheemse bevolking de Europese kennis en cultuur moest overnemen. De Nederlandse regering bouwde in Nederlands-Indië bijvoorbeeld ziekenhuizen en scholen. Inheemse kinderen leerden daar Nederlands en kregen les over de Nederlandse cultuur. Jongens werden opgeleid voor werk in de koloniën. In praktijk ging maar een klein aantal kinderen naar school.

Deze geschoolde Indonesiërs raakten al snel teleurgesteld. Het Nederlandse bestuur gaf hun geen belangrijke banen. Ook kregen zij geen inspraak in het bestuur van de kolonie. Onder deze groep Indonesiërs ontstond daardoor voor het eerst Indonesisch nationalisme.

8 **a** De onderstaande vijf personen hoorden elk tot een andere sociale laag in Nederlands-Indië. Zet de personen in de juiste volgorde. Begin met de persoon in de hoogste positie.

A De witte vrouw van een ondernemer met een koffieplantage
B Een Indische Nederlander met een witte vader en een inheemse moeder
C Een inheemse vorst: een sultan op Sumatra
D Een Javaanse boer
E Een Nederlandse ambtenaar in Nederlands-Indië

.....

b (t) Gebruik de personen bij vraag a. Vul de juiste letter in.

Persoon..... is van gemengde afkomst.

c Bekijk je antwoord bij vraag a. Leg uit dat deze indeling van de samenleving racistisch is.

.....

.....

.....

.....

9 Gebruik bron 2.

Dit schilderij laat zien dat de Javaanse en Nederlandse cultuur vermengd raakten.

a De bestuurder heeft zich laten afbeelden met verschillende symbolen van macht. Geef telkens aan of het een Javaans of Nederlands symbool is.

Symbool	Herkomst
Dolk die op de rug hangt	*Javaans / Nederlands*
Militair jasje met medaille	*Javaans / Nederlands*
	Javaans / Nederlands
	Javaans / Nederlands

b Wat denk je: waarom liet de bestuurder zich afbeelden met Javaanse én Nederlandse symbolen van macht?

.....

.....

.....

.....

10 Gebruik bron 5.

a Leg uit dat deze foto waarschijnlijk is gemaakt na 1900.

Op deze foto zie je .....

Dat past bij de situatie na 1900, want .....

.....

b Om welke twee redenen stichtten Europeanen scholen in hun koloniën?

- ☐ A Om inheemse kinderen Europese waarden en normen te leren.
- ☐ B Om inheemse kinderen op te voeden tot Indonesische nationalisten.
- ☐ C Om inheemse kinderen te leren over hun eigen taal en cultuur.
- ☐ D Omdat er mensen nodig waren die als ambtenaar konden werken.
- ☐ E Omdat inheemse kinderen van hun ouders niets leerden.

Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe Europeanen hun koloniën bestuurden en welke gevolgen dit had voor de mensen in de koloniën.

a Vul de tabel verder in.

Verandering	Gevolg
Europese landen voerden een nieuw bestuur in, waarbij sommige inheemse vorsten op hun plek bleven.	Voor inheemse vorsten: ....
Europeanen bepaalden hoe de grenzen van de koloniën liepen.	Voor inheemse volken: ....

- Ik kan uitleggen wat Europeanen veranderden in de economie van hun koloniën en welke gevolgen dit had voor de mensen die daar woonden.

b Vul de tabel verder in.

Verandering	Gevolg voor inheemse bevolking
Winnen van grondstoffen	
Verbouwen van bepaalde producten	
Verkopen van Europese industrieproducten	

- Ik kan uitleggen welke sociale en culturele gevolgen het modern imperialisme had voor de mensen in de koloniën.

c Vul de zinnen aan.

Sociaal gevolg:

– Er ontstond ongelijkheid, want .....

Culturele gevolgen:

– Op het gebied van taal: .....

.....

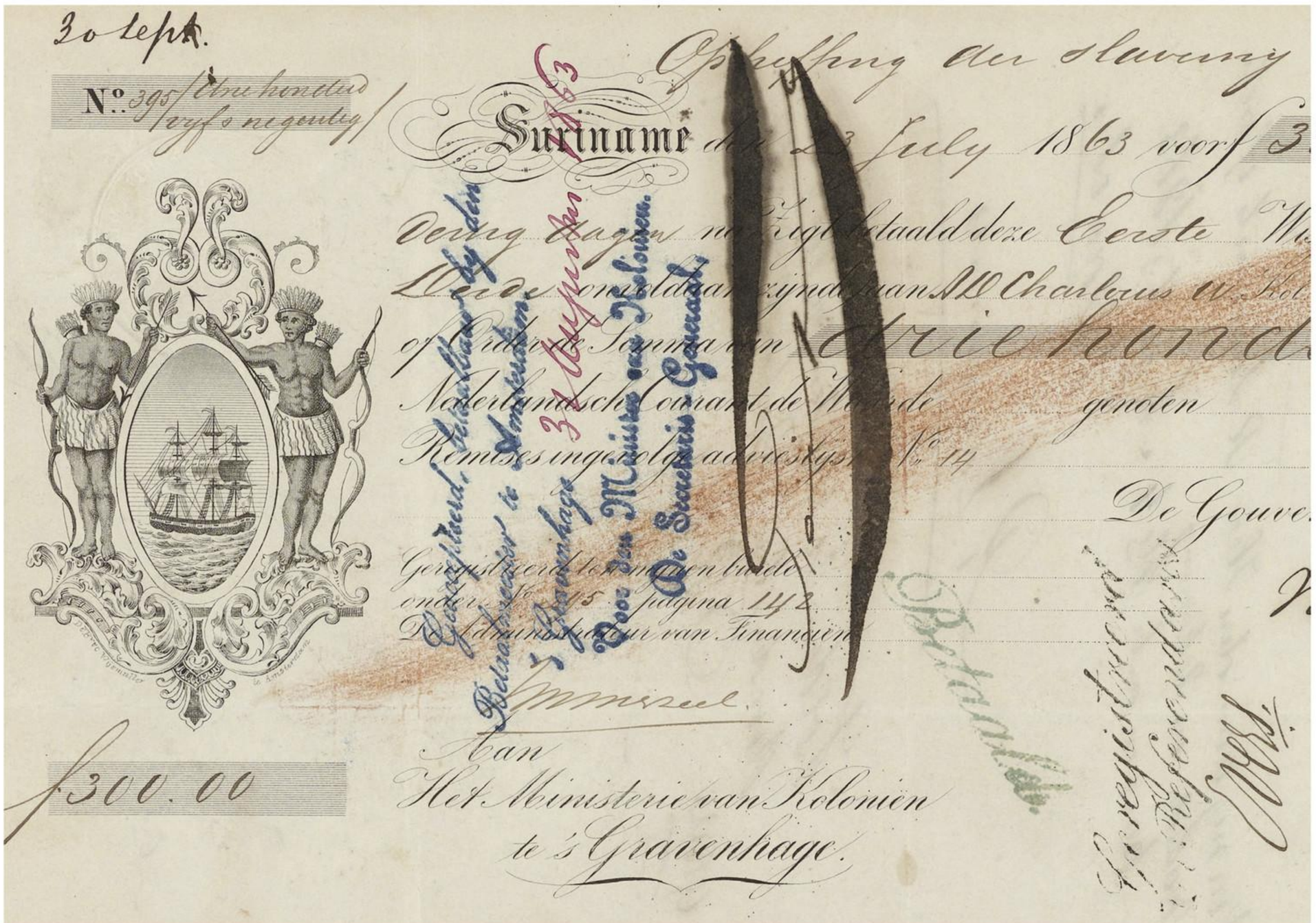
– Op het gebied van geloof: .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Slaven worden vrij

BASIS

Bron 1 In 1863 schafte de Nederlandse regering slavernij af in Suriname en de Nederlandse Antillen. Slaveneigenaren kregen een vergoeding: 300 gulden voor elke slaaf die vrij werd. Hier zie je een wisselbrief voor A.D. Charlouis, uitgegeven op 23 juli 1863 in Suriname. Zo'n wisselbrief kon je ruilen tegen geld.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Wie was A.D. Charlouis?

- ◯ A De minister van koloniën.
- ◯ B Een slaveneigenaar.
- ◯ C Een slavenhandelaar.
- ◯ D Een tot slaaf gemaakte.

b Leg uit waarom het geld dat Charlouis van de Nederlandse regering kreeg, een schadevergoeding was.

.....

.....

.....

c Slaven die vrij werden, kregen geen geld van de regering. Bedenk waarom de regering misschien juist aan de vrijgemaakte slaven geld had moeten geven.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Slavernij in de Nederlandse koloniën

Leerdoel

- Je kunt drie argumenten noemen waarmee slavernij in de 19e eeuw werd verdedigd.

Bron 2 Slaven oogsten suikerriet op een suikerplantage in West-Indië. Rechts op de voorgrond zie je een opzichter te paard, in de verte staat een suikermolen. (Ets van William Clark uit 1823.)

In alle Nederlandse koloniën bestond vanaf 1600 slavenhandel en slavernij. In de 19e eeuw werkten in Nederlands-Indië mensen uit Azië als slaven in de mijnen, de havens en in de landbouw. In Suriname en op de Antillen werkten tot slaaf gemaakte mensen op katoen-, suiker- of tabaksplantages. Slaven hadden geen rechten en konden geen gezinsleven opbouwen. Ze waren het bezit van hun eigenaar. De slaven werden gedwongen tot hard werken. Mishandeling en seksueel misbruik kwamen veel voor.

In Nederland zelf waren slavenhandel en slavernij verboden. Toch hadden Nederlanders – en ook andere Europeanen – weinig moeite met slavenhandel en slavernij. Slavernij werd met drie argumenten verdedigd.

Een eerste argument kwam uit de Bijbel. Volgens sommigen stond daarin dat zwarte mensen knechten zijn. Een tweede argument was dat Afrikanen en Aziaten minder beschaafd waren en daarom minderwaardig waren aan Europeanen. Volgens Europeanen konden zij, net als kinderen, niet omgaan met vrijheid. Ten slotte was er een economisch argument voor slavernij. Volgens sommigen was slavernij de enige manier waarop de koloniën winstgevend konden zijn.

2 In welke Nederlandse koloniën bestond slavernij?
- In Nederlands-Indië *wel* / *niet*.
- In Suriname *wel* / *niet*.
- Op de Antillen *wel* / *niet*.

3 **a** (t) Onderstreep in de leertekst drie argumenten waarmee slavernij in de 19e eeuw werd verdedigd.

b Om welke redenen waren slaveneigenaren tegen de afschaffing van slavernij? Maak de juiste combinaties.

A	De suiker zal duurder zijn dan die uit andere koloniën, omdat	◯	◯ 1 slaven jarenlang gekleineerd en mishandeld zijn door hun eigenaren.
B	Er is niemand meer die op de plantages wil werken, omdat	◯	◯ 2 slaven liever ander werk gaan doen als ze vrij zijn.
C	Slaven kunnen niet voor zichzelf zorgen, omdat	◯	◯ 3 slaven nog opgevoed moeten worden, bijvoorbeeld op school.
D	Slaven zullen de witte mensen iets aandoen, omdat	◯	◯ 4 wij arbeiders moeten betalen voor het werk op de plantages.

c Bij vraag b staan vier redenen waarom slaveneigenaren slavernij niet wilden afschaffen. Welke twee zijn economische redenen?

– .....

– .....

d Leg uit dat de slavernij in de Nederlandse koloniën racistisch was.

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 3. Niet alle slaven hadden dezelfde waarde.

a Zet de slaven op volgorde van waarde, van hoog naar laag.

A	Gehandicapte	D	Timmerman
B	Suikerstoker	E	Veldslaaf
C	Timmerbaas	F	Veldslavin

.....

b Leg uit waarom de ene slaaf meer waard was dan de andere.

.....

.....

.....

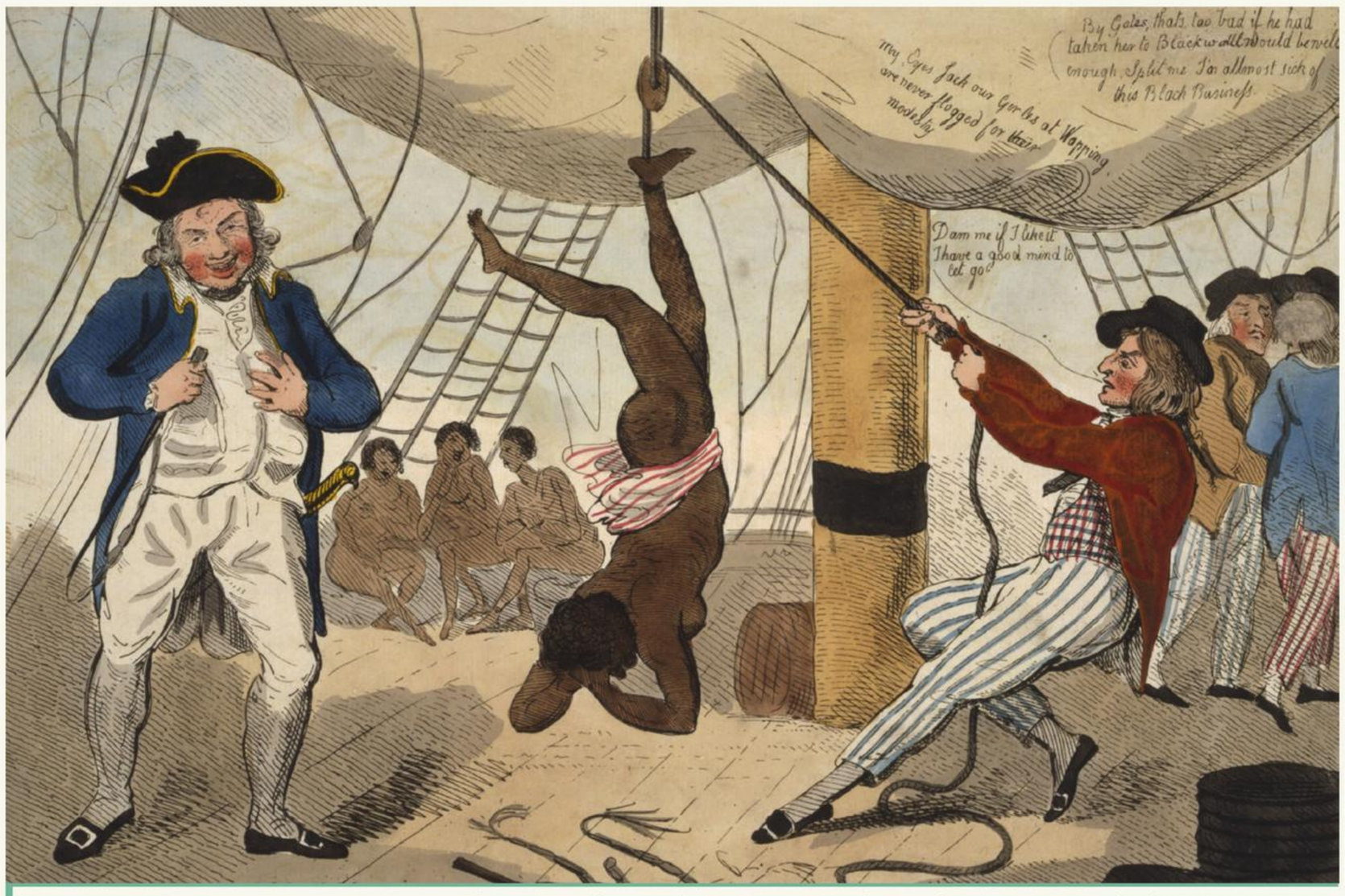
Bron 3 Een fragment uit de beschrijving van de 'huisraad' van suikerplantage Roosenburg in Suriname. (Tekst uit 1768.)

Veldslaven waren gemiddeld 640 gulden waard, veldslavinnen 95 gulden minder. De slaaf Trobel, timmerbaas, was 1.550 gulden waard. Timmerman Bastiaans stond voor 1.225 gulden in de boeken, een suikerstoker was 840 gulden waard. Een gehandicapte was 96 gulden waard.

Protesten tegen slavernij

Leerdoel

- Je kunt twee argumenten van abolitionisten noemen tegen slavenhandel en slavernij, en uitleggen hoe zij anderen probeerden te overtuigen.

Bron 4 'Een 15-jarig meisje wordt gestraft, omdat zij weigerde te dansen voor de kapitein.' Dat schreef de Britse tekenaar onder deze tekening uit 1792.

In handelsforten, op slavenschepen en in de koloniën probeerden slaven zich te verzetten. Vanaf 1780 groeide ook onder de gegoede burgerij in Europa een beweging die streefde naar de afschaffing van slavenhandel en slavernij. Die beweging heet het **abolitionisme**. Het abolitionisme ontstond als eerste in Groot-Brittannië en Frankrijk. Rond 1840 ontstond er ook een beweging van abolitionisten in Nederland.

Abolitionisten probeerden anderen ervan te overtuigen dat slavernij en slavenhandel verkeerd waren. Ze maakten tekeningen en schreven verhalen die lieten zien hoe gruwelijk het leven als slaaf was. Ze organiseerden ook bijeenkomsten en zamelden geld in om slaven vrij te kopen. Ze hoopten uiteindelijk bestuurders zo ver te krijgen dat zij slavenhandel en slavernij afschaften.

Abolitionisten vonden slavenhandel en slavernij om twee redenen verkeerd. Ten eerste ging slavernij in tegen het idee dat alle mensen vrij en gelijk waren. Ten tweede vonden veel christenen dat slavernij tegen het christendom inging. Volgens hen was in het christendom naastenliefde het meest belangrijk en die gold ook voor zwarte mensen.

5 **a** Wat is abolitionisme?

.....

.....

b Gebruik bron 4. Waarvan moest deze bron mensen overtuigen?

- ◯ A Dat alle mensen vrij en gelijk waren.
- ◯ B Dat de manier waarop slaven werden behandeld, terecht was.
- ◯ C Dat slaven heel vaak ongehoorzaam waren.
- ◯ D Dat slavernij onmenselijk en wreed was.

c Zouden abolitionisten een tekening zoals bron 4 gebruikt hebben? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

6 Gebruik bron 5.

a Bedenk waarom de slaven op het schip in opstand kwamen.

.....

.....

.....

b De beschrijving van de slavenopstand in de bron past bij de manier waarop witte mensen in de 18e eeuw dachten over mensen die tot slaaf waren gemaakt. Leg dat uit.

De bestuurder schrijft dat .....

.....

.....

.....

Dat past bij hoe witte mensen in de 18e eeuw dachten, want .....

.....

.....

c Zou je tot slaaf gemaakte mensen die zich verzetten, abolitionisten kunnen noemen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bron 5 Fragment uit het dagboek van een bestuurder van de kolonie Suriname (1751). De bestuurder vertelt over een schip dat slaven van Afrika naar Amerika bracht.

Op 11 februari 1751 is kapitein Johan Gerritse [in Suriname] gearriveerd met zijn schip 'Middelburgs Welvaren'. Het schip kwam uit Guinea [in West-Afrika]. Gerritse had pech gehad, want twee tot drie dagen nadat de kapitein van de Afrikaanse kust was weggevaren, begonnen de slaven een opstand. Zij vielen de scheepsbemanning aan die daardoor op hen moest schieten. Het verzet van de slaven was zo hevig en langdurig dat van de ruim 260 stuks er maar 30 zijn overgebleven. Toch had hij het geluk dat niet één man van zijn bemanning werd gedood.

7 **a** Slavernij werd verdedigd en afgekeurd met behulp van het christendom. Leg beide argumenten uit.

Volgens voorstanders van slavernij stond in de Bijbel dat .....

.....

.....

Volgens tegenstanders van slavernij stond in de Bijbel dat .....

.....

.....

b Welk ander argument tegen slavernij hadden abolitionisten?

.....

De afschaffing van slavenhandel en slavernij

Leerdoel

- Je kunt beschrijven wanneer en hoe in de Nederlandse koloniën de slavenhandel en slavernij werden afgeschaft.

Bron 6 Mensen van het Indonesische eiland Java zijn onderweg naar Suriname om daar op de plantages te gaan werken. (Foto uit 1900-1930.)

In 1807 verbood het Britse parlement de slavenhandel: er mochten geen nieuwe slaven meer aangevoerd worden uit Afrika. De Britten zetten andere landen onder druk om hetzelfde te doen. Dat had succes. Nederland bijvoorbeeld verbood de slavenhandel in 1814. Toch nam het aantal slaven niet af, onder meer omdat de mensenhandel doorging, al was dat nu illegaal.

In 1833 ging Groot-Brittannië nog een stap verder: het verbood slavernij in de Britse koloniën. Daar mocht je dus geen mensen meer als slaaf laten werken. Daarna volgden andere Europese landen. De druk op de Nederlandse regering om hetzelfde te doen nam toe. Nederland verbood in 1860 slavernij in Nederlands-Indië. Zo'n 5000 slaven werden vrij. Op 1 juli 1863 schafte de regering de slavernij af in Suriname en op de Antillen. Daar werden zo'n 35.000 mensen vrijgemaakt. Slaveneigenaren kregen een vergoeding voor het verlies van hun 'bezit'; slaven kregen niets. Elk jaar op 1 juli wordt de afschaffing van de slavernij gevierd. Deze dag heet **Ketikoti**, een Surinaamse naam die 'ketenen gebroken' betekent.

Om te voorkomen dat er te weinig arbeiders op de plantages waren, moesten de voormalige slaven in Suriname na 1863 nog tien jaar op de plantages werken. Vanaf 1870 werden arbeiders uit Brits-Indië en Java gehaald. Zij werkten als **contractarbeiders**. Dat betekent dat zij beloofden vijf jaar lang te werken op een plantage. In ruil daarvoor kregen ze een laag loon en – na vijf jaar – recht op een terugreis of een stukje grond en een geldbedrag. Ze konden hun contract niet verbreken.

De afschaffing van de slavernij zorgde er niet voor dat racisme verdween. In de Europese koloniën bleef er bijvoorbeeld grote ongelijkheid bestaan tussen witte en donkere mensen.

8 **a** Het afschaffen van de slavernij was een sociale verandering. Leg dat uit.

.....

.....

.....

b Zijn de volgende uitspraken over de slavernij juist of onjuist?

De Nederlandse regering schafte de slavernij af. Daarna deed Groot-Brittannië hetzelfde.	*Juist* / *Onjuist*
De slaven in Suriname die vrij werden, konden meteen in vrijheid leven en werken.	*Juist* / *Onjuist*
De Nederlandse regering vond in 1833 de winst uit de plantages belangrijker dan de rechten van mensen die tot slaaf waren gemaakt.	*Juist* / *Onjuist*
In Nederlands-Indië werd de slavernij eerder afgeschaft dan in Suriname.	*Juist* / *Onjuist*

9 **a** Wanneer werd de slavernij in Suriname afgeschaft?

- ◯ A In 1807.
- ◯ B In 1833.
- ◯ C In 1863.
- ◯ D In 1870.

b Waarom besloot de Nederlandse regering tot afschaffing van de slavernij?

.....

.....

c Leg uit waarom Ketikoti een toepasselijke naam is voor de viering van de afschaffing van de slavernij.

.....

.....

10 **a** Gebruik bron 6. Welk gevolg van de afschaffing van slavernij laat deze foto zien?

.....

.....

b Wat was een verschil tussen een slaaf en een contractarbeider?

– Een slaaf .....

.....

.....

– Een contractarbeider .....

.....

c Wat was een overeenkomst tussen een slaaf en een contractarbeider?

.....

.....

Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan drie argumenten noemen waarmee slavernij in de 19e eeuw werd verdedigd.

a Noem deze drie argumenten.

– .....

.....

– .....

– .....

.....

- Ik kan twee argumenten van abolitionisten noemen tegen slavenhandel en slavernij, en uitleggen hoe zij anderen probeerden te overtuigen.

b Noem deze twee argumenten en vul aan.

– .....

.....

– .....

.....

Abolitionisten verspreidden hun ideeën door .....

.....

.....

- Ik kan beschrijven wanneer en hoe in de Nederlandse koloniën de slavenhandel en slavernij werden afgeschaft.

c Vul bij elk jaartal het juiste woord in.

– 1807: ..... verboden door Groot-Brittannië.

– 1814: ..... verboden door Nederland.

– 1833: ..... verboden in Britse koloniën.

– Rond 1840: opkomst ..... in Nederland.

– 1860: slavernij afgeschaft in .....

– 1863: slavernij afgeschaft in ..... en de .....

– 1873: Nederlandse regering haalt ..... om te werken op plantages in .....

– Dit jaar op 1 juli: het .....-feest

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Je inleven

HISTORISCH DENKEN

Wie waren de Batakkers?

Leerdoel
- Je kunt bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.

Vaardigheid
- V1.3

Basis
- Paragraaf 2.2

In de kolonie Nederlands-Indië woonden allerlei verschillende volken, zoals de Batakkers op Sumatra. Dat volk leefde heel anders dan mensen in Europa.
In deze opdracht ga je onderzoeken hoe Europeanen in de 19e eeuw de Batakkers beschreven: gaven ze vooral feiten of meningen?

Uitleg 1 Feit of mening

Een **feit** is iets waarvan zeker is dat het klopt. Er is geen discussie over. Bijvoorbeeld: het is een feit dat de VOC handelde met gebieden in Azië. Als iets in meerdere (betrouwbare) bronnen wordt genoemd, is het waarschijnlijk een feit. Maar: in bronnen staan ook meningen. Een **mening** is een opvatting of idee van iemand.
Hoe kom je erachter of informatie in een bron een feit of een mening is? Dat doe je zo.

1 Vergelijk de informatie met andere bronnen en je eigen kennis. Vind je dezelfde informatie in andere bronnen, dan is het waarschijnlijk een feit. Zeggen andere bronnen iets anders? Dan is de informatie waarschijnlijk geen feit.
2 Als de informatie geen feit is, kan het een mening zijn. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als ‘ik vind’ of ‘volgens mij’. Je kunt ze ook herkennen aan het gebruik van waardeoordelen, zoals ‘mooi’ of ‘belangrijk’. Die woorden geven een oordeel: ze maken duidelijk hoe iemand ergens over denkt.
3 Soms weet je niet zeker of iets een feit is of een mening. Je kunt dit niet altijd vaststellen.

1 Gebruik uitleg 1.

a Zijn de volgende zinnen een feit of een mening?
- Ik vind de zomer veel te koud: *feit* / *mening*
- De zomer is warmer dan de winter: *feit* / *mening*
- De lente is fijner dan de herfst: *feit* / *mening*

b Wat kun je doen om zeker te weten dat iets een feit is?

.....

.....

2 Gebruik bron 1.

a Hieronder staat een aantal uitspraken die de schrijver van bron 1 doet over de Batakkers. Geef telkens aan of de uitspraak een mening is of misschien een feit.

Zij zijn kannibalen.	*Mening* / *Misschien een feit*
Zij zijn oorlogszuchtig, heel eerlijk.	*Mening* / *Misschien een feit*
Zij hebben een eigen taal en schrift.	*Mening* / *Misschien een feit*
Zij denken beter na dan de personen die op onze scholen worden opgeleid.	*Mening* / *Misschien een feit*

b Waarom staat bij vraag a 'misschien een feit' en niet gewoon 'een feit'?

◯ A Omdat de schrijver woorden gebruikt die passen bij een mening.
◯ B Omdat dit één bron is, dus we weten nog niet zeker of het klopt.
◯ C Omdat iemand anders een andere mening over deze informatie kan hebben.
◯ D Omdat we niet weten uit welke bron de informatie komt.

c Vindt de maker van de bron zelf dat hij vooral meningen of feiten geeft? Leg uit in welke zin je dat ziet. Maak de zinnen kloppend en vul aan.

De maker van de bron vindt dat hij vooral *feiten* / *meningen* geeft. Dat zie je aan de volgende zin: .....

.....

Bron 1 Een Brit bezoekt de Batakkers en schrijft het volgende over hen.

Als u het boek *Geschiedenis van Sumatra*, geschreven door Mr. Marsden, hebt gelezen, herinnert u zich vast wel dat de Batakkers kannibalen zijn. Ik zal hier de waarheid, en de hele waarheid over hen vertellen.
[...]
De Batakkers zijn een groot volk op Sumatra. Zij bewonen een groot deel van het eiland. Aan de kust wonen weinig mensen, maar in het midden wonen veel mensen. Ze hebben een gewone regering. Velen van hen kunnen schrijven en ze hebben hun eigen taal en schrift. In hun wetten en gewoontes kun je de invloed zien van het hindoeïsme, maar ze hebben ook een eigen religie. Ze zijn oorlogszuchtig, heel eerlijk en denken goed na over alles wat ze doen.
[...]
De Batakkers zijn geen slecht volk, ook al eten zij elkaar op en vinden ze mensenvlees beter dan vlees van buffels of varkens. Zij zijn geen wilden, zij kunnen lezen en schrijven en denken beter na dan de personen die op onze scholen worden opgeleid.

3 Vergelijk bron 1 en 2.

a Welke informatie over de Batakkers staat in beide bronnen?

.....

.....

b Welke uitspraak over deze informatie is juist?

◯ A De kans is nu groter dat dit een feit is.
◯ B De kans is nu kleiner dat dit een feit is.
◯ C We weten nu zeker dat dit een feit is.
◯ D We weten nu zeker dat dit geen feit is.

Bron 2 William Marsden schreef een boek over de geschiedenis van Sumatra. Hier zie je een fragment daaruit.

De Batakkers eten mensenvlees en gebruiken de schedels van hun vijanden als geld. En degene die de meeste schedels in zijn huis heeft, wordt gezien als de belangrijkste persoon.

4 Vergelijk bron 1 en bron 2.

a Hieronder staan vier uitspraken over Batakkers. Zet ze op volgorde. Begin met de uitspraak waarvan je het meest zeker weet dat het een feit is. Daarna komen de uitspraken waarvan je minder zeker weet dat ze kloppen. De uitspraak waarvan je het minst zeker weet dat het een feit is, komt als laatste.

A De Batakkers aten mensenvlees.
B De Batakkers gebruikten schedels van hun vijanden als geld.
C De Batakkers konden lezen en schrijven.
D De Batakkers leefden op Sumatra.

.....

b Vergelijk je volgorde met die van een klasgenoot. Hebben jullie dezelfde volgorde?

.....

Maak online steropdracht 5 voor extra uitdaging.

De Poepoetan

Leerdoel
- Je kunt mensen uit het verleden beter begrijpen door hun standplaatsgebondenheid te onderzoeken.

Vaardigheid
- V4.3

Basis
- Paragraaf 2.3

Veel Nederlanders waren trots op de Nederlandse veroveringen in Nederlands-Indië. De bewoners van Nederlands-Indië waren het daar niet mee eens. In 1906 besloot een volk op Bali dat het zich liever doodvocht dan dat het zich overgaf aan de Nederlanders. Het pleegde daarom een massale zelfmoordaanval op het Nederlandse leger: de Poepoetan. In deze opdracht ga je deze gebeurtenis verder onderzoeken en kijk je hoe verschillende mensen naar deze gebeurtenis keken.

Uitleg 2 Standplaatsgebondenheid

Een docent is tevreden over zijn les: leerlingen hebben 20 minuten geluisterd en daarna 30 minuten lang muisstil gewerkt. Een leerling vindt iets anders: hij vond de les erg saai. De docent en de leerling hebben dus *niet* dezelfde mening over dezelfde gebeurtenis.
Hoe komt het dat mensen vaak een verschillende mening hebben over dezelfde gebeurtenis? Dat komt doordat je mening beïnvloed wordt door je leeftijd of je beroep. Maar ook door andere persoonlijke eigenschappen, bijvoorbeeld door je geloof, je rijkdom, je opleiding, je nationaliteit en of je een man of een vrouw bent. Je persoonlijke eigenschappen, je ideeën en je ervaringen beïnvloeden wat je denkt en doet. Dit heet **standplaatsgebondenheid**.
Ook in het verleden vertelden mensen verschillende verhalen over dezelfde gebeurtenis. Daarom moet je altijd onderzoeken wat de ideeën, ervaringen en persoonlijke eigenschappen van de maker van een bron waren. Bijvoorbeeld: een Nederlander zal een ander verhaal vertellen over een verovering in Indonesië dan een inwoner van Indonesië.
In het bronbijschrift lees je vaak wie de bron heeft gemaakt, wanneer de bron is gemaakt en soms ook in welke omstandigheden de bron is gemaakt. Samen met je kennis van de geschiedenis kan dat je helpen om de informatie in de bron beter te begrijpen.

6 Deze vraag gaat over standplaatsgebondenheid. Welke overeenkomst is er tussen jouw persoonlijke eigenschappen en die van een Nederlandse handelaar in Nederlands-Indië?

- ◯ A Dezelfde kennis.
- ◯ B Dezelfde leeftijd.
- ◯ C Dezelfde nationaliteit.
- ◯ D Hetzelfde beroep.

7 Gebruik bron 3.

a Maak de zin kloppend.
Dit bericht stond in een *Indonesische / Nederlandse* krant. Dat staat in *de bron / het bronbijschrift*.

b Kies twee zinnen uit de bron waar Nederlanders het mee eens zouden zijn, maar waar bewoners van Bali heel anders over zouden denken.

☐ A De berichten van Bali blijven positief.
☐ B De kogels van de marine hadden hun doel goed geraakt.
☐ C De vorst en zijn volgelingen zijn dood.
☐ D Er zijn 400 mannen, vrouwen en kinderen gesneuveld.

c Nederlanders en bewoners van Bali dachten verschillend over de Poepoetan. Welk verschil in hun persoonlijke eigenschappen geeft hiervoor een verklaring?

◯ A Verschil in beroep.
◯ B Verschil in geslacht.
◯ C Verschil in leeftijd.
◯ D Verschil in nationaliteit.

Bron 3 Dit bericht verscheen in een Nederlandse krant in 1906.

De berichten van Bali blijven positief, hoewel er ook gruwelijke berichten zijn. Vooral als het gaat om de oorlogsgewoontes van onze vijand.
Volgens een bericht uit Nederlands-Indië zijn ongeveer 400 mannen, vrouwen en kinderen gesneuveld tijdens een Poepoetan*. […] De vorst en zijn volgelingen, 400 mensen in totaal, zijn dood. De kogels van de marine hadden hun doel goed geraakt. Sommigen hadden zichzelf doodgestoken. Alle grote gebouwen waren vóór de aankomst [van de Nederlanders] in brand gestoken. […] Aan onze kant zijn vier mensen gesneuveld.

* Een Poepoetan was een zelfmoordaanval waarbij mensen zich massaal doodvochten in plaats van zich over te geven aan de vijand.

Bron 4 Bewoners van Bali bouwden in 2011 een groot monument om de Poepoetan van 1906 te herdenken.

8 Gebruik bron 3 en bron 4.

a Is het monument (bron 4) gemaakt door bewoners van Nederland of van Bali? Leg uit hoe je dit weet.

.....

.....

b Hoe dachten de schrijvers van het krantenartikel (bron 3) over de Poepoetan? Leg uit hoe je dit weet. Maak de zin kloppend en vul aan.

Ze vonden het *begrijpelijk* / *gruwelijk* / *positief*, want .....

.....

c Hoe dachten de makers van het monument (bron 4) over de Poepoetan? Leg uit hoe je dit weet. Maak de zin kloppend en vul aan.

Ze vonden het *moedig* / *verdrietig* / *vreemd*, want .....

.....

.....

.....

d Leg uit waar het verschil tussen je antwoorden bij vraag b en c vandaan komt. Denk daarbij aan een verschil in standplaatsgebondenheid.

.....

.....

.....

9 In 1906 dachten Nederlanders en bewoners van Bali verschillend over de Poepoetan.

a Omschrijf de mening van de Nederlanders en van de bewoners van Bali over de Poepoetan met één woord.

– Bewoners van Bali vonden de Poepoetan .....

.....

– Nederlanders vonden de Poepoetan .....

.....

b Wat vind jij van de Poepoetan? Leg je antwoord uit.

Ik vind de Poepoetan .....

.....

.....

Maak online steropdracht 10 voor extra uitdaging.

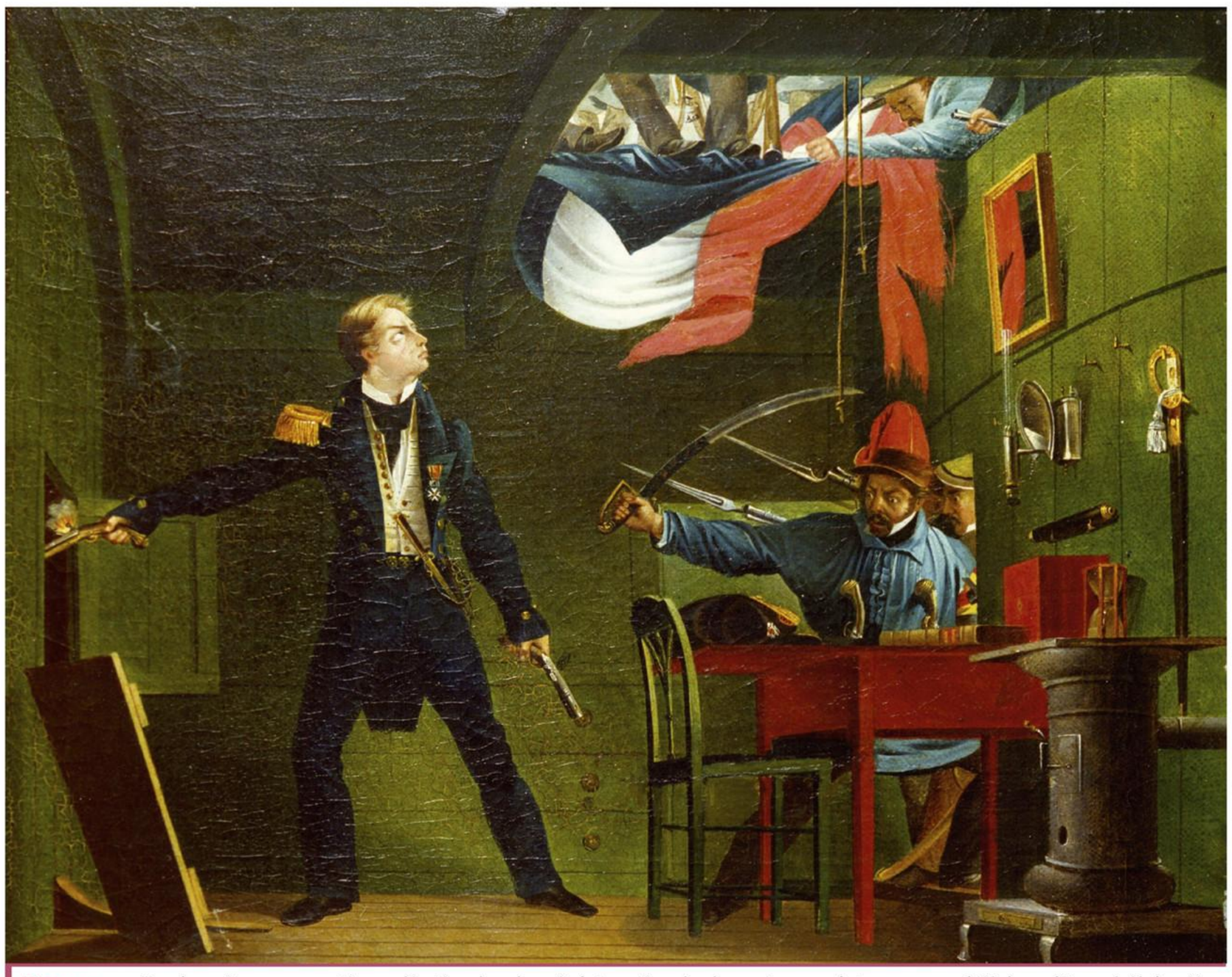
6 Onderzoek met bronnen uit de 19e eeuw

TOEPASSEN

Liever de lucht in

Basis
- Paragraaf 2.1

Tijdens de oorlog tussen Nederland en België (1830-1831) kwam het Nederlandse oorlogsschip van marinecommandant Jan van Speijk in de problemen. Door harde wind werd het schip naar een kade van de haven in Antwerpen gedreven. Daar strandde het schip. Vlak daarna blies Van Speijk zijn schip op. Hierbij kwamen 26 Nederlandse scheepslieden, waaronder van Speijk zelf, en ongeveer 10 Belgen om. In deze opdracht onderzoek je of Van Speijk een held was of niet.

Bron 1 Op basis van nationalistische berichten in de krant maakte een schilder dit schilderij. Marineman Jan van Speijk richt zijn pistool op het kruit om zijn schip op te blazen. Belgische soldaten dringen het schip binnen. (Schilderij uit 1831.)

Bron 2 Een Nederlandse kapitein zag vanaf de kant wat er was gebeurd. Hij vertelde het volgende.

> Een harde noordwestelijke stormvlaag zorgde dat het vaartuig van [Jan van Speijk] aan de zijkant van de stad [Antwerpen] aan de grond raakte. […] Snel daarna zag ik dat een bende van het Antwerpse volk probeerde het vaartuig te veroveren en aan boord van het schip de Hollandse vlag omlaag rukte, waarna onmiddellijk het schip ontplofte. De moedige bevelhebber [Van Speijk] had zonder twijfel dit besluit genomen, toen hij zag dat er geen andere manier was om zich van de laffe vijand te verlossen.

1 Gebruik bron 2.

a Waarom had Van Speijk volgens deze kapitein zijn schip opgeblazen?

.....

.....

b Welke mening heeft deze kapitein over Van Speijk? Onderstreep in bron 2 één woord.

c Welke mening heeft deze kapitein over de Belgen? Onderstreep in bron 2 één woord.

d Nederlanders riepen Van Speijk na deze gebeurtenis uit tot een held. Leg uit waarom.

.....

.....

e Leg uit dat een held als Van Speijk past bij het nationalisme.

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 2 en 3. Bron 2 en 3 vertellen een verschillend verhaal.
Welke informatie staat in welke bron?

	Bron 2	Bron 3
Het schip van Van Speijk strandde bij Antwerpen.	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Er kwamen Belgische soldaten aan boord van het schip.	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
De Antwerpenaren probeerden het schip te veroveren.	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
De Belgische soldaten kwamen om Van Speijk te helpen.	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
De boot werd opgeblazen, terwijl er Belgen aan boord waren.	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*

Bron 3 De Antwerpenaren vertelden een heel ander verhaal over de gebeurtenis. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van luitenant-kolonel Philippe de Gorter.

> Rond tien uur ging Philippe de Gorter naar de rivier, omdat er bericht was dat daar een schip in moeilijkheden verkeerde. Hij kwam aan en op hetzelfde moment strandde de kanonneerboot [van Van Speijk]. De Gorter stuurde zijn kapitein Grégoire aan boord om de bevelhebber van het Hollandse schip te vertellen dat de soldaten gekomen waren om hem te helpen. Vlak daarna ontplofte de kanonneerboot.

3 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Maak de zin kloppend en leg uit hoe je dit in de bronnen ziet.
De Antwerpenaren vonden de daad van Van Speijk *wel een* / *geen* heldendaad, want

.....

.....

.....

b Historici vermoeden dat het verhaal in bron 3 beter klopt dan het verhaal in bron 2.
Vind jij Van Speijk toch een held of juist niet? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bron 4 Een Antwerpse krant schreef het volgende bericht over de gebeurtenis.

Deze opzettelijke moord blijft het onderwerp van alle gesprekken. En er zijn Hollanders die dit moorddadig gruweltoneel, gevolgd door de hartverscheurende verhalen van de Belgische weduwen en wezen, een heldendaad durven te noemen!

Leven in vrijheid

Basis
- Paragraaf 2.4

In 1863 werd in Suriname de slavernij afgeschaft. Informatie over mensen die toen vrij werden, kun je vinden in het Nationaal Archief. In deze opdracht onderzoek je de informatie over één slaaf en zijn slavenhouder.

Bron 5 Informatie die werd verzameld over één van de vrijgemaakte slaven.

Informatie over de vrijgemaakte slaaf	Informatie over de eigenaar
Voornaam: Isaak Achternaam: Gehoorzaam Slavennaam: Damon Geslacht: man Leeftijd: 41 Beroep: delver Godsdienst: Evangelische Broedergemeente Plaats plantage: Wederzorg Verblijfplaats: Wederzorg Provincie plantage: Beneden Commewijne Borderelnummer: PL222 Opmerkingen: geboortejaar 1821. Zoon van Hendrietta Gehoorzaam, woont ook op Wederzorg.	Voornamen: - Achternaam: firma 'Insinger en Co' Beroep: - Straat en huisnummer: - Plaats: Amsterdam Land: Nederland Plaats plantage: Wederzorg Locatie plantage: Suriname Uitgekeerd eigenaren: 41.400,00 gulden Aantal slaven: 140 Vergoed aan eigenaren: 138 slaven Borderelnummer: PL222 Opmerkingen: firma 'Insinger en Co' was mede-eigenaar van plantage Wederzorg. Plantage Wederzorg was een koffie- en cacaoplantage.

4 Gebruik bron 5.
Geef per zin aan of deze waar is of niet waar.

De plantage had een Surinaamse eigenaar.	*Waar / Niet waar*
Isaak was de enige slaaf van deze eigenaar.	*Waar / Niet waar*
Isaak werkte als slaaf op een koffie- en cacaoplantage.	*Waar / Niet waar*
Isaak werd geboren in 1821.	*Waar / Niet waar*

5 Gebruik bron 5 en paragraaf 4.

a Waarom werd in 1863 een bedrag van 41.400 gulden uitgekeerd aan deze eigenaar?

.....

.....

b Was Isaak in 1863 helemaal vrij?

.....

6 Via internet kun je in het Nationaal Archief informatie vinden van duizenden slaven zoals Isaak, die hun vrijheid kregen.
Bedenk zelf een vraag die je kunt stellen over deze informatie.

.....

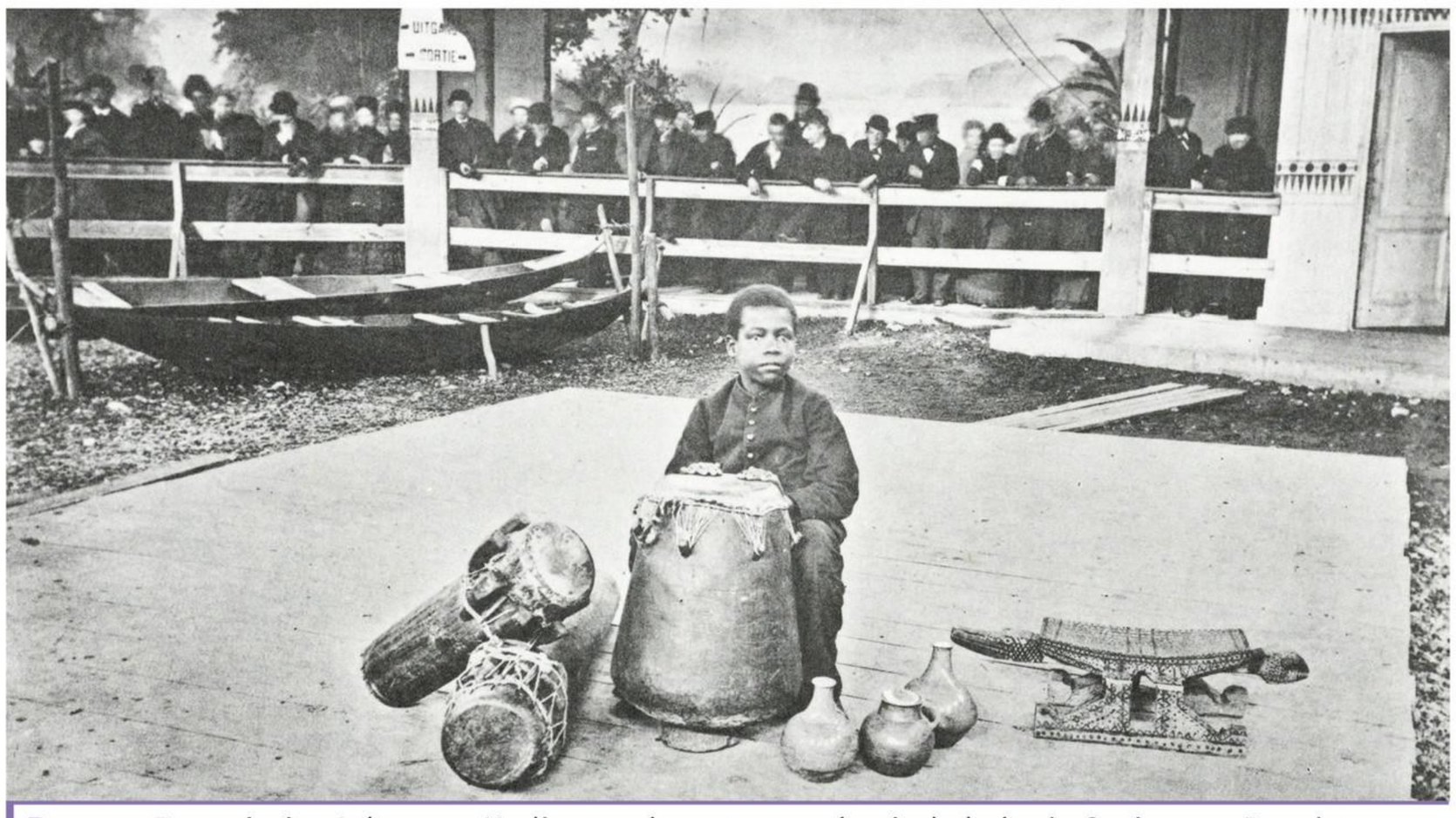
.....

.....

7 Kodjo en de wereldtentoonstelling

VERDIEPEN

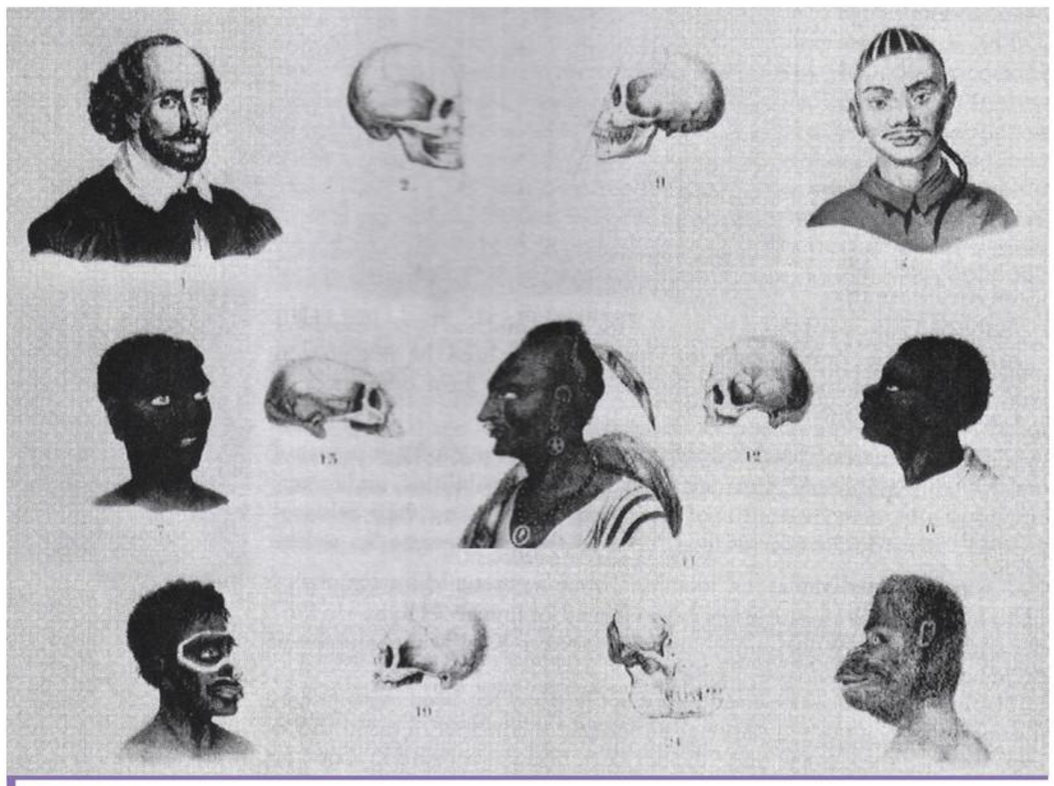
In 1883 werd in Amsterdam een wereldtentoonstelling georganiseerd. Het was de eerste internationale koloniale tentoonstelling. Er waren producten te zien uit de koloniën, zoals rubber en tabak. Ook was er een kampong (Indonesisch dorp) nagebouwd, waar Javaanse 'inboorlingen' rondliepen. Daarnaast waren er 28 mensen uit Suriname. Niet als eregast, zoals beloofd, maar om tentoongesteld te worden in een circustent. De tentoonstelling werd een groot succes. Meer dan een miljoen mensen brachten een bezoek. Het tentoonstellen van mensen werd daarom op latere wereldtentoonstellingen herhaald. De vraag is: hoe dacht men eind 19e en begin 20e eeuw over mensen uit de koloniën en hun cultuur?

Bron 1 De 13-jarige Johannes Kodjo speelt op trommels uit de kolonie Suriname. De witte bezoekers konden de Surinamers van alle kanten goed bekijken. Veel bezoekers hadden nog nooit eerder mensen met een donkere huidskleur gezien. (Foto van Karel Lodewijk Bonaparte, 1883.)

Bron 2 Vrouwen en kinderen uit Suriname. Links zit een oorspronkelijke bewoner van Suriname, een indiaan. Op de tentoonstelling was ook een hut nagebouwd waarin arbeiders van plantages woonden. (Foto van Karel Lodewijk Bonaparte, 1883.)

Bron 3 In de 19e eeuw onderscheidden wetenschappers verschillende menselijke rassen. De verschillende rassen hadden volgens hen niet alleen een ander uiterlijk, maar ook verschillende eigenschappen. Deze plaat uit 1850 laat zo'n verdeling in rassen zien. Bovenaan staan de rassen die volgens de maker het meest ontwikkeld waren, onderaan de rassen die het minst ontwikkeld waren.

Bron 4 Iemand bezocht in 1883 de koloniale tentoonstelling in Amsterdam en schreef het volgende in de krant.

De neger is wel een mens, maar toch niet helemaal zoals wij. Hij is kinderlijk, onbezorgd, weinig vooruitziend [...]. Hij heeft een bepaalde behoefte aan leiding: hoe vaderlijker en ernstiger, hoe beter. Hij is lui van natuur en als hij door zachte dwang tot arbeid wordt verplicht, is hij veel gelukkiger dan wanneer hij volkomen gelijkgesteld wordt met de Europeanen. De afstammelingen van de voormalige slaven in Suriname zijn nu vrij en zwerven als bosnegers in de wildernis. Zij werken niet meer dan voor zichzelf hoog nodig is.

Bron 5 Een bezoeker van de tentoonstelling schreef het volgende in de krant.

Vanuit een wetenschappelijk oogpunt is deze tentoonstelling van rassen hoogst interessant, maar bekijkt men deze als een gewoon mens [...] dan krijgt men innig medelijden met deze arme schepselen, die evengoed onze medemensen zijn als koningin Victoria [...] en die hier als dieren bekeken worden.

1 Gebruik de introtekst en bron 1 en 2.

a Waarom gingen mensen in de 19e eeuw naar dit soort tentoonstellingen?

.....

.....

.....

.....

.....

b Leg uit dat het tentoonstellen van mensen uit andere landen een gevolg was van het modern imperialisme.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

c Om welke reden was de wereldtentoonstelling een voorbeeld van nationalisme?

- ◯ A De tentoonstelling was succesvol en er werd veel geld verdiend.
- ◯ B Op de tentoonstelling waren veel verschillende culturen te zien.
- ◯ C Op de tentoonstelling waren voorbeelden van de Nederlandse cultuur te zien.
- ◯ D Op de tentoonstelling werd duidelijk welke verre gebieden Nederland overheerste.

2 Gebruik bron 1 en 2.
De bezoekers van de tentoonstelling zouden waarschijnlijk vinden dat de Surinamers heel eenvoudig leefden. Leg dat uit voor de volgende onderwerpen.

– Woning: .....

.....

.....

.....

– Boot: .....

.....

.....

.....

– Muziek: .....

.....

.....

.....

3 Gebruik bron 3.

a Op de plaat zie je ook een aap afgebeeld. Waar?

.....

b Welke mensen staan volgens de maker van bron 3 het dichtst bij de apen?

.....

c Wat wilde de tekenaar duidelijk maken over de verschillende mensen? Maak de zinnen kloppend.
De schedel van Afrikanen lijkt volgens de tekenaar *niet* / *veel* op die van apen. Zij zijn daarom *even slim als* / *minder slim dan* Europeanen. Afrikanen waren volgens de tekenaar *meer* / *minder ver* ontwikkeld dan Europeanen.

d Tegenwoordig weten we dat er één mensenras bestaat. Er zijn wel verschillen tussen groepen mensen, maar het DNA (de genen) van mensen is vrijwel gelijk.
Om welke reden is bron 3 een voorbeeld van racisme?

- ◯ A De prent laat zien dat er verschillen zijn in het uiterlijk van mensen.
- ◯ B De prent laat zien dat mensen afstammen van apen.
- ◯ C De prent laat zien dat sommige mensen boven andere mensen staan.
- ◯ D De prent laat zien welke groepen mensen er op aarde zijn.

4 Gebruik bron 4.

a Maak de zinnen kloppend.

In 1883 was het ..... jaar geleden dat de slavernij in Suriname werd afgeschaft. De Surinamers die op de tentoonstelling te zien waren, waren dus *wel* / *niet* vrij. De schrijver van bron 4 vond de afschaffing waarschijnlijk *een* / *geen* goed idee.

b Maak de zin kloppend en vul aan.

De mening over Afrikanen van de schrijver van bron 4 is *wel* / *niet* racistisch, want .....

.....

.....

.....

c Maak de zin kloppend.
De mening van de schrijver van bron 4 over Afrikanen komt *wel* / *niet* overeen met bron 3.

5 Gebruik bron 5.

a Maak de zin kloppend en vul aan.
De schrijver van bron 5 keurt het tentoonstellen van mensen *af* / *goed*, want .....

.....

.....

.....

b De koloniale tentoonstelling was een voorbeeld van racisme. Leg uit waarom.

.....

.....

.....

.....

.....

6 Gebruik alle informatie in deze paragraaf.
Stel, je bent Kodjo, de trommelaar die je ziet op bron 1. Wat zou jij ervan vinden dat je tentoongesteld wordt en bekeken? En wat vind je van alle mensen die je komen bekijken? Beschrijf wat je daarvan vindt in ongeveer tien zinnen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Abolitionisten in Nederland organiseren voor het eerst bijeenkomsten.
B Nationalisten eisen een eigen land voor de Belgen en komen in opstand.
C Nederland bouwt een handelsfort in West-Afrika om er slaven te verhandelen.
D Nederland schaft de slavernij af in Suriname en de Antillen.
E Nederlands-Indië wordt een kolonie van Nederland.

.....

Oefenen van de leerstof

2 **a** Welke uitvinding had volgens jou grote invloed op de manier waarop mensen zich in de 19e eeuw verplaatsten?

.....

b Geef een argument voor je antwoord bij vraag a.

.....

.....

.....

3 **a** Wat zijn drie voorbeelden van nationalisme in Nederland?

☐ A Een jongen is geslaagd voor zijn eindexamen en is zo blij dat hij de vlag uithangt.
☐ B Een kleuter zingt een kinderliedje over de lente, tulpen en lammetjes.
☐ C Een leerling leest Duitse volksverhalen in het Duits.
☐ D Een man vindt de Nederlandse cultuur beter dan de Franse cultuur.
☐ E Een meisje voelt zich trots als een landgenote een belangrijke wedstrijd wint.
☐ F Een vrouw in oranje kleding voelt zich op Koningsdag verbonden met andere Nederlanders.

b Maak de zin kloppend en vul aan.
Een gevolg van nationalisme was dat de band tussen volken *beter* / *slechter* werd, want .....

c Maak de zinnen kloppend.
Rond 1900 merkten Indonesiërs die een goede opleiding hadden, dat zij *wel* / *niet* dezelfde banen kregen als Nederlanders. Ze voelden zich daardoor *meer* / *minder* verbonden met Nederland en het Nederlandse bestuur en *meer* / *minder* met andere Indonesiërs. Zo ontstond bij hen een *Indonesisch* / *Nederlands* nationalisme.

4 Welke zinnen gaan over oorzaken (O) en welke over gevolgen (G) van het modern imperialisme? Zet een O of een G voor de zin.

..... De inheemse bevolking moest zich aanpassen aan de Europese cultuur.

..... De inheemse bevolking had minder land om haar eigen voedsel te verbouwen.

..... Een koekfabriek in Europa had suiker nodig om stroopwafels te maken.

..... Indonesische muzikanten leerden Nederlandse liedjes spelen.

..... Een textielfabrikant had meer klanten nodig om katoenen stoffen aan te verkopen.

..... Een Europees land had pas aanzien als het koloniën had.

5 Gebruik bron 1.

a Hoe zie je dat de inheemse vorst en de Nederlandse bestuurder samenwerkten?

- ◯ A De inheemse vorst draagt westerse kleding.
- ◯ B De inheemse vorst en de Nederlandse bestuurder lopen gearmd.
- ◯ C De inheemse vorst heeft een parasol boven zijn hoofd.
- ◯ D De Nederlandse bestuurder draagt geen onderscheidingen.

b Waren de inheemse vorst en de Nederlandse bestuurder gelijk aan elkaar? Leg je antwoord uit.

.....

.....

c Welk begrip hoort bij de manier van besturen van vraag b?

.....

Bron 1 Een inheemse vorst loopt aan de arm van een Nederlandse bestuurder. (Foto uit 1921-1926.)

6 **a** Het modern imperialisme had verschillende oorzaken. Welke beschrijving hoort bij welke oorzaak?

A	Industriële revolutie	◯	◯ 1 Door nieuwe communicatiemiddelen konden Europeanen gebieden gemakkelijker besturen.
B	Nationalisme	◯	◯ 2 Kleding uit Europese fabrieken moest verkocht worden.
C	Uitvindingen	◯	◯ 3 Het bezit van overzeese koloniën gaf aanzien.
D	Afzetgebied	◯	◯ 4 Uit de koloniën kwamen allerlei grondstoffen, zoals katoen of rubber.

b Wat is het verschil tussen kolonialisme en modern imperialisme? Maak de zinnen kloppend.

- Bij kolonialisme hebben de veroveraars vooral *culturele* / *economische* / *politieke* / *sociale* interesse in de veroverde gebieden.
- Bij modern imperialisme hebben de veroveraars *economische en politieke* / *sociale en culturele* interesse in de veroverde gebieden.

c Wat waren de gevolgen van het cultuurstelsel?

- Voor Nederland was het cultuurstelsel *goed* / *niet goed*, want .....

  .....

  .....

- Voor de boeren in Indonesië was het cultuurstelsel *goed* / *niet goed*, want .....

  .....

  .....

Oefenen van historisch denken

7 Gebruik bron 2.

a Onderstreep in bron 2 een zinsdeel waarin een mening staat.

b Leg uit waarom dat zinsdeel (bij vraag a) een mening is.

.....

.....

c Gebruik ook bron 3. Viel Nederland in 1894 Lombok aan? Wat kun je daarover zeggen als je kijkt naar beide bronnen?

◯ A Dat was mogelijk een feit.

◯ B Dat was zeker geen feit.

d Leg je antwoord bij vraag c uit.

.....

.....

Bron 2 Krantenbericht uit een Nederlandse krant van 20 november 1894.

We ontvingen het volgende telegram uit Lombok. Vijf bataljons deden een aanval en veroverden Tjakra-Negara tot en met de poeri, het verblijf van de vorst.
De radja [vorst] werd niet gevonden.
De vijand is bij honderdtallen gesneuveld; aan onze zijde vielen 150 doden en gewonden. De verdediging was groots; zelfs vrouwen hielpen erbij.
De schatkist werd niet ontdekt.

Bron 3 *De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894*. Schoolplaat uit 1911. De tekenaar was een Nederlander.

8 Gebruik bron 2.

a Waarover verbaast de schrijver van het telegram zich?

- ◯ A Aan onze zijde vielen 150 doden en gewonden.
- ◯ B De vijand is bij honderdtallen gesneuveld.
- ◯ C Vijf bataljons veroverden de poeri.
- ◯ D Zelfs vrouwen hielpen erbij.

b Wat verklaart de verbazing van de schrijver van het telegram?

- ◯ A Zijn kennis, want hij wist dat de Nederlanders sterkere wapens hadden.
- ◯ B Zijn leeftijd, want hij heeft al veel ervaring met oorlog voeren.
- ◯ C Zijn normen, want hij denkt anders over de rol van vrouwen.

9 Gebruik bron 3.

a Welk begrip past bij bron 3?

- ◯ A Abolitionisme.
- ◯ B Ketikoti.
- ◯ C Modern imperialisme.
- ◯ D Verdeel-en-heerspolitiek

b Leg uit dat de schoolplaat ook een voorbeeld is van nationalisme.

.....

.....

.....

c De inwoners van Lombok dachten anders over de verovering van Lombok. Waardoor komt dat?

- ◯ A Ze hebben andere kennis.
- ◯ B Ze hebben andere normen en waarden.
- ◯ C Ze hebben een andere leeftijd.
- ◯ D Ze hebben een andere nationaliteit.

d De schoolplaat heet ‘De verovering op Lombok’. Bedenk een naam die de inwoners van Lombok aan deze schoolplaat zouden geven.

.....

.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§2.1 Nationalisme

- Ik kan uitleggen hoe het dagelijks leven in de 19e eeuw veranderde door allerlei uitvindingen.
- Ik kan met een voorbeeld uitleggen wat nationalisme is.
- Ik kan twee gevolgen noemen van nationalisme.

§2.2 Europese wereldrijken

- Ik kan beschrijven dat er in de 19e eeuw Europese wereldrijken ontstonden.
- Ik kan de Nederlandse koloniën noemen en uitleggen hoe Nederlands-Indië ontstond.
- Ik kan vier oorzaken van het modern imperialisme noemen en beschrijven welke rol racisme daarbij speelde.

§2.3 Leven in de koloniën

- Ik kan uitleggen hoe Europeanen hun koloniën bestuurden en welke gevolgen dit had voor de mensen in de koloniën.
- Ik kan uitleggen wat Europeanen veranderden in de economie van hun koloniën en welke gevolgen dit had voor de mensen die daar woonden.
- Ik kan uitleggen welke sociale en culturele gevolgen het modern imperialisme had voor de mensen in de koloniën.

§2.4 Slaven worden vrij

- Ik kan drie argumenten noemen waarmee slavernij in de 19e eeuw werd verdedigd.
- Ik kan twee argumenten van abolitionisten noemen tegen slavenhandel en slavernij, en uitleggen hoe zij anderen probeerden te overtuigen.
- Ik kan beschrijven wanneer en hoe in de Nederlandse koloniën de slavenhandel en slavernij werden afgeschaft.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.
- Ik kan mensen uit het verleden beter begrijpen door hun standplaatsgebondenheid te onderzoeken.

Jaartallen

1807	Groot-Brittannië schaft de slavenhandel af
1830	Invoering cultuurstelsel
1830	België scheidt zich af van het Koninkrijk der Nederlanden
1860	Afschaffing slavernij in Nederlands-Indië
1863	Afschaffing slavernij in Suriname en de Antillen
1871	Duitsland ontstaat

Begrippen

§2.1 Nationalisme

massaproductie
Het maken van grote hoeveelheden producten, bijvoorbeeld aan de lopende band.

nationalisme
Een gevoel van trots voor je eigen land, volk en cultuur.

§2.2 Europese wereldrijken

modern imperialisme
Het veroveren en besturen van zoveel mogelijk gebied in Azië en Afrika door Europese landen in de 19e eeuw.

verdeel-en-heerspolitiek
Een manier van besturen waarbij je groepen tegen elkaar opzet om te voorkomen dat ze zullen samenwerken, zodat je zelf de macht houdt.

Nederlands-Indië
Nederlandse kolonie in Azië tussen 1816 en 1949. Het land heet tegenwoordig Indonesië.

afzetgebied
Gebied waar producten kunnen worden verkocht.

racisme
Het idee dat mensen op basis van lichamelijke kenmerken (met name huidskleur) op te delen zijn in verschillende rassen, waarvan het ene beter zou zijn dan het andere.

§2.3 Leven in de koloniën

indirect bestuur
Een manier om een kolonie te besturen waarbij Europese bestuurders boven inheemse vorsten en andere inheemse bestuurders stonden.

cultuurstelsel
Systeem dat boeren op Java verplichtte om bepaalde gewassen op een deel van hun land te verbouwen. De meeste winst daarvan ging naar de Nederlandse regering.

§2.4 Slaven worden vrij

abolitionisme
Beweging die streefde naar de afschaffing van slavernij en slavenhandel.

Ketikoti
Surinaams voor ‘ketenen gebroken’: de jaarlijkse viering van de afschaffing van slavernij op 1 juli.

contractarbeider
Iemand die afspreekt om een bepaald aantal jaren ergens te werken tegen een vaststaande beloning. Het verbreken van het contract was onmogelijk.

Begrippen historisch denken

feit
Kennis waarover geen discussie bestaat.

mening
Persoonlijke opvatting van iemand.

standplaatsgebondenheid
Het feit dat het denken en doen van mensen beïnvloed worden door hun ideeën, ervaringen en persoonlijke eigenschappen, zoals leeftijd, nationaliteit, geloof, rijkdom, beroep, opleiding en geslacht.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

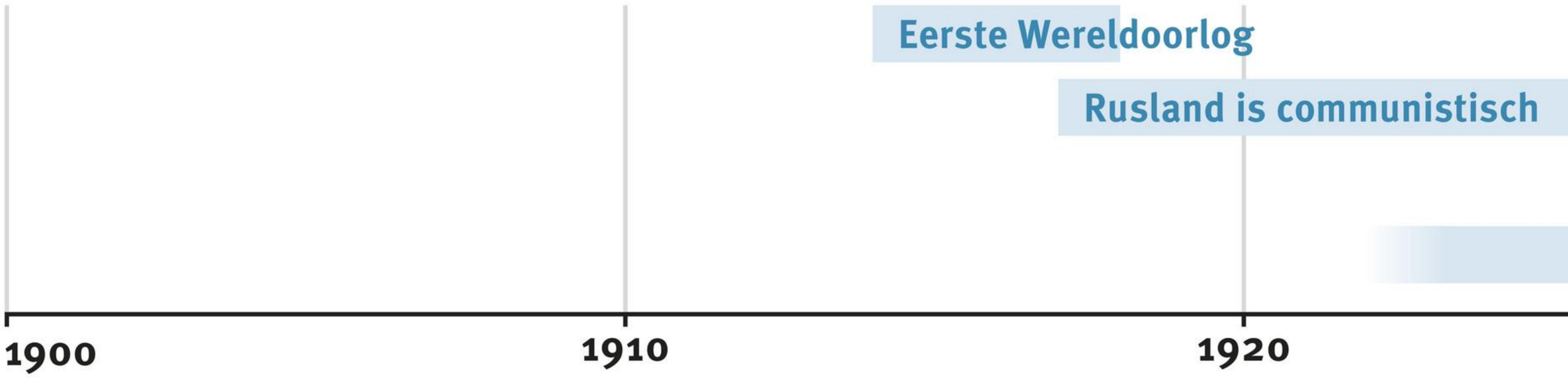
De tijd van wereldoorlogen

3 Oorlog en crisis

Oriëntatie

Bron 1 Duitse soldaten nemen in 1914 afscheid van hun familie. Ze vertrekken naar het front.

In augustus 1914 vertrokken Franse, Britse en Duitse soldaten enthousiast naar het front, waar de legers tegen elkaar vochten. Veel soldaten wilden graag vechten voor hun vaderland. Ze dachten dat de oorlog een spannend avontuur zou zijn. Met allerlei nieuwe wapens zouden ze snel winnen. Maar het ging heel anders. Na ruim vier jaar strijd en miljoenen verloren levens, eindigde de Eerste Wereldoorlog in 1918. Deze oorlog had grote politieke en economische gevolgen. Duitsland kreeg grote economische problemen: veel mensen werden straatarm. Sommige landen bestonden na de oorlog helemaal niet meer, zoals Oostenrijk-Hongarije. Andere landen kregen een heel andere regering, zoals Rusland.

Dit hoofdstuk gaat over de Eerste Wereldoorlog en over de jaren voor en na die oorlog, van ongeveer 1900 tot 1933. Die periode is een stukje van de tijd van wereldoorlogen (1900-1950).

Bron 2 Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Bron 3 Europa in 1919.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.

a Door het nationalisme gingen soldaten vol vertrouwen de oorlog in. Welke zin legt dat op de juiste manier uit?

- ◯ A Doordat ze met andere landen samenwerkten, zouden ze de oorlog winnen.
- ◯ B Er waren al veel koloniën veroverd, ze konden ook wel een Europese vijand verslaan.
- ◯ C Met een sterk leger met veel moderne wapens konden ze de vijand verslaan.
- ◯ D Ze waren ervan overtuigd dat hun land het sterkste was en de oorlog zou winnen.

b In bron 1 nemen soldaten afscheid van hun familie. Welke emotie zie je op de gezichten van deze mensen?

De soldaat kijkt .....

De andere mensen kijken .....

c Hoe zou jij je voelen als je als soldaat naar het front zou moeten? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 2.

a Welke drie Europese landen hoorden in de Eerste Wereldoorlog bij de geallieerden?

- ☐ A Duitsland.
- ☐ B Frankrijk.
- ☐ C Groot-Brittannië.
- ☐ D Nederland.
- ☐ E Rusland.

b Duitsland en Oostenrijk-Hongarije waren lid van de centralen. Om welke reden werd het bondgenootschap zo genoemd?

.....

c Wat vertelt de kaart je over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog?

.....

3 Gebruik bron 2 en 3.

a Welke drie nieuwe landen zijn kort na de Eerste Wereldoorlog ontstaan?

- ☐ A België.
- ☐ B Joegoslavië.
- ☐ C Polen.
- ☐ D Roemenië.
- ☐ E Tsjecho-Slowakije.

b Welke twee landen zijn na de Eerste Wereldoorlog verdwenen?

.....

c Duitsland verloor de Eerste Wereldoorlog. Welk gevolg daarvan laat bron 3 zien?

.....

.....

4 Ga naar de tijdbalk van de gehele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat en schrijf daarbij ‘oorlog en crisis’.

1 De Eerste Wereldoorlog

BASIS

Bron 1 Tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten soldaten vaak vanuit loopgraven. Een loopgraaf is een sleuf of gang in de grond die soldaten beschermde tegen aanvallen van de vijand.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Wat doen de Britse soldaten die je op de foto ziet?

.....

b Een schep hoorde bij de uitrusting van soldaten. Bedenk waarvoor ze die schep moesten gebruiken.

.....

.....

c Bedenk waarom het zonder vliegtuigen en tanks lastig was om een loopgraaf van de vijand te veroveren.

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Oorzaken van de oorlog

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren, en hoe het een wereldoorlog werd.

Bron 2 Soldaten uit de Franse koloniën, waaronder Marokko, vechten in Europa. De man in het rood is een Franse officier. (Frankrijk, 1914-1918.)

In 1914 brak een grote oorlog uit tussen Europese landen. Dat kwam niet als een verrassing. Rond 1900 namen de spanningen tussen de Europese landen snel toe. Dat had meerdere oorzaken.

De eerste oorzaak was het nationalisme. Veel Europeanen waren trots op hun vaderland. Kinderen leerden op school dat hun land het beste en het sterkste was en dat andere landen minder waren of zelfs vijanden.

Een tweede oorzaak was het modern imperialisme. De wens om veel koloniën te hebben leidde tot spanning tussen veel Europese landen. Frankrijk en Groot-Brittannië kregen ruzie over gebieden in Azië en Afrika. Toen Duitsland ook koloniën wilde, leidde dat tot spanningen met Frankrijk en Groot-Brittannië.

Een derde oorzaak was de **wapenwedloop**. Door de groeiende spanningen ontstond een wedstrijd tussen de Europese landen: elk land probeerde het sterkst te zijn door meer en betere wapens te produceren. Dankzij massaproductie in fabrieken was het mogelijk om in korte tijd veel wapens te maken.

Een laatste oorzaak was het sluiten van **bondgenootschappen**. Landen beloofden elkaar te helpen in geval van oorlog. Er ontstonden twee belangrijke bondgenootschappen. Aan de ene kant stonden de **centralen**. Dat waren Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk. Aan de andere kant stonden de **geallieerden**: Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië.

In juli 1914 ontstond een conflict tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië. Daarop bracht Rusland zijn leger in staat van paraatheid. Ook Duitsland raakte betrokken bij het conflict, als bondgenoot van Oostenrijk-Hongarije en vijand van Rusland. Daarom viel Duitsland eerst België en Frankrijk aan, en kort daarna Rusland. Ondertussen hadden bijna alle Europese landen elkaar de oorlog verklaard. Zo begon de **Eerste Wereldoorlog**: een grote oorlog tussen Europese landen, waaraan ook de koloniën en landen buiten Europa meededen.

2 **a** (t) In de leertekst staan vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.
Onderstreep in de leertekst vier zinnen die elk één oorzaak samenvatten.

b Hieronder zie je vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog en vier beschrijvingen.
Maak de juiste combinaties.

A	Bondgenootschappen	◯	◯ 1 Landen kregen ruzie over gebieden in Afrika en Azië.
B	Modern imperialisme	◯	◯ 2 Landen maakten steeds meer wapens, doordat ze zich bedreigd voelden.
C	Nationalisme	◯	◯ 3 Mensen dachten dat hun land onverslaanbaar was.
D	Wapenwedloop	◯	◯ 4 Twee groepen landen kwamen tegenover elkaar te staan.

3 **a** Maak de zinnen kloppend.
In fabrieken konden grote hoeveelheden producten, zoals wapens, gemaakt worden. Dat *heet massaproductie* / *is een wapenwedloop*. Dit was een *culturele* / *economische* / *politieke* / *sociale* verandering ten opzichte van de tijd vóór de industrialisatie.

b Om welke reden gingen veel Europese landen zich rond 1900 bewapenen?

.....

.....

c Wat vind jij: als jouw land steeds meer wapens heeft, zorgt dat dan voor meer of juist voor minder veiligheid?

.....

.....

.....

.....

.....

4 **a** Schrijf in het schema bij elk bondgenootschap welke drie landen erbij hoorden.

Centralen	Geallieerden

b Wat is een voordeel van een bondgenootschap?

.....

.....

c Bedenk ook waarom een bondgenootschap juist gevaarlijk kan zijn.

.....

.....

5 Gebruik bron 2.

a Leg met bron 2 uit dat de Eerste Wereldoorlog een wereldoorlog was.

.....

.....

b Frankrijk en Groot-Brittannië hadden veel koloniën. Leg uit waarom dat in de Eerste Wereldoorlog voor die twee landen een voordeel was.

.....

.....

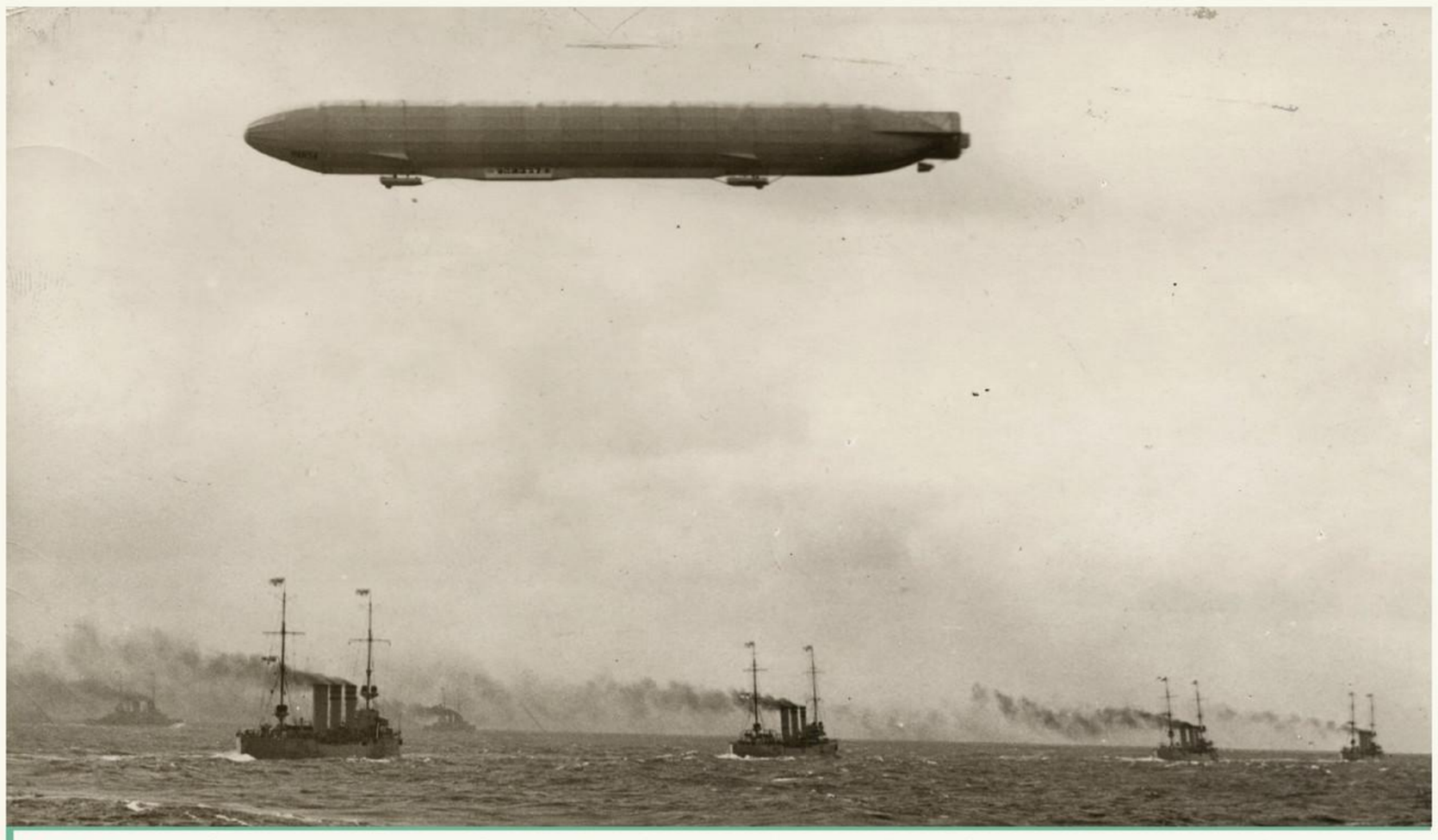
.....

.....

Het verloop van de oorlog

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de Eerste Wereldoorlog verliep in het oosten en in het westen.

Bron 3 Moderne wapens van het Duitse leger: stalen marineschepen en een zeppelin. Een zeppelin is met gas gevuld en stijgt daardoor op. Het Duitse leger gebruikte zeppelins om het front in Noord-Frankrijk te verkennen en om Londen te bombarderen. Die bombardementen zorgden voor paniek, maar waren nog erg onnauwkeurig. Ze hadden daardoor nauwelijks invloed op het verloop van de oorlog.

In juli 1914 raakten bijna alle Europese landen met elkaar in oorlog. Ook in de koloniën werd gevochten. In Europa waren twee fronten. In het oosten van Europa veroverden de legers van de centralen grote gebieden van Rusland. Maar in het westen, in België en Noord-Frankrijk, kwam de Duitse opmars tot stilstand. De Duitse soldaten moesten zich kunnen verdedigen en groeven daarom loopgraven. De Britten, Fransen en Belgen deden hetzelfde. Daarna lukte het geen van beide partijen nog om gebied op de ander te veroveren. Vanuit de loopgraven beschoten zij elkaar met mitrailleurs en granaten. Het gebied tussen de loopgraven werd volledig vernietigd. Het was er kaal en modderig; lijken van gesneuvelde soldaten bleven er liggen en er leefden alleen nog ratten.

De Eerste Wereldoorlog heeft het leven gekost aan bijna tien miljoen militairen. Er vochten grote legers tegen elkaar. Nooit eerder moesten landen zoveel soldaten tegelijk voeden en bewapenen. Om de oorlog vol te kunnen houden, gingen regeringen zich steeds meer bemoeien met de economie van hun land: de productie van wapens en munitie was belangrijker dan andere zaken. De moderne wapens, zoals sterke kanonnen, mitrailleurs en gifgas, maakten veel slachtoffers.

6 Gebruik bron 2 in de oriëntatie en de leertekst.

a Maak de zinnen kloppend.

In het oosten vochten Duitsland en Oostenrijk-Hongarije tegen .....

In het westen vocht Duitsland tegen ....., ... en

.....

b (t) Gebruik zo nodig een woordenboek. Geef telkens een omschrijving van het schuingedrukte woord.

– Er waren twee *fronten*: .....

– De Duitse *opmars*: .....

– *Gesneuvelde* soldaten: .....

– Soldaten *bewapenen*: .....

c (t) Duitsland vocht op twee fronten. Leg dat uit.

.....

.....

d Noem een verschil in de situatie aan het oostfront en aan het westfront.

.....

.....

.....

7 **a** Met welke nieuwe wapens werd tijdens de Eerste Wereldoorlog gevochten? Noem er twee.

.....

b Door welke ontwikkeling was de massaproductie van wapens voor het eerst mogelijk?

◯ A Door de industriële revolutie.
◯ B Door de opkomst van het socialisme.
◯ C Door het modern imperialisme.
◯ D Door het nationalisme.

c Vanwege de oorlog bemoeiden de regeringen zich veel met de economie. Waarom deden ze dat? Maak de juiste combinaties.

A	De regering bepaalde wat er in fabrieken gemaakt werd.	◯	◯ 1 De meeste mannen vochten als soldaat.
B	De regering verdeelde graan, vlees en boter onder de bevolking.	◯	◯ 2 Het leger had veel voedsel nodig.
C	De regering zette vrouwen aan het werk in de fabrieken.	◯	◯ 3 Het leger had veel wapens en munitie nodig.

8 Gebruik bron 4.

a Maak de zinnen kloppend.
Adolf Hitler was *negatief* / *positief* over het uitbreken van de oorlog. In *1914* / *1918* dachten veel mensen zo over de oorlog.

b Bedenk een verklaring voor de gevoelens van Hitler.

.....

.....

.....

c Gebruik bron 5. Maak de zin kloppend.

Deze bron komt uit het *begin* / *einde* van de Eerste Wereldoorlog, want .....

.....

.....

Bron 4 Zo herinnerde de jonge Duitse soldaat Adolf Hitler zich de eerste uren van de Eerste Wereldoorlog.

Ik viel neer op mijn knieën en dankte de hemel uit een overstromend hart dat mij het geluk gegund was om in deze tijd te leven.

Bron 5 Zo vatte de Duitse kunstenaar Otto Dix de oorlog samen.

Luizen, ratten, prikkeldraad, vlooien, granaten, bommen, ondergrondse grotten, lijken, bloed, drank, muizen, katten, artillerie, vuil, kogels, mortieren, vuur, staal: dat is wat oorlog is. Het is het werk van de duivel.

Duitsland verliest

Leerdoel

- Je kunt twee redenen noemen waarom Duitsland de Eerste Wereldoorlog verloor.

Bron 6 Gewonde Duitse soldaten lopen naar een trein die hen naar Duitsland brengt om te herstellen.

In 1917 leek het er nog niet op dat Duitsland de oorlog zou gaan verliezen. In dat jaar kreeg Rusland een nieuwe regering, die direct een **wapenstilstand** met Duitsland sloot. Dat betekent dat vijanden die in oorlog zijn, afspreken om voorlopig te stoppen met vechten. Het Duitse leger hoefde nu alleen nog in het westen te vechten. Met één grote aanval wilden de Duitse generaals de geallieerden verslaan. Die aanval mislukte.

In 1918 werd duidelijk dat Duitsland de oorlog niet zou winnen. Er was een tekort aan wapens, munitie en voedsel, en aan mannen die konden vechten. Daarbij kwam dat de Verenigde Staten in 1917 ook de oorlog aan Duitsland hadden verklaard. In het voorjaar van 1918 kwamen honderdduizenden goed bewapende Amerikaanse troepen aan in Europa. Op 11 november 1918 moest Duitsland de strijd opgeven en sloot het een wapenstilstand met de geallieerden. De andere landen van de centralen, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk, hadden zich kort daarvoor ook overgegeven.

9 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Amerikaanse soldaten vechten in Frankrijk en België tegen Duitsland.
B Duitsland en Rusland sluiten een wapenstilstand.
C Duitsland raakt in oorlog met Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland.
D Duitsland sluit een wapenstilstand met Frankrijk, Groot-Brittannië en de VS.

.....

b Om welke reden was de wapenstilstand tussen Duitsland en Rusland een nadeel voor de geallieerden?

.....

.....

.....

c Om welke reden was de oorlogsverklaring van de Verenigde Staten voor de geallieerden een voordeel?

.....

.....

d De centralen werden in 1918 verslagen. Wat zijn de twee oorzaken van het verlies van de centralen?

☐ A De loopgraven beschermden niet tegen de nieuwe Amerikaanse wapens.
☐ B De Verenigde Staten gingen meevechten in de oorlog.
☐ C De verplaatsing van de Duitse soldaten naar het westen mislukte.
☐ D Duitsland had te weinig wapens, munitie, voedsel en soldaten.
☐ E Rusland hield op met oorlog voeren en sloot een wapenstilstand.

Samenvatten

10 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen wat vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren, en hoe het een wereldoorlog werd.

a Vul de zinnen aan.
Vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog:

– Het ..... , waardoor elk land zich het beste en onverslaanbaar voelde.

– De bondgenootschappen, waardoor .....
.....

– De wapenwedloop, waardoor .....
.....

– Het ..... , waardoor Europese landen ruzie kregen over gebieden in Afrika en Azië.

De Eerste Wereldoorlog was een wereldoorlog, omdat .....
.....

- Ik kan beschrijven hoe de Eerste Wereldoorlog verliep in het oosten en in het westen.

b Vul de zinnen aan.

– In het oosten .....

– In het westen .....

Kenmerkend voor de hele oorlog was dat .....
.....
.....

- Ik kan twee redenen noemen waarom Duitsland de Eerste Wereldoorlog verloor.

c Noem deze twee redenen.

– .....
.....

– .....
.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Rusland wordt communistisch

BASIS

Bron 1 Samen bouwen soldaten, boeren en arbeiders aan een nieuwe samenleving. (Een communistische poster uit Rusland, 1919.)

Intro

1 Gebruik bron 1 en zo nodig hoofdstuk 1.

a Maak de zinnen kloppend.
Volgens de communistische poster zijn *gewone* / *rijke* mensen het belangrijkst. In de 19e eeuw was er ook al een politieke stroming die deze groep heel belangrijk vond, namelijk het *liberalisme* / *nationalisme* / *socialisme*.

b Arbeiders, boeren en soldaten werken aan een nieuwe samenleving. Wat zouden zij belangrijk vinden in die nieuwe samenleving?

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

De Russische Revolutie

Leerdoel

- Je kunt drie oorzaken van de Russische Revolutie noemen.

Bron 2 Een Russisch boerendorp aan het begin van de 20e eeuw.

Rond 1900 waren veel mensen in Rusland ontevreden. Dat kwam door de grote ongelijkheid in het land. Ten eerste was de macht ongelijk verdeeld: de keizer had alle macht. Boeren, arbeiders en andere burgers hadden geen inspraak in het bestuur. Ten tweede was er een groot verschil tussen rijk en arm. De keizer en de adel bezaten bijna alle landbouwgrond. De meeste Russen waren arme boeren, die geen eigen grond hadden. Ook de fabrieksarbeiders leefden in armoede. Zij vormden een kleine groep, want in Rusland was weinig industrie.

Veel Russen wilden een andere samenleving met minder ongelijkheid. Eén groep mensen wilde een samenleving waarin iedereen ongeveer evenveel macht én bezit had. Dit waren aanhangers van het **communisme**. Ze waren bereid geweld te gebruiken om aan de macht te komen.

Door de Eerste Wereldoorlog groeide de ontevredenheid onder de Russen, want de oorlog verliep voor de Russen heel slecht. Miljoenen Russische soldaten sneuvelden door gebrek aan wapens, munitie, voedsel en kleding. Bovendien ontstonden door de oorlog in Russische steden voedseltekorten. De onvrede over de oorlog leidde tot protesten tegen de keizer en zijn regering. Dit was het begin van de **Russische Revolutie**. In februari 1917 werd de keizer afgezet en kreeg Rusland een nieuwe regering, maar de oorlog werd wel voortgezet. In deze periode van onrust en ontevredenheid beloofden de communisten ‘brood, vrede en land’ aan de Russen. Die leus sloeg aan en hun aanhang groeide. In oktober 1917 lukte het de communisten om de macht te grijpen. De nieuwe communistische regering maakte meteen een einde aan de oorlog.

2 **a** (t) Welke zin omschrijft het leerdoel het beste?

- ◯ A Wat gebeurde er tijdens de opstand tegen de keizer?
- ◯ B Wat veranderde er door de communistische machtsovername?
- ◯ C Waarom kwamen de Russen in opstand tegen de keizer?

b (t) In de eerste alinea van de leertekst 'De Russische Revolutie' staan twee oorzaken van grote onvrede onder de Russen. Onderstreep twee zinnen die elk een oorzaak samenvatten.

c (t) In welke alinea staat een derde oorzaak van onvrede onder de Russen?
In de *tweede* / *derde* alinea.

d (t) Onderstreep deze derde oorzaak.

3 In 1917 kwamen de Russen in opstand en zetten zij de keizer af.

a Wat was in 1917 de directe oorzaak voor deze opstand?

- ◯ A De keizer nam alle besluiten zelf, boeren hadden geen inspraak in het bestuur.
- ◯ B De Russische boeren leefden in diepe armoede op het platteland.
- ◯ C Miljoenen Russische soldaten sneuvelden in de strijd tegen het Duitse leger.
- ◯ D In Rusland was maar weinig industrie.

b Gebruik de zinnen bij vraag a. Gebruik zo nodig de uitleg bij V3.1 op bladzijde 10.
De Russen waren al langer ontevreden over het bestuur van de keizer. Wat waren twee indirecte oorzaken van het afzetten van de keizer in februari 1917?

– .....

– .....

4 **a** Wat voor samenleving willen communisten? Vul de zin aan.

Een samenleving waarin .....

.....

b In 1917 maakten de communisten slim gebruik van de ontevredenheid onder de Russen.
Welke belofte sprak welke groep aan? Kies uit: *alle burgers* • *arbeiders* • *boeren*.

Belofte van de communisten	Welke groep sprak dat aan?
Het eerlijk verdelen van de grond	
Het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog	
Het zorgen voor brood (voedsel) in de steden	

c Maak de zinnen kloppend.
Door de belofte 'brood, vrede en land' nam de steun voor de communisten *af* / *toe*.
De communisten *konden zo de macht grijpen* / *kregen zo veel stemmen*. De communisten kwamen dus *wel* / *niet* op een democratische manier aan de macht.

De Sovjet-Unie: economie en samenleving

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat de communisten veranderden in de economie en in de samenleving in Rusland.

Bron 3 De vrouw laat zien voor welke veranderingen de communisten hebben gezorgd. Ze wijst naar een school voor volwassenen, een bibliotheek, een arbeidersclub en een crèche. (Poster uit 1920.)

De communisten wilden van Rusland een communistisch land maken. Ze gaven het land een nieuwe naam: de Sovjet-Unie. Voor de Russen veranderde er veel.

Ten eerste zorgden de communisten voor grote veranderingen in de economie. Grond en fabrieken werden het bezit van de communistische regering. Russische boeren kregen geen eigen grond: er kwamen grote boerderijen waarop zij moesten werken. Een groot deel van de opbrengsten moesten de boeren afstaan aan de communistische regering. De regering was ook de baas van alle fabrieken en bepaalde wat en hoeveel er gemaakt werd. Dat heet een **planeconomie**. In zo'n economie draait het niet om winst maken, maar moeten fabrieken en boerderijen de doelen van de regering halen.

Ten tweede veranderde ook de samenleving. Na de revolutie van 1917 vluchtten veel mensen van adel en fabriekseigenaren naar het buitenland. De leiders van de Communistische Partij waren voortaan de belangrijkste groep. Zij hadden beter voedsel en betere woningen dan de rest van de bevolking. Wel konden veel armen en vrouwen voor het eerst een opleiding volgen. Veel meer vrouwen gingen werken. Dat paste bij het communistische idee van gelijkheid. Maar de zorg voor kinderen en het huishouden bleef wel de taak van vrouwen alleen.

5 **a** Wat is een planeconomie?

.....

.....

b Maak de tabel kloppend.

	In de Sovjet-Unie	In Nederland nu
Eigenaar van fabrieken	*ondernemers / regering*	*ondernemers / regering*
Bepaalt (grotendeels) het loon van arbeiders	*ondernemers / regering*	*ondernemers / regering*
Bepaalt wat er geproduceerd wordt.	*ondernemers / regering*	*ondernemers / regering*

c Vul de zinnen aan.
- In de Sovjet-Unie moesten boerderijen en fabrieken *produceren wat de regering wilde* / *zoveel mogelijk winst maken*.
- In Nederland willen boeren en fabriekseigenaren nu *produceren wat de regering wil* / *zoveel mogelijk winst maken*.

d Kies het juiste antwoord en vul aan.

De Russische boeren waren waarschijnlijk *teleurgesteld over* / *tevreden met* de communistische regering, want ze .....

.....

.....

6 **a** Wat veranderde er voor de volgende mensen, nadat de Communistische Partij aan de macht kwam? Maak de juiste combinaties.

A	De adel	○	○ 1 kon naar school om een opleiding te volgen.
B	De boer	○	○ 2 moest werken op land dat van de staat was.
C	De fabriekseigenaar	○	○ 3 raakte grond kwijt en verloor macht.
D	De vrouw	○	○ 4 raakte zijn bedrijf kwijt aan de regering.

b Welke groep werd het belangrijkste in de Sovjet-Unie?

.....

c Maak de zin kloppend.
Het communisme wil dat iedereen ongeveer evenveel bezit en macht heeft. In de Sovjet-Unie was dat *wel* / *niet* het geval.

d Stel, je bent een arme boer in de Sovjet-Unie. Noem een voordeel en een nadeel voor jou van de nieuwe communistische samenleving.
- Voordeel: .....

.....

.....
- Nadeel: .....

.....

.....

7 Gebruik bron 4.

a Maak de zinnen kloppend.
Bron 4 laat zien dat in de Sovjet-Unie steeds meer *mannen* / *vrouwen* / *mannen én vrouwen* konden lezen en schrijven. Dat was een *grote* / *kleine* verandering en een *langzame* / *snelle* verandering.

b Steeds meer mensen konden lezen en schrijven. Geef daarvoor een verklaring.

.....

Bron 4 Lees- en schrijfvaardigheid van Russische mannen en vrouwen die ouder zijn dan 9 jaar en die op het platteland wonen.

	1926	1939
Mannen	67%	92%
Vrouwen	35%	77%

De Sovjet-Unie: leven in een dictatuur

Leerdoel

- Je kunt met drie voorbeelden uitleggen dat de Sovjet-Unie een onvrij land was.

Bron 5 Op de vlag van de arbeider (links) staat: 'Dood aan de rijken!' Op de vlag van rijke man (rechts) staat: 'Of dood onder de voeten van de rijken!' (Poster gemaakt door Viktor Deni, 1919.)

Vanaf oktober 1917 was er in Rusland nog maar één partij toegestaan: de Communistische Partij. Andere politieke partijen werden verboden. De leiders van de Communistische Partij namen alle belangrijke besluiten. De Sovjet-Unie werd zo een **dictatuur**. Dat is een vorm van bestuur waarin één persoon of een kleine groep de macht heeft.

In de Sovjet-Unie was geen vrijheid van meningsuiting. Kritiek op de Communistische Partij was verboden. Om steun van burgers te krijgen gebruikte de partij veel **propaganda**. Dat is reclame voor politieke ideeën, met als doel zoveel mogelijk mensen te overtuigen. Met propaganda wilde de Communistische Partij de Russen ook opvoeden tot goede communisten die hard werkten en gehoorzaam waren. De partij beloofde dat als iedereen zijn plicht deed, mensen het beter zouden krijgen. Voor hun propaganda gebruikte de partij posters, kranten, film en radio, want op die manier konden ze veel mensen tegelijk bereiken. Dat heet **massacommunicatie**.

De Russen hoorden op school, op de radio, bij vakbonden en andere clubs dus alleen de propaganda van de Communistische Partij. Zij gingen daarin geloven. Veel mensen waren ook bang om hun mening te geven, want de partij had een geheime politie die de burgers controleerde. Tegenstanders werden doodgeschoten, gevangengezet of verbannen naar strafkampen in Siberië. Om mensen bang te maken, werden ook veel burgers zonder reden opgepakt. De communisten gebruikten dus veel geweld om aan de macht te blijven. Als gevolg van deze **terreur** stierven miljoenen Russen in gevangenissen en strafkampen aan uitputting, ziektes en mishandeling.

8 **a** Wat past bij een democratie en wat bij een dictatuur?

	Democratie	Dictatuur
Een kleine groep neemt alle besluiten in een land.		
Elke burger heeft grondrechten, zoals recht op eerlijke rechtspraak.		
Er zijn regelmatig verkiezingen waaraan een aantal partijen meedoen.		
Kranten en radiostations laten alleen propaganda van de regering horen.		

b Maak de zinnen kloppend.
- In de Sovjet-Unie *waren meerdere politieke partijen / was één partij* toegestaan.
- De macht in de Sovjet-Unie lag bij *een klein groepje partijleden / het hele volk*.

c De Sovjet-Unie was een dictatuur. Bij vraag b staan daarvan twee kenmerken. Noem nog een kenmerk van een dictatuur dat past bij de Sovjet-Unie. Tip: gebruik de zinnen bij vraag a.

.....

.....

.....

9 **a** Geef een omschrijving van het begrip 'terreur'.

.....

.....

b Waarom gebruikte de Communistische Partij terreur?

.....

.....

10 De Communistische Partij gebruikte film en radio voor propaganda. Dat waren toen nieuwe uitvindingen. Telefoon bestond net iets langer.
Waarom is een telefoongesprek *geen* massacommunicatie en een radio-uitzending *wel*?

.....

.....

11 Gebruik bron 3 en 5.

a Wat moet bron 3 de Russen duidelijk maken over de communistische regering?

De poster moet duidelijk maken dat .....

.....

b Bron 5 maakt duidelijk dat rijke mensen gevaarlijk zijn. Hoe blijkt dat uit de bron?

.....

.....

.....

c Waarom zagen communisten rijke mensen als hun vijand?

.....

.....

.....

d Leg uit dat bron 3 en 5 voorbeelden van propaganda zijn.

.....

.....

e De communistische regering verspreidde propaganda op scholen. Wat zouden de leerlingen daarvan moeten leren?

.....

.....

.....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan drie oorzaken van de Russische Revolutie noemen.

a Noem deze drie oorzaken.

– Mensen waren ontevreden over de ongelijke verdeling van de macht, want

.....

.....

– Mensen waren ontevreden over de ongelijke verdeling van bezit en rijkdom, want

.....

.....

– Mensen waren ontevreden over de Eerste Wereldoorlog, want

.....

.....

- Ik kan uitleggen wat de communisten veranderden in de economie en in de samenleving in Rusland.

b Vul de zinnen aan.

Economisch gebied:

– vóór 1917 was de landbouwgrond van de ....., ná 1917 was de landbouwgrond van de .....

– vóór 1917 waren fabrieken van ....., ná 1917 waren fabrieken van de .....

– ná 1917 bepaalde de ..... wat en hoeveel er geproduceerd werd. Dit past bij een .....

Sociaal gebied:

– vóór 1917 was de ..... de belangrijkste groep in de samenleving, ná 1917 waren de ..... het belangrijkst.

- Ik kan met drie voorbeelden uitleggen dat de Sovjet-Unie een onvrij land was.

c Noem drie voorbeelden waaruit blijkt dat de Sovjet-Unie een onvrij land was.

– .....

.....

– .....

.....

– .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Vrede

BASIS

Bron 1 Parijs 1919: burgers en soldaten vieren het einde van de Eerste Wereldoorlog.

Intro

1 Gebruik bron 1. Op deze foto wordt het einde van de Eerste Wereldoorlog gevierd. Op de foto zie je veel vlaggen.

a Van welke drie landen zullen de vlaggen zijn?

- ☐ A Duitsland.
- ☐ B Frankrijk.
- ☐ C Groot-Brittannië.
- ☐ D Oostenrijk-Hongarije.
- ☐ E Rusland.
- ☐ F Verenigde Staten.

b Verklaar waarom juist van deze drie landen de vlaggen uithangen.

.....

.....

c Rusland hoorde ook bij de geallieerden. Waarom hangt er geen Russische vlag?

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Na de wapenstilstand

Leerdoel

- Je kunt vier maatregelen noemen waarmee Duitsland na de Eerste Wereldoorlog gestraft werd.

Bron 2 Een pamflet uit mei 1919 over wat Duitsland verliest door het Verdrag van Versailles. Op de poster staat: 'Wat we zullen verliezen! 20% van onze industriegebieden, 10% van de bevolking, 1/3 van de steenkolenmijnen, 1/4 van de landbouwgrond voor brood en aardappelen, 4/5 van de ijzerertsmijnen, alle koloniën en de hele handelsvloot.' (Afbeelding van Louis Oppenheim.)

In november 1918 eindigde de Eerste Wereldoorlog: de vechtende landen sloten een wapenstilstand. Duitsland kreeg een nieuwe regering die democratisch was gekozen. Maar de democratie in Duitsland had geen makkelijke start.

De geallieerden wilden niet dat Duitsland nog een keer een oorlog zou kunnen beginnen. Daarom straften ze Duitsland hard in het **Verdrag van Versailles**. Dat is het verdrag dat in 1919 gesloten werd tussen de geallieerden en Duitsland. Daarin kreeg Duitsland de schuld van de oorlog. De belangrijkste afspraken waren:

- Duitsland moest 132 miljard mark in goud betalen aan de geallieerden. Dit geld was bedoeld om de oorlogsschade in Frankrijk en België te herstellen.
- Duitsland raakte grondgebied en zijn koloniën kwijt.
- Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.
- Duitse soldaten mochten niet in het grensgebied met Frankrijk en België komen.

Veel Duitsers vonden het Verdrag van Versailles onrechtvaardig en voelden zich vernederd. Ze waren ook boos op hun regering, die het verdrag had ondertekend. Door het verdrag herstelde de Duitse economie maar langzaam van de oorlog. Het Verdrag van Versailles zorgde dus voor grote onrust in Duitsland. Er waren veel stakingen en demonstraties. Dat veranderde pas toen de economie vanaf 1925 ging groeien.

2 **a** Hoe heet het verdrag dat aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd gesloten?

.....

b Om welke reden werd Duitsland zwaar gestraft na de oorlog?

.....

.....

c De straffen voor Duitsland waren eigenlijk wensen van Frankrijk en Groot-Brittannië. Links staan vier wensen (A tot en met D). Welke straf uit het Verdrag van Versailles hoort bij welke wens? Maak de juiste combinaties.

A Duitsland mag geen gevaar zijn voor Frankrijk. ◯

B Duitsland mag nooit een wereldmacht worden. ◯

C Duitsland mag nooit meer oorlog kunnen voeren. ◯

D Duitsland moet de schade herstellen die door de oorlog is ontstaan. ◯

◯ 1 Duitsland mag geen soldaten hebben in de grensgebieden.

◯ 2 Het Duitse leger mag niet meer dan 100.000 soldaten hebben.

◯ 3 Duitsland moet zijn koloniën afstaan.

◯ 4 Duitsland moet geld betalen aan de geallieerden.

3 Gebruik bron 2 en 3 uit de oriëntatie.

a Maak de zin kloppend.
Duitsland verloor meer gebied in het *oosten* / *westen*.

b Welk nieuw land lag voor een groot deel in gebied dat eerst van Duitsland was?

.....

4 Gebruik bron 2.

a Welke gevolgen had het Verdrag van Versailles voor Duitsland, volgens bron 2? Leg telkens kort uit waarom het een gevolg van het Verdrag van Versailles is.

– Op het gebied van bevolking: .....

.....

– Op het gebied van voedsel: .....

.....

– Op het gebied van steenkool: .....

.....

b Waardoor was het voor Duitsland na 1919 moeilijker om wapens of oorlogsschepen te maken?

.....

.....

.....

c Van welke maatregel uit het Verdrag van Versailles had de Duitse bevolking het minste last?

.....

d Maak de zinnen kloppend.
In het Verdrag van Versailles stond dat Duitsland de schade van de Eerste Wereldoorlog aan de geallieerden moest vergoeden. Daardoor moest Duitsland *veel* / *weinig* geld aan hen betalen. Na de Eerste Wereldoorlog had de Duitse regering *veel* / *weinig* geld om de economie weer op te bouwen. Daardoor leefde de Duitse bevolking in *armoede* / *welvaart*. De bevolking had dus *veel* / *weinig* last van deze maatregel.

5 Gebruik bron 3.

a Door welke gevoelens lieten de overwinnaars zich volgens de schrijver leiden bij het opstellen van het verdrag? Onderstreep twee woorden in de bron.

b Bedenk een verklaring voor deze gevoelens van de overwinnaars.

.....

.....

.....

c Maak de zin kloppend.
Volgens de schrijver werd Duitsland *niet streng genoeg* / *te streng* gestraft.

d Wat vind jij, is het verstandig om je overwonnen vijand streng te straffen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Op 28 juni 1919 werd het Verdrag van Versailles getekend. Een Nederlander schreef daarover het volgende in zijn dagboek.

De wereld staat nu weer op een keerpunt. De gesloten vrede is niet gebaseerd op rechtvaardigheid, maar [de vrede is] ingegeven door haat en wraakzucht. [De vrede zal] tot eeuwige schande van de overwinnaars [zijn], die voor rechtvaardigheid zeggen te strijden. Deze Vrede kan de wereld niet gelukkig maken.

Het fascisme

Leerdoel

- Je kunt vier kenmerken van het fascisme noemen.

Bron 4 De Italiaanse leider Mussolini (midden) en zijn aanhangers in Rome, 1922.

In Duitsland waren na afloop van de Eerste Wereldoorlog dus grote problemen. Ook in andere landen produceerden fabrieken minder en was er weinig handel. Veel landen hadden door de oorlog hoge schulden en er was weinig geld om de oorlogsschade te herstellen. Veel mensen waren werkloos en leefden in armoede. Dat gold zeker voor soldaten die – soms verminkt – uit de oorlog waren teruggekomen. Regeringen konden deze problemen maar moeilijk oplossen.

In deze omstandigheden ontstond in Italië een nieuwe politieke beweging: het **fascisme**. Volgens fascisten was de democratie de oorzaak van veel problemen, zoals de slechte economie. Ze vonden dat democratische politici alleen maar discussieerden en veel te weinig deden om problemen op te lossen. In een samenleving waar de fascisten de macht zouden hebben, zou dat heel anders gaan. De kenmerken van het fascisme zijn:

- een sterke leider die alle macht heeft en zo problemen snel kan oplossen. Iedereen moet hem gehoorzamen, want hij weet wat het beste is voor het land;
- een sterke eenheid maken van het volk. Burgers maken onderling geen ruzie, maar zetten zich samen in voor hun land. Voor tegenstanders of mensen met een andere mening is geen ruimte;
- extreem nationalisme. Fascisten vinden hun volk beter dan andere volken en willen van hun land een groot en machtig land maken;
- geweld gebruiken om je doel te bereiken is heel normaal. Door te vechten laat je zien hoe sterk je bent en wat je overhebt voor je vaderland. Daarom dragen fascisten vaak uniformen en marcheren ze door de straten.

In 1922 greep de fascist Benito Mussolini in Italië de macht. Hij maakte een einde aan de democratie in Italië en nam voortaan zelf alle belangrijke besluiten.

6 Na de Eerste Wereldoorlog hadden veel landen in Europa economische en politieke problemen.

a Gebruik de eerste alinea van de leertekst. Noem een voorbeeld van elk probleem.

– Een economisch probleem: .....

.....

.....

– Een politiek probleem: .....

.....

.....

b Wat vonden fascisten verkeerd aan een democratie?

.....

.....

c Welke bestuursvorm past bij Italië na 1922?

.....

7 Hieronder staan een aantal ideeën van Mussolini en een aantal kenmerken van het fascisme.
Welk idee past bij welk kenmerk? Maak de juiste combinaties.

A	Arbeiders en werkgevers moeten samenwerken om te zorgen voor een sterke economie; ze moeten elkaar niet bestrijden.	◯	◯ 1 Een sterke leider
B	Mussolini laat zich 'il Duce' (de leider) noemen en krijgt alle macht in zijn partij.	◯	◯ 2 Eenheid onder het volk
C	Mussolini richt knokploegen op: de leden dragen allemaal een zwart hemd en wapens.	◯	◯ 3 Geweld als iets goeds zien
D	Mussolini wil, net als in de tijd van het Romeinse Rijk, landen rond de Middellandse Zee veroveren.	◯	◯ 4 Extreem nationalisme

8 Gebruik zo nodig paragraaf 2. Wat hoort bij communisme, wat bij fascisme en wat bij beide?

	Communisme	Fascisme
Fabrieken zijn in bezit van ondernemers		
Geen ruimte voor mensen met andere ideeën		
Alle burgers moeten evenveel macht en bezit hebben		
Macht ligt bij één sterke leider		
Extreem nationalistische propaganda		

Voorspoed in de VS

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat de Verenigde Staten in de jaren 1920 een consumptiemaatschappij waren.

Bron 5 Een Amerikaanse reclame voor een elektrische stofzuiger uit 1919.

Door de oorlog was Europa verzwakt. Een tijdlang was er minder voedsel verbouwd en lagen fabrieken stil. De Verenigde Staten konden toen veel voedsel en consumptiegoederen aan Europa verkopen. De Verenigde Staten werden daardoor de grootste economische macht van de wereld. Dat bleef zo, ook toen in de jaren 1920 in Europa de economie weer op gang kwam.

Veel Amerikanen merkten dat het goed ging met hun land. Zij hadden een steeds kleiner deel van hun inkomen nodig voor basisbehoeften, zoals eten en wonen. Dat kwam doordat de lonen stegen en tegelijkertijd de prijzen van veel goederen daalden door massaproductie. De Verenigde Staten werden zo een **consumptiemaatschappij**: een maatschappij waarin mensen geld hebben voor luxeproducten, zoals radio's, koelkasten en stofzuigers.

Om nog meer dure spullen te kunnen kopen, zoals een auto, sloten veel Amerikanen een lening af bij een bank. Ook veel bedrijven leenden geld en kochten daarmee machines of bouwden nieuwe fabrieken. Zo konden ze nog sneller, meer en goedkoper produceren – en dus meer winst maken. Bedrijven verkochten ook aandelen om aan geld te komen. Iedereen die een aandeel kocht, kreeg een stukje van het bedrijf in bezit. Je deelde dan mee in de winst. Als het goed ging met het bedrijf, werden de aandelen meer waard. Jarenlang steeg de waarde van de aandelen.

9 **a** Om welke reden werd er in Europa tussen 1914 en 1918 veel minder geproduceerd? Vul de zinnen aan.

– Er werd minder voedsel geproduceerd, want .....

.....

.....

– Er werden minder consumptiegoederen geproduceerd, want .....

.....

.....

b Leg uit dat deze situatie in Europa voor Amerikaanse ondernemers gunstig was.

.....

.....

10 **a** (t) Hieronder staan zes producten. Geef telkens aan of het om een basisbehoefte of een luxeproduct gaat.

	Basisbehoefte	Luxeproduct
Auto		
Brood		
Broodrooster		
Drinkwater		
Schoenen		
Zonnebril		

b Leg uit dat luxeproducten passen bij een consumptiemaatschappij.

.....

.....

.....

11 **a** Onderstreep in de leertekst twee manieren waarop bedrijven aan geld kwamen.

b (t) Gebruik de leertekst. Geef een omschrijving van het woord ‘aandeel’.

.....

c Wanneer levert een aandeel geld op voor de koper?

.....

.....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan vier maatregelen noemen waarmee Duitsland na de Eerste Wereldoorlog gestraft werd.

a Noem deze vier maatregelen.

– .....

.....

– .....

– .....

.....

– .....

.....

- Ik kan vier kenmerken van het fascisme noemen.

b Noem vier kenmerken van het fascisme.

– .....

– .....

– .....

– .....

- Ik kan uitleggen dat de Verenigde Staten in de jaren 1920 een consumptiemaatschappij waren.

c Vul de juiste woorden in.

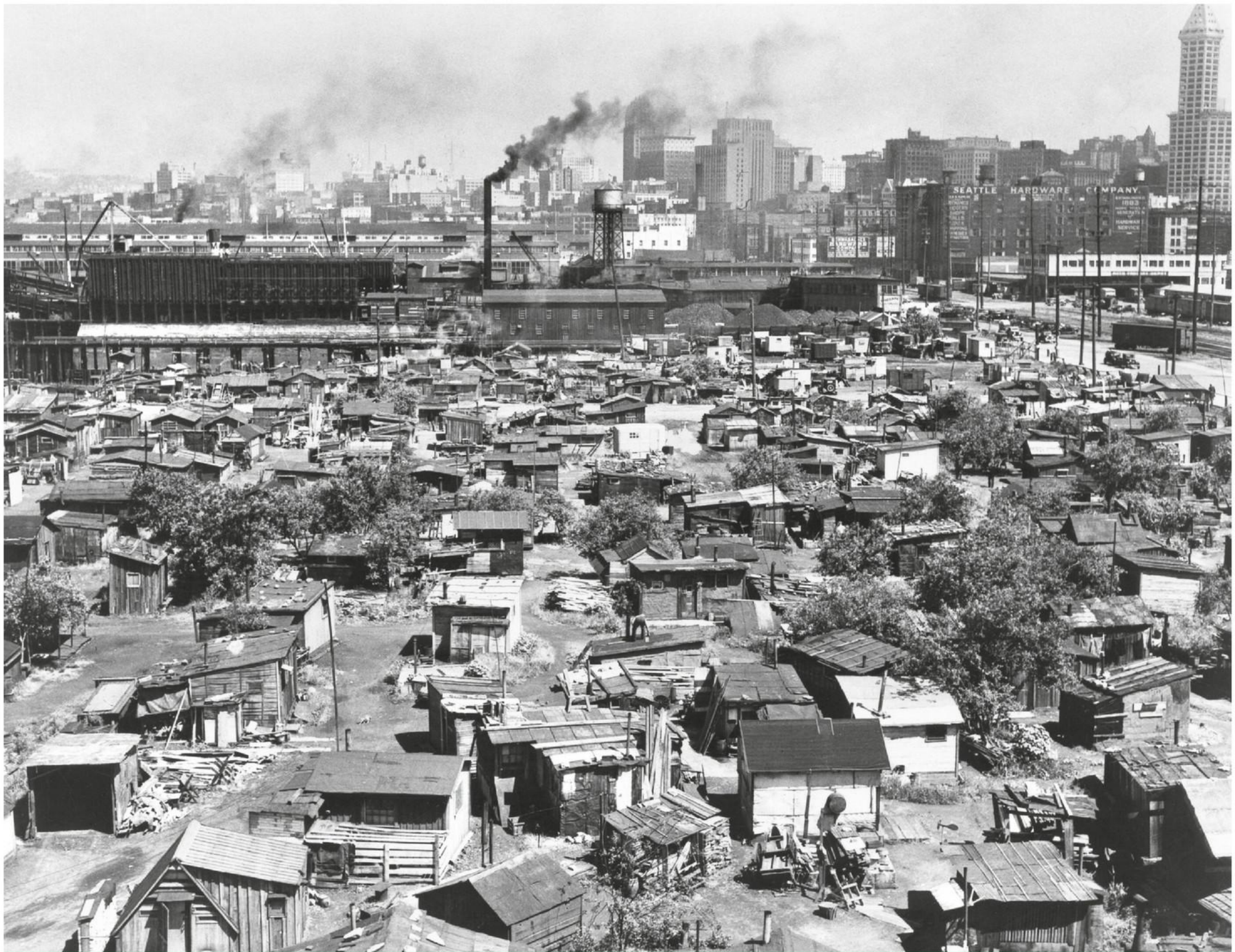
De Verenigde Staten werden in de jaren 1920 een consumptiemaatschappij: veel Amerikanen hadden geld over voor ..... . Dat was mogelijk doordat de ..... stegen en de ..... daalden door massaproductie.

Ook kochten Amerikanen ..... : ze werden eigenaar van een stukje van een bedrijf en kregen een deel van de ..... .

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De economische wereldcrisis

BASIS

Bron 1 Een krottenwijk aan de rand van de Amerikaanse stad Seattle, rond 1933. Mensen die hun baan hadden verloren, konden alleen nog terecht in dit soort wijken. Door de economische crisis groeiden de krottenwijken in de jaren 1930 hard.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Wat vertelt bron 1 over de welvaart in de Verenigde Staten?

.....

.....

b Gebruik zo nodig hoofdstuk 1. In de Verenigde Staten was het liberalisme de belangrijkste politieke stroming. Welke oplossing voor de situatie in bron 1 past bij het liberalisme?

- ◯ A Alle fabrieken en bedrijven worden bezit van de staat; dan gaan ze niet failliet.
- ◯ B Niets doen: als er veel werklozen zijn, dalen de lonen en ontstaan nieuwe banen.
- ◯ C Met geld van de overheid werklozen inhuren voor de bouw van wegen en scholen.
- ◯ D Werkloze arbeiders een goede uitkering geven, zodat ze in hun huis kunnen blijven.

c Stel: je bent in 1933 president van de Verenigde Staten. Welke oplossing bij vraag b zou jij kiezen? Leg je antwoord uit.

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

De crisis breekt uit

Leerdoel

- Je kunt twee gevolgen noemen van de economische crisis in de Verenigde Staten.

Bron 2 Amerikanen die aandelen hadden, verloren veel geld. Doordat de handel in aandelen in 1929 instortte, waren aandelen plotseling niets meer waard. Deze man gebruikte ze als behang. De papieren op deze foto waren eerst één miljoen dollar waard. (Foto uit 1936.)

In 1929 kwam er een einde aan de groei van de Amerikaanse economie. Bedrijven verkochten minder producten en maakten minder winst. Veel Amerikanen dachten dat hun aandelen in waarde zouden dalen en wilden deze verkopen. Dat ging helemaal mis. Op één dag werden miljoenen aandelen te koop aangeboden. Hierdoor daalde de prijs van de aandelen en waren ze bijna niets meer waard.

Dat had grote gevolgen. Veel banken, bedrijven en burgers waren hun geld kwijt en raakten in de problemen. Verschillende banken gingen failliet en ook bedrijven moesten dicht. Daardoor raakten veel mensen werkloos. Zij konden hun leningen niet terugbetalen aan de bank en kochten minder producten. Zo gingen steeds meer banken en bedrijven failliet en raakten uiteindelijk miljoenen mensen hun baan kwijt. De Verenigde Staten raakten in een diepe **economische crisis**: een periode waarin het slecht gaat met de economie.

In het begin deed de Amerikaanse regering nauwelijks iets om de crisis op te lossen. Ze dacht dat de economie vanzelf zou herstellen, maar dat gebeurde niet. De werkloosheid steeg van 1,5 miljoen mensen in 1929 naar 12 miljoen mensen in 1932.

In 1933 kozen de Amerikanen een nieuwe president: Franklin Roosevelt. Hij kwam wél met plannen om de crisis op te lossen. Door grote bouwprojecten, zoals de aanleg van wegen en de bouw van stuwdammen, werden honderdduizenden mensen aan het werk gezet.

2 **a** Waaruit blijkt dat de Verenigde Staten in 1929 in een economische crisis verkeerden? Noem twee voorbeelden.

.....

.....

.....

b Gebruik zo nodig de uitleg bij V3.1 op bladzijde 10.
De crisis in de Verenigde Staten had directe en indirecte oorzaken. Wat was de directe oorzaak en wat waren twee indirecte oorzaken?

– Bedrijven leenden veel geld om hun bedrijf uit te breiden: .....

– Mensen gingen massaal hun aandelen verkopen: .....

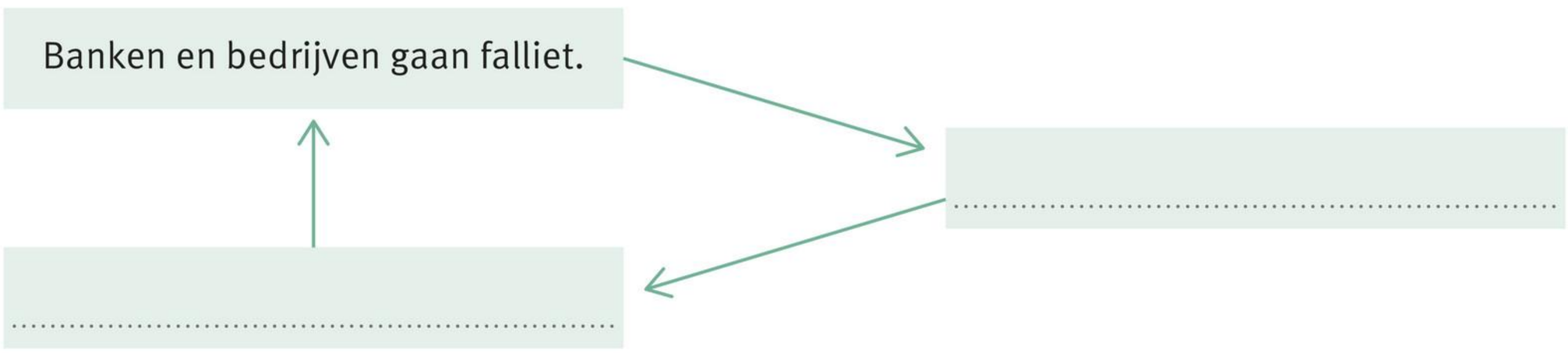
– Mensen kochten producten met geleend geld: .....

c Leg uit wat er gebeurt als veel mensen tegelijk hun aandelen willen verkopen.

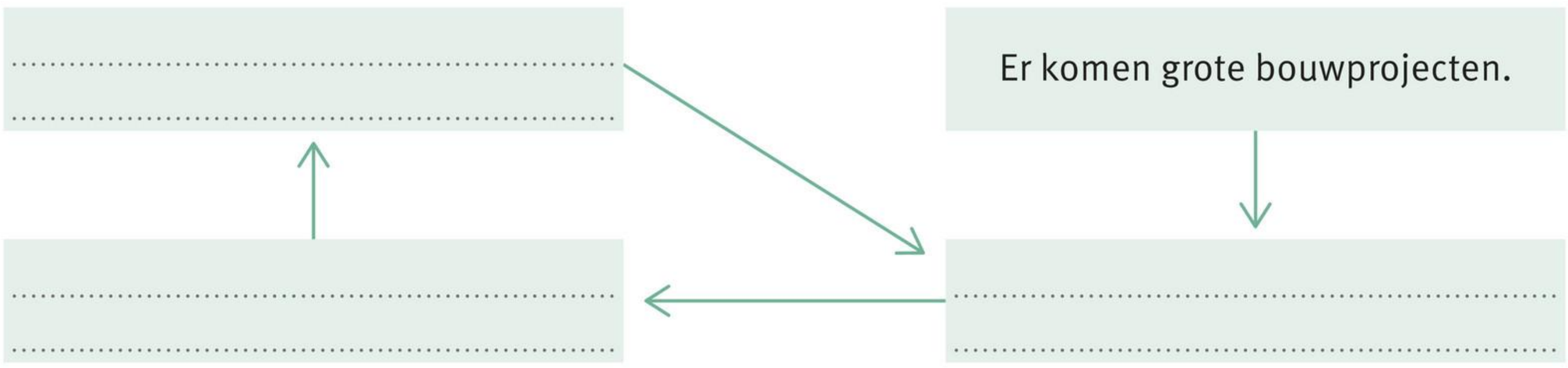
De prijs *daalt* / *stijgt*, want .....

.....

3 **a** Zet de volgende zinnen over de economische crisis op de juiste plaats in het schema: *de werkloosheid stijgt* • *mensen kunnen minder kopen*.

b Op welke manier probeerde president Roosevelt de crisis te beëindigen? Zet de zinnen op de juiste plek in het schema. Kies uit: *bedrijven kunnen meer producten verkopen* • *meer mensen hebben werk* • *mensen kunnen meer kopen*.

4 Gebruik bron 3.

a Werkten de maatregelen die president Roosevelt nam om de crisis te bestrijden? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

b Een uitspraak: 'De maatregelen die Roosevelt nam, maakten geen einde aan de crisis.' Bedenk met behulp van de bron een argument voor deze uitspraak.

.....

.....

Bron 3 Werkloosheid in de Verenigde Staten.

Jaar	Werkloosheid
1929	3,2%
1931	15,9%
1933	24,9%
1935	20,1%
1937	14,3%

Wereldcrisis

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat de crisis in de Verenigde Staten ook gevolgen had voor mensen in Europa.

Bron 4 Werklozen in Amsterdam in de rij voor het stempellokaal. Om een uitkering te krijgen, moesten werklozen hier twee keer per dag een stempel halen. Zo konden ze niet (zwart) gaan werken én een uitkering ontvangen. (Foto uit 1933.)

De Amerikaanse crisis was in de hele wereld merkbaar. Overal verkochten bedrijven minder producten en nam de werkloosheid toe. Ook nam de handel tussen landen sterk af. In de jaren 1930 was er een wereldwijde economische crisis.

Ook Nederland had veel last van de crisis. Doordat er minder handel was, hadden mensen in de scheepvaart en havens minder werk. Ook verkochten Nederlandse

bedrijven veel minder producten. Bedrijven ontsloegen personeel en gingen soms failliet. Daardoor nam de werkloosheid in Nederland toe. In 1936 bijvoorbeeld was één op de vier arbeiders werkloos.

In Duitsland waren de gevolgen van de economische crisis nog groter dan in Nederland. Daar stortte de economie helemaal in. Zo was in 1932 ongeveer één op de drie arbeiders in Duitsland werkloos. Veel mensen leefden daardoor in armoede. Ze verloren alle hoop op een betere toekomst en hun vertrouwen in de Duitse regering.

5 (t) In de leertekst staan drie verschillende jaartallen. Welk jaartal moet je onthouden en welke twee niet? Leg ook uit waarom.

Wel onthouden:

– de jaren ....., want .....

.....

Niet onthouden:

– het jaar ..... en het jaar ....., want .....

.....

6 De wereldwijde crisis was ook in Nederland merkbaar.

a Hieronder staan twee Nederlandse bedrijven. Welke gevolgen had de crisis voor elk bedrijf?

– Een binnenvaartschipper vervoert spullen uit de Rotterdamse haven naar Duitsland, maar door de crisis .....

.....

– Een elektronicabedrijf verkoopt luxe radio's in binnen- en buitenland, maar door de crisis .....

.....

b Gebruik bron 4. Welk gevolg van de crisis zie je hier?

.....

c Stel, de kostwinner van een arbeidersgezin verliest zijn baan. Bedenk zelf twee gevolgen hiervan voor dat gezin.

.....

.....

7 Is de zin een oorzaak (O) of een gevolg (G) van de crisis in de jaren 1930? Zet een O of een G voor elke zin.

..... Amerikaanse burgers en bedrijven hadden hoge schulden.

..... De wereldhandel nam sterk af.

..... In veel landen nam de werkloosheid toe.

..... Veel mensen probeerden tegelijk hun aandelen te verkopen.

Het fascisme groeit

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom na 1929 de populariteit van het fascisme in Europa groeide.

Bron 5 Een straat in Berlijn in 1932. Uit de ramen hangen vlaggen van fascisten en communisten. Op de muur staat geschreven: 'Eerst eten, dan huur betalen.'

Door de economische wereldcrisis groeide overal in Europa de populariteit van het fascisme. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Duitsland. De politieke partijen die bestuurden, konden de grote problemen in Duitsland niet oplossen. Daardoor verloren veel mensen hun vertrouwen in die partijen en gingen een nieuwe partij steunen: de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, de **NSDAP**, van Adolf Hitler.

Hitler kreeg veel steun omdat hij beloofde de werkloosheid op te lossen. Ook zijn andere ideeën spraken mensen aan.

- Hitler vond dat Duitsland een machtige leider nodig had om alle problemen op te lossen.
- Het Duitse volk moest een sterke eenheid zijn en de besluiten van de leider gehoorzaam uitvoeren.
- Het kon volgens Hitler nodig zijn om geweld te gebruiken. Mensen die niet meewerkten, moesten aangepakt worden.
- Hitler was een nationalist: hij wilde Duitsland weer sterk maken en beloofde het Verdrag van Versailles terug te draaien.
- Hitler dacht dat Joden Duitsland wilden verzwakken. Hij gaf hun de schuld van het verlies van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis.

Hitler was dus een fascist. Zijn ideeën lijken op die van de Italiaan Mussolini, maar Hitler had ook een sterke haat tegen Joden. Daarom noemen we de fascistische ideeën van Hitler ook wel **nationaalsocialisme**.

In Nederland richtte Anton Mussert de **NSB** op: de Nationaalsocialistische Beweging. Mussert was een fascist: hij was tegen democratie en zeer nationalistisch. Veel aanhangers van de NSB vonden dat Joden niet bij het Nederlandse volk hoorden. Ook de NSB groeide door de crisis, al kreeg de partij nooit meer dan 8% van de stemmen.

8 **a** (t) Maak de zinnen kloppend.

– Paragraaf 3 gaat over de jaren *1920* / *1930*.
– Paragraaf 4 gaat over de jaren *1920* / *1930*.

b (t) Over welk land of welke landen gaat elk van de drie leerteksten in deze paragraaf? Vul de tabel in.

	Gaat over
Eerste leertekst	*Duitsland* / *Nederland* / *de Verenigde Staten*
Tweede leertekst	*Duitsland* / *Nederland* / *de Verenigde Staten*
Derde leertekst	*Duitsland* / *Nederland* / *de Verenigde Staten*

9 **a** Hoe heette de fascistische partij in Duitsland?

.....

b Hieronder staan vier kenmerken van het fascisme. Schrijf telkens op welk idee van Hitler daarbij paste.

– Tegen democratie: .....
– Volk is een eenheid: .....
– Extreem nationalisme: .....
– Geweld is niet erg: .....

c Maak de zin kloppend.
Jodenhaat is een kenmerk van het *fascisme* / *nationaalsocialisme*.

10 Gebruik bron 6.

a Na welk jaar kreeg de NSDAP veel meer stemmen?

.....

b Leg uit om welke reden de NSDAP juist vanaf dat jaar veel stemmen kreeg.

.....

.....

.....

.....

c Gebruik ook bron 5. Leg uit welk verband er is tussen wat je ziet in bron 5 en het aantal zetels van de NSDAP in 1932.

– In bron 5 zie je dat .....

.....

– Het gevolg daarvan zie je in bron 6, omdat .....

.....

.....

Bron 6 Aantal vertegenwoordigers van de NSDAP in het Duitse parlement tussen 1920 en 1933.

Jaar	Aantal vertegenwoordigers
1920	0
Mei 1924	32
December 1924	14
1928	12
1930	107
Juli 1932	230
November 1932	196
1933	288

11 **a** Hoe heette de fascistische partij in Nederland?

.....

b De Nederlandse fascist Anton Mussert wilde een Groot Nederland, dat moest bestaan uit Nederland, België en een deel van Frankrijk. Bij welk kenmerk van het fascisme past dit idee?

- ◯ A Een sterke leider.
- ◯ B Extreem nationalisme.
- ◯ C Geweld en soldaten zijn belangrijk.
- ◯ D Een sterke eenheid maken van het volk.

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan twee gevolgen noemen van de economische crisis in de Verenigde Staten.

a Gebruik bron 1 en 2. Deze laten elk een gevolg zien van de economische crisis in de Verenigde Staten. Welke gevolgen zijn dat?

– Bron 1: .....

.....

– Bron 2: .....

- Ik kan uitleggen dat de crisis in de Verenigde Staten ook gevolgen had voor mensen in Europa.

b Vul de zinnen aan.

Veel Europese landen kregen last van de crisis, want .....

.....

.....

Dat had gevolgen voor mensen in die landen, bijvoorbeeld: .....

.....

.....

- Ik kan uitleggen waarom na 1929 de populariteit van het fascisme in Europa groeide.

c Vul de zinnen aan.

In 1929 .....

Daardoor daalde het vertrouwen in de politieke partijen die bestuurden, want .....

.....

Daardoor kreeg een nieuwe politieke beweging steun: het fascisme. Fascisten wilden de crisis op een andere manier oplossen, namelijk zo: .....

.....

.....

De fascistische partij in Nederland heet de .....

De leider was .....

De partij van Adolf Hitler heette de .....

De ideeën van Hitler heten het .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Oorzaken en gevolgen

HISTORISCH DENKEN

De moord op Frans Ferdinand

Leerdoel
- Je kunt onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.

Vaardigheid
- V3.1

Basis
- Paragraaf 3.1

In juli 1914 werd Frans Ferdinand, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, bij een aanslag gedood. Was die gebeurtenis het begin van de Eerste Wereldoorlog? Je oefent in deze opdracht met het herkennen van directe en indirecte oorzaken en gevolgen.

Uitleg 1 Directe en indirecte oorzaken

Bij geschiedenis is het belangrijk dat je weet waarom iets gebeurd is. Iets gebeurt nooit zomaar. Er is altijd een oorzaak, die verklaart waarom iets gebeurd is. Die gebeurtenis zorgt vaak weer voor een verandering. Dat is een gevolg.
Een **directe oorzaak** leidt meteen tot een gebeurtenis. Een **indirecte oorzaak** leidt met een tussenstap tot een gebeurtenis. Bijvoorbeeld: je hebt een onvoldoende, omdat je niet geleerd hebt. Het niet leren is dan een directe oorzaak van je onvoldoende. Je hebt niet geleerd, omdat je cavia is doodgegaan. Het overlijden van je cavia is dan een indirecte oorzaak van je onvoldoende.

Dat ziet er dan zo uit:

Oorzaken		Directe oorzaak		Gebeurtenis
Je cavia is overleden.	→	Je hebt niet geleerd voor de toets.	→	Je hebt een onvoldoende.

Een **direct gevolg** komt meteen voort uit een gebeurtenis. Een **indirect gevolg** volgt met een tussenstap uit een gebeurtenis. Bijvoorbeeld: je kreeg een penalty en daardoor kon je een goal maken. Deze goal is een direct gevolg van de penalty. Doordat je een goal maakte, won je uiteindelijk de wedstrijd. Het winnen van de wedstrijd is dan een indirect gevolg van de penalty.

Dat ziet er dan zo uit:

Gebeurtenis		Direct gevolg		Indirect gevolg
Je krijgt een penalty.	→	Je maakt een goal.	→	Je wint de wedstrijd.

1 Gebruik uitleg 1.

Je bent vandaag te laat op school. Hieronder staan zes oorzaken waarom je te laat bent.

A De trein reed niet.
B Er lag glas op de weg.
C Er was een boom op het spoor gevallen.
D Je had gisteren een feestje.
E Je had een lekke band.
F Je had je verslapen.

Van deze zes oorzaken horen er telkens twee bij elkaar: een directe en een indirecte oorzaak. Twee antwoorden staan al ingevuld. Zet de andere oorzaken op de juiste plek in het schema. Schrijf alleen de letters op.

Indirecte oorzaken		Directe oorzaak		Gebeurtenis
.....	→	A	→	Je bent te laat
B	→	.....		
.....	→	.....		

2 **a** Gebruik bron 1. Welke gebeurtenis zie je in bron 1?

.....

b Gebruik bron 2. Hoe reageerde Oostenrijk-Hongarije op de gebeurtenis in bron 1?

.....

c Welke mening heeft keizer Nicolaas II over deze actie van Oostenrijk-Hongarije? Onderstreep in bron 2 één woord.

d Gebruik bron 1, bron 2 en de leertekst van paragraaf 1. Maak de zinnen kloppend.

– Rusland en Duitsland hadden *geen* / *wel een* bondgenootschap.
– Rusland steunde *Oostenrijk-Hongarije* / *Servië*.
– Duitsland steunde *Oostenrijk-Hongarije* / *Servië*.

e Gebruik bron 1 en 2. Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Duitsland valt, als bondgenoot van Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk en Rusland aan.
B Frans Ferdinand wordt vermoord.
C Oostenrijk-Hongarije verklaart de oorlog aan Servië.
D Rusland verklaart de oorlog aan Oostenrijk-Hongarije.

.....

3 **a** Bekijk de gebeurtenissen bij vraag 2e. Wat waren de directe en indirecte gevolgen van de moord op Frans Ferdinand? Zet elke gebeurtenis op de juiste plek, in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Gebeurtenis		Direct gevolg		Indirect gevolg 1		Indirect gevolg 2
B	→	.....	→	.....	→	.....

b De moord op Frans Ferdinand wordt wel de directe oorzaak van de Eerste Wereldoorlog genoemd. Leg uit waarom.

.....

.....

.....

Bron 1 Op 28 juni 1914 werd de Oostenrijkse prins Frans Ferdinand vermoord door een Serviër tijdens een bezoek aan Bosnië. Deze illustratie van de gebeurtenis verscheen in een Franse krant op 12 juli 1914.

Bron 2 Nicolaas II, de keizer van Rusland, stuurt vlak na de aanslag op Frans Ferdinand een brief naar zijn neef, keizer Wilhelm II van Duitsland.

Beste Willy,
Op dit belangrijke moment vraag ik je om mij te helpen. Aan een zwak land [Servië] is een gemene oorlog verklaard [door jouw bondgenoot Oostenrijk-Hongarije]. De boosheid hierover in Rusland, en bij mijzelf, is groot. Ik denk dat ik binnenkort gedwongen ben om maatregelen te nemen, die tot een vreselijke oorlog zullen leiden. Om dit te voorkomen, vraag ik je om alles te doen wat je kunt, om te zorgen dat jouw bondgenoten niet te ver gaan.
Nicky

Maak online steropdracht 4 voor extra uitdaging.

Wie krijgt de schuld?

Leerdoel
- Je kunt onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.
- Je kunt onderscheid maken tussen politieke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.

Vaardigheid
- V3.1 en V3.2

Basis
- Paragraaf 1.3 en 1.4

Na de Eerste Wereldoorlog waren er in Duitsland grote problemen. Adolf Hitler reisde het hele land door om toespraken te houden. Hij beloofde daarin de problemen in Duitsland op te lossen. In deze opdracht onderzoek je zijn toespraken en de gevolgen daarvan.

Uitleg 2 Soorten oorzaken en gevolgen

Bij het vak geschiedenis onderzoek je oorzaken en gevolgen van een gebeurtenis. Daarbij kun je onderscheid maken tussen oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:
- politiek: alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt;
- sociaal: alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien;
- economisch: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien;
- cultureel: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

5 Gebruik uitleg 2.
De Eerste Wereldoorlog had veel gevolgen voor Duitsland. Geef per gevolg aan of het een politiek, sociaal, economisch of cultureel gevolg is.

– Veel Duitsers vonden het Verdrag van Versailles onrechtvaardig: .....

– Levensmiddelen werden duurder: .....

– Duitsland kreeg een democratische regering: .....

Bron 3 Adolf Hitler houdt in 1922 een toespraak in München. Hij heeft het over gevolgen van het Verdrag van Versailles voor het Duitse volk.

[1] Nu komt daar nog bij dat het Duitse volk zijn eigen schulden moet betalen, maar ook nog de schulden van de rest van de wereld als zogenaamde ‘schadeloosstelling’. De Duitsers kunnen nooit zoveel bij elkaar werken als van hen verwacht wordt. [...]
[2] Het Duitse volk is zijn zelfstandigheid helemaal kwijtgeraakt. [...] Onze militaire zelfstandigheid – en dus de zelfstandigheid van de hele staat. [...]
[3] Nu moeten we ons afvragen: wie heeft de schuld van dit ongeluk? Een heel volk lijdt, maar er is er één die profiteert! Vergelijk de één miljoen arbeiders in Berlijn uit 1914 eens met de arbeiders van nu. Wat is er veranderd? Ze zijn magerder geworden, ze dragen slechte kleding, ze zijn arm geworden. En kijk dan eens naar de Joden die tijdens de oorlog ons land binnenkwamen. Het grootste deel heeft het ‘gemaakt’ en heeft al een auto.

6 Gebruik bron 3 en de leerteksten van paragraaf 3.

a Hieronder staan drie straffen uit het Verdrag van Versailles (A tot en met C). Over welke straffen heeft Hitler het in zijn toespraak? Vul de juiste letter in.

In alinea 1 [1] heeft hij het over straf .....

In alinea 2 [2] heeft hij het over straf .....

A Duitsland kreeg de schuld van de oorlog.
B Duitsland moest 132 miljard mark in goud aan de geallieerden betalen.
C Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.

b Hieronder staan drie gevolgen die Adolf Hitler in zijn toespraak noemt. Geef per gevolg aan of het een politiek, sociaal, economisch of cultureel gevolg is.

– Het Duitse volk moet een 'schadeloosstelling' betalen: .....
– Het Duitse volk is zijn militaire zelfstandigheid kwijt: .....
– Arbeiders zijn armer geworden, terwijl de Joden rijk zijn: .....

7 Gebruik bron 3 en 4.

a Zou de schrijver van bron 4 met 'leugenachtige toespraken' naar Hitler kunnen verwijzen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

b Leg uit dat de gebeurtenissen in bron 4 volgens de schrijver van de bron ook een economische oorzaak hadden.

.....

.....

.....

c Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Duitsland moet veel geld betalen aan andere landen.
B Het gaat slecht met de economie van Duitsland.
C Het Verdrag van Versailles wordt gesloten.
D Mensen vallen de huizen en winkels van Joden aan.

.....

d Gebruik de gebeurtenissen bij vraag c. Schrijf de juiste letter op.

Een direct gevolg van het Verdrag van Versailles is: .....

Een indirect gevolg van het Verdrag van Versailles is: .....

Bron 4 Een journalist die in Berlijn woont, schrijft over de onrust in zijn buurt in 1923.

Een schoenenwinkel op de hoek van de Dragonerstraße wordt geplunderd, de glasscherven van de ruiten liggen op straat. Plotseling klinkt het geluid van een politiefluitje. 'Straat vrijmaken!' schreeuwt een agent. De menigte loopt langzaam door. Overal hetzelfde geschreeuw: 'Sla de Joden dood!'
Door leugenachtige toespraken zijn de uitgehongerde mensen zo lang opgefokt dat zij zich nu op arme Joden storten die alleen maar een armoedig winkeltje hebben in een kelder in de Dragonerstraße.

8 De populariteit van het fascisme van Hitler groeide vooral na 1929 heel snel. Gebruik de leertekst en alle informatie die je in deze opdracht hebt verzameld. Bedenk twee oorzaken voor de populariteit van het fascisme. Geef per oorzaak aan of het een politieke, sociale, culturele of economische oorzaak is.

Maak online steropdracht 9 voor extra uitdaging.

6 Onderzoek met bronnen uit de 20e eeuw

TOEPASSEN

Help de school!

Basis
- Paragraaf 3.2

In 1917 werd Rusland communistisch. In deze opdracht ga je een propagandaposter onderzoeken die in opdracht van de Communistische Partij werd gemaakt.

Bron 1 Op deze Russische poster zie je hoe een school wordt gebouwd. De vrouw aan de linkerkant wijst naar de man aan de rechterkant en zegt: 'Help de school! Sta daar niet als een vreemde; breng boeken of hout naar de school.' In het boek van de jongen staat: 'Wij willen studeren.' (Poster uit 1923.)

1 Gebruik bron 1.

a Wat doen de mensen in het midden van de poster? Noem twee voorbeelden.

.....

.....

b Wat is de mening van de vrouw over de man die aan de rechterkant staat?

.....

.....

c De poster heet 'Help de school'. De poster laat ook zien waarom mensen moeten helpen bij de opbouw van de school. Waarom is dat?

.....

.....

.....

2 Gebruik zo nodig de leertekst van paragraaf 3.2.

a De poster laat zien dat jongens én meisjes naar school moeten gaan. Hoe zie je dat?

.....

.....

b Jongens én meisjes moeten naar school gaan. Leg uit dat dit goed past bij de ideeën van het communisme.

.....

.....

.....

3 Gebruik bron 1.

a Wat is het doel van een propagandaposter?

- ◯ A Mensen informatie geven.
- ◯ B Mensen overtuigen.
- ◯ C Mensen vermaken.

b Schrijf in één zin op welke boodschap deze poster moest overbrengen.

.....

c Na 1917 wilden de communisten Rusland veranderen in een communistisch land. Bedenk een reden waarom zij onderwijs daarbij heel belangrijk vonden.

.....

.....

.....

.....

Leven tijdens de crisis

Basis

- Paragraaf 3.4

Door de economische crisis raakten in de jaren 1930 veel mensen in Nederland werkloos. In deze opdracht onderzoek je welke maatregelen de regering nam om de crisis op te lossen.

4 Gebruik bron 2.

a Waaruit blijkt dat de werkloosheid in Nederland in de jaren 1930 hoger werd?

.....

.....

b Maak de zin kloppend.
De regering was in de jaren 1930 steeds *meer* / *minder* geld kwijt aan uitkeringen, omdat er steeds *meer* / *minder* werklozen kwamen.

Bron 2 Percentage van de Nederlandse beroepsbevolking dat werkloos was.

Jaar	Werkloosheid
1929	6%
1931	10%
1933	18%
1935	19%

5 Gebruik bron 3 en 4.

a Noem twee manieren waarop de regering wilde voorkomen dat mensen snel een uitkering kregen.

– .....

.....

– .....

.....

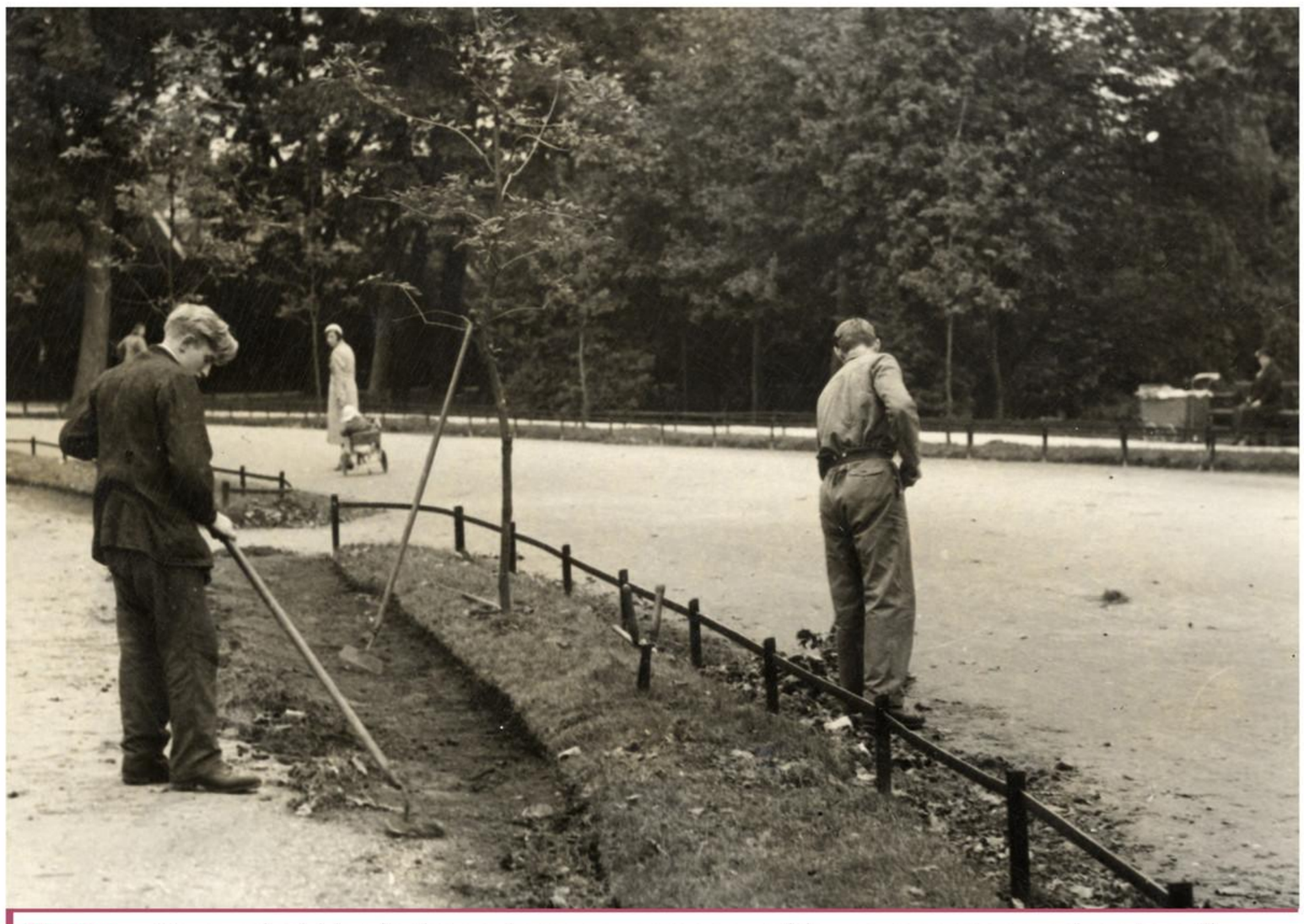
b Om welke reden wilde de regering voorkomen dat mensen snel een uitkering kregen?
Tip: kijk naar je antwoord bij vraag 4b.

.....

.....

Bron 3 Een werkloze vertelt over het leven tijdens de crisis.

Er zijn bij ons nooit ambtenaren geweest. Maar ik weet het van kennissen. Zij hadden geen winterkleren meer en vroegen om hulp bij de gemeente. Dan kwam er een ambtenaar. Ik was er zelf bij. Ze moesten hun kast openmaken en de ambtenaren vroegen dan: 'Van wie is dit, van wie is dat?' Dat werd op stapeltjes gelegd. Vaak zeiden ze dan dat je geen extra kleren nodig had [en dus geen geld kreeg om kleren te kopen]. Zo ging dat. Alles werd precies gecontroleerd.

Bron 4 De overheid bedacht projecten waaraan werklozen moesten werken in ruil voor een klein beetje geld. Op deze foto uit 1934 zijn werklozen aan het werk in het Vondelpark in Amsterdam.

7 Jozef Stalin en de Sovjet-Unie

VERDIEPEN

Jozef Stalin (1879-1953) was vanaf 1928 de machtigste man van de Sovjet-Unie. Hij was zo machtig dat hij de bijnaam 'rode keizer' kreeg. Stalin liet zich vereren als de geliefde leider.
De vraag is: paste het bestuur van Jozef Stalin bij de ideeën van het communisme?

Bron 1 'Feest op de boerderij.' De boeren hangen een portret van Stalin op. (Schilderij van Arkady Plastov uit 1937.)

Bron 2 Het leven van Stalin.

Jozef Stalin (1879-1953) werd geboren in een arm gezin in Georgië. Dat gebied hoorde toen bij Rusland. Als jongen studeerde Stalin voor priester, maar hij besloot te stoppen en sloot zich aan bij de communisten. Hij organiseerde spectaculaire bankovervallen en ontvoeringen. Zo zorgde hij voor geld voor de Communistische Partij. Hij werd verschillende keren gearresteerd en verbannen naar Siberië, maar wist telkens te ontsnappen. In deze tijd kreeg hij de bijnaam 'Stalin': man van staal.
Toen de communisten in 1917 de macht grepen, kreeg Stalin allerlei functies in het bestuur en in het leger. In 1928 werd hij de grote leider van de Sovjet-Unie.
Stalin wilde van de Sovjet-Unie een sterk en machtig land maken. Hij gaf opdracht om veel fabrieken te bouwen. Die waren er nog maar weinig in de Sovjet-Unie.
Hij wilde ook de landbouw moderniseren. Boeren moesten daarom hun kleine stukjes land afstaan. De boeren moesten voortaan werken op grote boerderijen die van de staat waren. Veel boeren verzetten zich hiertegen. Zij doodden hun vee en bewerkten hun akkers niet meer. Daardoor ontstond er een groot tekort aan voedsel. Stalin deed niets om een hongersnood onder zijn bevolking te voorkomen. Tussen 1929 en 1933 kwamen daardoor miljoenen mensen om.
Stalin ruimde met geweld zijn tegenstanders binnen de Communistische Partij uit de weg. Zij werden door de geheime politie opgepakt en zonder een eerlijk proces ter dood veroordeeld of naar strafkampen gestuurd. Stalin liet ook veel gewone burgers arresteren en veroordelen. In de periode 1934-1938 werden miljoenen mensen naar de strafkampen verbannen of vermoord. Zo kreeg Stalin alle macht in de Sovjet-Unie.

Bron 3 Stalin bij de opening van het Moskou-Volgakanaal in 1936. De foto is later aangepast. De man rechts van Stalin is Jezjov, het hoofd van de geheime dienst. Toen hij werd veroordeeld, is zijn afbeelding van de foto gehaald.

Bron 4 Gevangenen in Perm (Siberië) moesten in de barre kou – soms was het wel 50 graden onder nul – bomen omhakken. Het hout werd gebruikt in de mijnbouw.

	steenkool	olie	staal
1913	28,4	9,4	4,3
1922	11,4	3,8	1,4
1928	35,9	10,9	4,2
1930	47,8	18,5	5,8
1931	56,8	22,4	5,6
1932	64,4	21,4	5,9
1933	74,3	21,5	6,9
1934	94,2	24,2	9,7
1935	109,6	25,2	12,6
1936	126,8	27,4	16,4

Bron 5 De Russische productie van steenkool, olie en staal in de jaren 1913-1936. In de Sovjet-Unie werden weinig consumptiegoederen gemaakt.

Bron 6 Onderaan de poster staat: 'Lang leve ons communistische land! Lang leve onze geliefde leider, de grote Stalin!' (Poster gemaakt door Gustav Klutsis, 1935.)

Bron 7 Veranderingen in de veestapel in de Sovjet-Unie tussen 1928 en 1934. De getallen zijn in miljoenen.

Diersoort	1928	1934
Rundvee	70,5	42,4
Schapen en geiten	146,7	51,9
Varkens	26	17,5
Paarden	33,5	15,7

1 Bekijk bron 1.
Welke twee uitspraken passen het beste bij dit schilderij?

- ☐ A Boeren waren arm en leden honger.
- ☐ B Boeren waren goed gevoed en niet arm.
- ☐ C Stalin was onder de boeren niet erg populair.
- ☐ D Stalin werd door de boeren bespot.
- ☐ E Stalin werd door de boeren vereerd.

2 Stalin was een slimme jongen uit een arm gezin.

a Hoe werd Rusland bestuurd, toen Stalin een kind was?

.....

b Bedenk een reden waarom Stalin ervoor koos om communist te worden.

.....

.....

.....

c Gebruik bron 2. Sommige mensen vonden Stalin vóór 1917 een bandiet, anderen zagen hem als held van de armen. Geef voor beide standpunten een argument.

– Stalin was een bandiet, want .....

.....

.....

– Stalin was een held, want .....

.....

.....

.....

3 Gebruik bron 2. Rood is de kleur van het communisme.

a Om welke reden kreeg Stalin vanaf 1928 de bijnaam 'rode keizer'?

.....

.....

.....

b Bron 2, 3 en 4 vertellen over de manier waarop Stalin bestuurde. Maak de juiste combinaties.

A De geheime dienst arresteerde belangrijke leden van de Communistische Partij. ◯	◯ 1 Stalin hield controle over de geheime dienst.
B De geheime dienst arresteerde miljoenen burgers. ◯	◯ 2 Stalin werd binnen de partij het machtigste lid.
C De geheime dienst arresteerde sommigen van zijn eigen werknemers. ◯	◯ 3 Veel mensen waren doodsbang om te worden verbannen.

c Welke twee begrippen passen bij het bestuur van Stalin?

- ☐ A Democratie.
- ☐ B Dictatuur.
- ☐ C Grondrechten.
- ☐ D Monarchie.
- ☐ E Terreur.

d Past de manier van besturen van Stalin bij de ideeën van het communisme? Maak de zinnen kloppend.
Volgens de communisten moest *één man* / *het hele volk* de macht hebben. Het bestuur van Stalin past dus *wel* / *niet* bij het communisme.

4 **a** Gebruik bron 5. Maak de zinnen kloppend.
Onder het bestuur van Stalin nam de productie van steenkool, olie en staal snel *af* / *toe*. Dit zijn belangrijke grondstoffen voor *de landbouw* / *machines en fabrieken*.

b Gebruik bron 6. Deze poster laat zien hoe 'modern' de Sovjet-Unie was. Waaraan zie je dat?

.....

c Gebruik bron 6. De poster wil laten zien dat de Sovjet-Unie een machtig land is geworden. Waaraan zie je dat?

.....

.....

.....

.....

d Past de opbouw van de industrie door Stalin bij de ideeën van het communisme? Maak de zinnen kloppend.
Volgens de communisten moest de industrie in het bezit zijn van de *burgers zelf* / *staat*.
Volgens de communisten moesten de fabrieken *maken wat de mensen nodig hadden* / *vooral voor het leger produceren*. De moderne industrie van Stalin past dus *wel* / *niet* / *gedeeltelijk* bij het communisme.

5 **a** Wat past wel en wat past niet bij het communisme?

	Wel	Niet
Boeren leveren hun opbrengsten in bij de staat.		
Boeren werken samen op grote boerderijen.		
De boeren verkopen hun producten op de markt.		
De grond is in het bezit van de staat.		
Elke boer heeft zelf een stukje land.		

b Gebruik bron 2. Maak de zin kloppend. Stalin zorgde voor veranderingen in de landbouw. Die veranderingen pasten *wel* / *niet* bij de ideeën van het communisme.

c Gebruik bron 7. Maak de zinnen kloppend. Onder het bestuur van Stalin werd de veestapel snel *groter* / *kleiner*. Dat kwam doordat boeren hun vee liever *doodden* / *verkochten* dan het aan een staatsboerderij te geven. Doordat er minder voedsel was, *verhongerden* / *vluchtten* veel boeren.

d Stalin liet veel boeren arresteren en verbannen naar de strafkampen. Leg uit waarom.

.....

.....

.....

.....

.....

e Kijk nog eens naar bron 1. Klopt dit schilderij? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

6 Gebruik bron 6.

a Deze poster wil laten zien dat Stalin de geliefde leider van de Sovjet-Unie is. Hoe laat de poster dat zien?

.....

.....

.....

b Gebruik bron 1 tot en met 7. Welke bron laat ook dit beeld van Stalin zien?

.....

c Stel, je had openlijk kritiek op Stalin. Wat zou er dan met je gebeuren?

.....

.....

.....

7 Gebruik je antwoorden op alle vragen.
Paste het bestuur van Stalin volgens jou bij de ideeën van het communisme? Onderbouw je antwoord met twee argumenten.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De economische crisis breekt uit.
B De populariteit van het fascisme in Duitsland groeit.
C De Russen sluiten een wapenstilstand met Duitsland.
D Duitsland tekent het Verdrag van Versailles.
E In Europa vechten de centralen tegen de geallieerden.

.....

Oefenen van de leerstof

2 Gebruik bron 1.

a Welke oorzaak van de Eerste Wereldoorlog herken je in deze bron?

◯ A Bondgenootschappen sluiten.
◯ B Modern imperialisme.
◯ C Nationalisme.
◯ D Wapenwedloop.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

.....

c Waarom was de oorlog van 1914-1918 een wereldoorlog?

.....

Bron 1 De Britse minister van Koloniën sprak in 1900 over de toekomst van Groot-Brittannië.

Ons doel is duidelijk: de opbouw van een rijk zoals de wereld er nog nooit een heeft gezien. Wij moeten bouwen aan de eenheid van alle Britse gebieden, die op alle werelddelen rondom de oceanen liggen.

3 Gebruik bron 2.

a Stel, je vindt deze prentbriefkaart. Uit welk jaar is deze kaart afkomstig: uit 1916 of 1918? Leg je antwoord uit.

De prentbriefkaart is uit *1916* / *1918*, want .....

.....

.....

.....

b Om welke twee redenen verloor Duitsland de oorlog?

- ☐ A Beide partijen waren even sterk, maar de Duitsers waren minder moedig.
- ☐ B De Duitsers hadden geen moderne wapens en weinig industrie.
- ☐ C De geallieerden kregen hulp van de Verenigde Staten.
- ☐ D In Duitsland ontstonden tekorten aan wapens en soldaten.
- ☐ E Rusland hield op met oorlog voeren en sloot vrede.

c Omschrijf kort vier maatregelen waarmee Duitsland na de Eerste Wereldoorlog werd gestraft.

– .....

– .....

– .....

– .....

Bron 2 Op deze poster uit de Eerste Wereldoorlog staat: 'We kunnen niet alleen toekijken' en 'Samen staan we sterk'. Bij de vlaggen staan de namen van de landen Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en België.

4 Gebruik bron 3.

a Leg met de bron uit dat de Sovjet-Unie een planeconomie had.

.....

.....

.....

b Leg uit waarom Stachanov gezien werd als een 'goede' communist.

- ◯ A Hij gaf veel hulp aan andere burgers.
- ◯ B Hij verdiende veel geld.
- ◯ C Hij werd als held gezien.
- ◯ D Hij werkte hard voor de Sovjet-Unie.

c Stachanov werd 'Held van de Sovjet-Unie'. Is dit een voorbeeld van propaganda? Leg je antwoord uit.

Dit is *wel een* / *geen* voorbeeld van propaganda, want .....

.....

.....

Bron 3 Informatie over de Rus Aleksej Stachanov.

Mijnwerker Aleksej Stachanov was beroemd in de Sovjet-Unie. De Communistische Partij had vastgesteld hoeveel steenkool elke mijnwerker per dag naar boven moest halen. Stachanov haalde veertien keer zoveel steenkool naar boven als andere mijnwerkers. Er kwamen posters waarop de prestatie van Stachanov was afgebeeld en op scholen werd erover verteld. Hij werd benoemd tot Held van de Sovjet-Unie.

5 **a** In de jaren 1920 leenden veel mensen in de Verenigde Staten geld om luxeproducten te kopen. Leg uit dat dit past bij een consumptiemaatschappij.

.....

.....

.....

b Gebruik bron 4. Om welke reden verkoopt deze man zijn auto en niet zijn aandelen?

.....

.....

.....

c Leg uit waarom het moeilijk was om deze auto te verkopen, ook al was 100 dollar niet veel geld voor een auto.

.....

.....

.....

Bron 4 Op het bord staat: 'Voor 100 dollar heb je deze auto. Heb geld nodig, alles verloren op de aandelenbeurs.' (Foto gemaakt in New York, 1929.)

6 **a** Leg uit waarom na 1929 in een aantal Europese landen het vertrouwen in de democratie en de bestaande politieke partijen afnam.

.....

b Meer mensen stemden na 1929 op een fascistische partij. Hoe wilden deze partijen de crisis oplossen?

.....

.....

7 Gebruik bron 5.

a Welke drie kenmerken van het fascisme staan in deze bron?

.....

.....

b Noem nog een kenmerk van het fascisme.

.....

Bron 5 Een toespraak van Benito Mussolini.

Mannen en vrouwen van Italië! Luister! Niets kan ons meer tegenhouden. Wij zullen de macht grijpen. Het is niet alleen een leger dat naar zijn doel marcheert, maar het zijn 44 miljoen Italianen, die als een eenheid achter dit leger en zijn leider aan marcheren.

8 Dit hoofdstuk gaat over de tijd van wereldoorlogen.

a Welke jaartallen horen bij dit tijdvak?

.....

b Bedenk welke twee wereldoorlogen bij dit tijdvak horen.

.....

Oefenen van historisch denken

9 Hieronder staat een aantal gevolgen van het aan de macht komen van de Communistische Partij in Rusland.
Bij welk gebied past elk gevolg? Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek* • *sociaal*.

Gevolg	Soort gevolg
De Communistische Partij bepaalt wat er in fabrieken geproduceerd wordt.	
Mannen en vrouwen zijn gelijk aan elkaar.	
Voortaan is er één partij toegestaan; andere partijen zijn verboden.	

10 **a** Wat was een directe oorzaak van de populariteit van het nationaalsocialisme in de jaren 1930 in Duitsland?

◯ A De teleurstelling over het verlies van de Eerste Wereldoorlog.
◯ B De wereldwijde economische crisis.
◯ C Het ontstaan van een consumptiemaatschappij.
◯ D Het Verdrag van Versailles.

b Gebruik je antwoord bij a. Wat waren twee indirecte oorzaken van de populariteit van het nationaalsocialisme? Schrijf alleen de letters op.

.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§3.1 De Eerste Wereldoorlog

- Ik kan uitleggen wat vier oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren, en hoe het een wereldoorlog werd.
- Ik kan beschrijven hoe de Eerste Wereldoorlog verliep in het oosten en in het westen.
- Ik kan twee redenen noemen waarom Duitsland de Eerste Wereldoorlog verloor.

§3.2 Rusland wordt communistisch

- Ik kan drie oorzaken van de Russische Revolutie noemen.
- Ik kan uitleggen wat de communisten veranderden in de economie en in de samenleving in Rusland.
- Ik kan met drie voorbeelden uitleggen dat de Sovjet-Unie een onvrij land was.

§3.3 Vrede

- Ik kan vier maatregelen noemen waarmee Duitsland na de Eerste Wereldoorlog gestraft werd.
- Ik kan vier kenmerken van het fascisme noemen.
- Ik kan uitleggen dat de Verenigde Staten in de jaren 1920 een consumptiemaatschappij waren.

§3.4 De economische wereldcrisis

- Ik kan twee gevolgen noemen van de economische crisis in de Verenigde Staten.
- Ik kan uitleggen dat de crisis in de Verenigde Staten ook gevolgen had voor mensen in Europa.
- Ik kan uitleggen waarom na 1929 de populariteit van het fascisme in Europa groeide.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.
- Ik kan onderscheid maken tussen politieke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.

Jaartallen

1914-1918	Eerste Wereldoorlog
1917	Russische Revolutie
1917	Wapenstilstand tussen Rusland en Duitsland
1918	Wapenstilstand: de Eerste Wereldoorlog stopt
1919	Verdrag van Versailles
1922	Mussolini komt aan de macht in Italië
1929	De economische wereldcrisis begint in de Verenigde Staten

Begrippen

§3.1 De Eerste Wereldoorlog

wapenwedloop
Een 'wedstrijd' tussen landen, waarbij elk land probeert het sterkst te zijn door meer en betere wapens te produceren.

bondgenootschap
Een afspraak tussen twee of meer landen om elkaar te helpen bij een oorlog.

centralen
Bondgenootschap van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk.

geallieerden (in de Eerste Wereldoorlog)
Bondgenootschap van Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië en vanaf 1917 de Verenigde Staten.

Eerste Wereldoorlog
De oorlog tussen Europese landen die duurde van 1914 tot 1918, waaraan ook de koloniën en landen buiten Europa meededen, bijvoorbeeld de Verenigde Staten.

wapenstilstand
Een afspraak tussen oorlogvoerende partijen om te stoppen met vechten.

§3.2 Rusland wordt communistisch

communisme
Een politieke stroming die streeft naar een samenleving waarin iedereen ongeveer evenveel macht én bezit heeft.

Russische Revolutie
Gebeurtenissen in Rusland vanaf februari 1917, waardoor het van een keizerrijk veranderde in een communistisch land.

planeconomie
Een economie waarin de regering bepaalt wat en hoeveel er geproduceerd moet worden.

dictatuur
Een vorm van bestuur waarin één persoon of een kleine groep de macht heeft.

propaganda
Reclame voor politieke ideeën, met als doel zoveel mogelijk mensen te overtuigen.

massacommunicatie
Communiceren via radio, kranten of posters, met als doel zoveel mogelijk mensen te bereiken.

terreur
Mensen bang maken door geweld te gebruiken (of daarmee te dreigen) om zo een bepaald (politiek) doel te bereiken.

§3.3 Vrede

Verdrag van Versailles
Het verdrag dat na afloop van de Eerste Wereldoorlog werd gesloten tussen Duitsland en de geallieerden.

fascisme
Een politieke beweging die ontstond in Italië. Fascisten zijn tegen democratie, extreem nationalistisch, en vinden geweld gebruiken normaal.

consumptiemaatschappij
Een samenleving waarin mensen veel luxeproducten kopen.

§3.4 De economische wereldcrisis

economische crisis
Een periode waarin het slecht gaat met de economie.

NSDAP
Afkorting van Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij. Fascistische politieke partij in Duitsland.

nationaalsocialisme
Naam voor de fascistische ideeën van Adolf Hitler en zijn NSDAP. Jodenhaat was een belangrijk kenmerk van die ideeën.

NSB
Afkorting van Nationaalsocialistische Beweging. Fascistische politieke partij in Nederland.

Begrippen historisch denken

directe oorzaak
Iets wat meteen tot een gebeurtenis leidt.

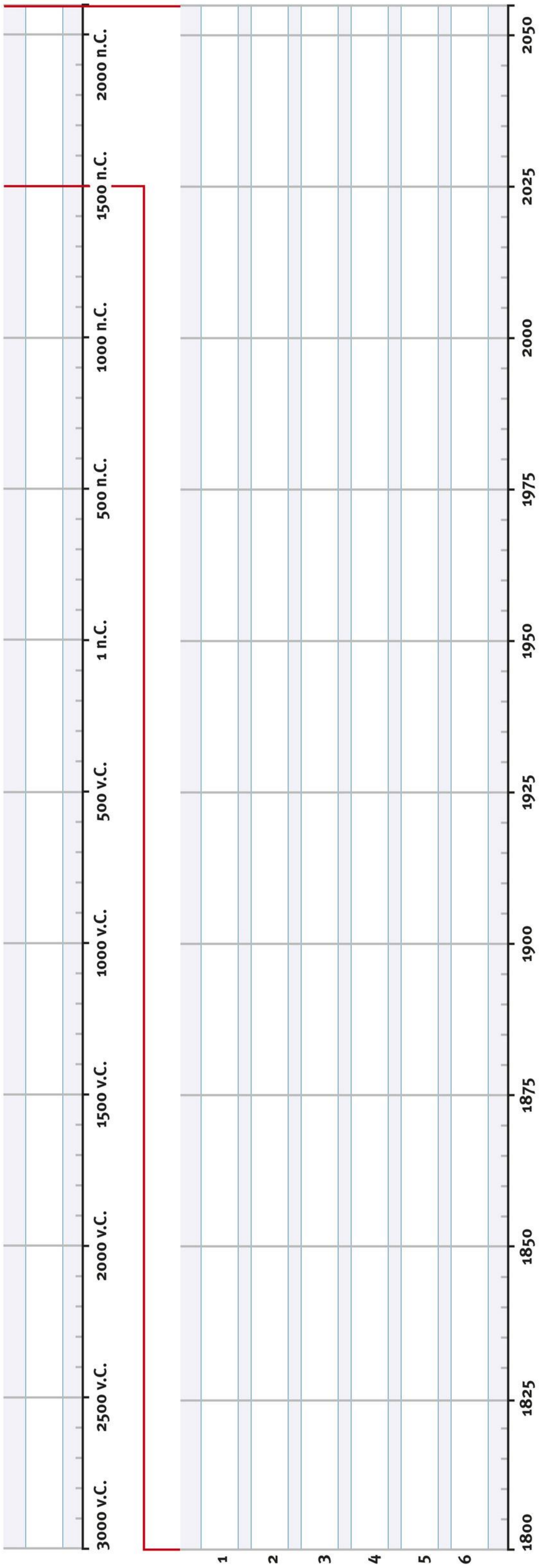
indirecte oorzaak
Iets wat met één of meer tussenstappen leidt tot een gebeurtenis.

direct gevolg
Iets wat meteen voortkomt uit een gebeurtenis.

indirect gevolg
Iets wat met één of meer tussenstappen voorkomt uit een andere gebeurtenis.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Tijdbalk

2000 n.C.
1500 n.C.
1000 n.C.
500 n.C.
1 n.C.
500 v.C.
1000 v.C.
1500 v.C.
2000 v.C.
2500 v.C.
3000 v.C.
2050
2025
2000
1975
1950
1925
1900
1875
1850
1825
1800
1
2
3
4
5
6

Register

A

abolitionisme 103, 127
afzetgebieden 87, 126
algemeen kiesrecht 38, 69
arbeider 22, 68

B

betrouwbaar 8
bondgenootschap 133, 185
bron 8
burgerij, gegoede 30, 68

C

centralen 133, 185
communisme 141, 185
consumptiemaatschappij 155, 186
contractarbeider 106, 127
crisis, economische 159, 186
cultureel gebied 10, 53, 69
cultuurstelsel 94, 127

D

dateren 10
democratie, parlementaire 44, 69
dictatuur 145, 185
direct gevolg 10, 167, 186
directe oorzaak 10, 167, 186

E

economisch gebied 10, 53, 69
economische crisis 159, 186
eerste feministische golf 46, 69
Eerste Wereldoorlog 133, 185
eeuw 9

F

fabriek 18, 68
fascisme 153, 186
feit 8, 109, 127
feminisme 46, 69
feministische golf, eerste 46, 69

G

geallieerden 133, 185
gegoede burgerij 30, 68
geschiedenis 8
gevolg 100
gevolg, direct 10, 167, 186
gevolg, indirect 10, 167, 186
grondrechten 32, 69
grondwet 44, 69

H

historisch denken 7
huisnijverheid 18, 68

I

imperialisme, modern 83, 126
indirect bestuur 92, 127
indirect gevolg 10, 167, 186
indirecte oorzaak 10, 167, 186
industrialisatie 18, 68
industriële revolutie 22, 68

J

jaartelling 9
jagers en verzamelaars, samenleving van 6

K

Ketikoti 106, 127
kiesrecht 32, 69
kiesrecht, algemeen 38, 69

L

landbouwsamenleving 6
landbouw-stedelijke samenleving 6
liberaal 32, 68
liberalisme 32, 69
liefdadigheid 36, 69

M

massacommunicatie 145, 185
massaproductie 75, 126
mening 8, 109, 127
middenklasse 30, 68
modern imperialisme 83, 126
moderne tijd 22, 68

N

nationaalsocialisme 163, 186
nationalisme 77, 126
Nederlands-Indië 85, 126
normen 11
NSB 163, 186
NSDAP 163, 186

O

onderzoeksvraag 8
oorzaak 10
oorzaak, directe 10, 167, 186
oorzaak, indirecte 10, 167, 186
overblijfsel 8

P

parlement 44, 69
parlementaire democratie 44, 69
periode 9
planeconomie 143, 185
politiek gebied 10, 53, 69
politieke partij 38, 69
propaganda 145, 185

R

racisme 88, 126
regering 44, 69
revolutie 9, 51, 69
revolutie, industriële 22, 69
Russische revolutie 141, 185

S

samenleving, landbouw- 6
samenleving, landbouw-stedelijke 6
samenleving van jagers en verzamelaars 6
sociaal gebied 10, 53, 69
sociale wetten 40, 69
socialisme 38, 69
socialist 38, 69
standplaatsgebondenheid 11, 112, 127

T

terreur 145, 186
tijdvak 9

V

vakbond 36, 69
verandering 9
verdeel-en-heerspolitiek 83, 126
Verdrag van Versailles 150, 186
verleden 8
verstedelijking 22, 68

W

waarden 11
wapenstilstand 137, 185
wapenwedloop 133, 185
wetten, sociale 40, 69

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven
i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne
LigthartTekst, Rosmalen

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Op de voorkant van het boek zie je een portret van de jonge advocaat Abraham Garland Randall. Het is geschilderd tussen 1820 en 1825 door de Amerikaanse schilder James Frothingham en bevindt zich nu in de Amerikaanse stad Atlanta. Abraham is modieus gekleed. Zijn kleding is kenmerkend voor een welgestelde man uit het begin van de 19e eeuw. Om te laten zien dat geschiedenis van alle tijden is, hebben we Abraham een modern accessoire meegegeven!

BRONVERMELDING

Omslag
Museum of Art, Atlanta, J.J. Haverty Collection, 49.23, Photo courtesy High Museum of Art
Binnenwerk
Alamy / Imageselect, p. 137, 145, 176; Bridgeman Images, p. 60 (re), 169; Bundesarchiv, Louis Oppenheim, p. 150; Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam - Bruikleen Amsterdam Museum, gerestaureerd met steun van de BankGiro Loterij (2004), p. 27; Collectie Marinemuseum Den Helder, p. 115; Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen, p. 92; Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, p. 70, 105, 123, 125; Elektriciteitsmaatschappij Veenkoloniën, p. 75; Getty images, p. 141; Getty images, Bettman, p. 183; Groninger Archieven, p. 38; Historische Sociëteit-Lonneker, p. 20; Hollandse Hoogte, Luuk van der Lee, p. 77; Hoover Institution, p. 173; International Institute of Social History (Amsterdam), p. 43, 55, 59; Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, J. Geleyns - Art Photography, p. 35; Library of Congress, p. 60 (li), 103; Ministry of Information First World War Official Collection (IWM), John Warwick Brooke, p. 132; Musée d'Orsay, Albert Edelfelt, p. 61 (bron 4); Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad, p. 12, 17, 18, 26, 30, 36, 40, 46, 48, 65, 66, 74, 78, 91, 94, 96, 128, 132, 135, 149, 175; Oxford Science Archive, p. 22; Karl Paul Themistokles von Eckenbrecher, p. 83; Regionaal Historisch Centrum Limburg, p. 32; Rijksmuseum, p. 44, 87, 100, 119 (bron 1); Shutterstock, p. 113; The British Library Board, William Clark, p. 101

ISBN 978 94 020 7796 4

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Geert Buiting
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Barbara Peters
Judith Tadema
Camiel van Zilfhout

EINDREDACTIE

Katja Krediet
Gerard Rozing
Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

Nadya Molenaar

Release 5.1

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C172387

ISBN 978 94 020 7796 4

9 789402 077964

601938-01

MALMBERG